

ҒАФУР ҒУЛОМ
номидаги
Адабиёт ва санъат
нашриёти
Тошкент
1972

Максуд
М Шайхзода

АСАРЛАР

ОЛТИ ТОМЛИК

УЧИНЧИ ТОМ

ПЬЕСА

РЕДКОЛЛЕГИЯ

*К. Яшин, Миртемир, Туроб Тўла,
Озод Шарафиддинов, Н. Маллаев*

МИРЗО УЛУҒБЕК

БЕШ ПАРДАЛИ ТАРИХИЙ ФОЖИА

ҚАТНАШУВЧИЛАР

Мирзо Улуғбек ибн Шоҳрух — Буюк олим, Мовароуннаҳр ҳукмдори — 56 ёшда.

Абдуллатиф Мирзо — унинг ўғли — 30 ёшда.

Али Қушчи — Улуғбекнинг шогирди ва маҳрами. Астроном — 35 ёшда.

Гавҳаршод бегим — Шоҳрух Мирзонинг хотини, Улуғбекнинг онаси — 75 ёшда.

Саккокий — машҳур шоир. Улуғбекнинг дўсти — 45 ёшда.

Шайхулислом Бурҳониддин — Замонанинг тараққийпарвар уламоларидан — 65 ёшда.

Фируза — Улуғбекнинг севгили хотини — 22 ёшда.

Нигор хоним — Улуғбекнинг хотини. Хон қизи — 37 ёшда.

Сайид Обид — Муҳтассиб. Реакцион диний арбоб — 65 ёшда.

Аббос — Сайид Обиднинг ўғли. Абдуллатифнинг маҳрами — 28 ёшда.

Эшон Убайдулла Хўжа Аҳрор Вали Тошкандий — Реакцион шайх — 45 ёшда.

Абдуразвоқ Самарқандий — Машҳур тарихчи — 35 ёшда.

Бек Арслон — Сардор — 50 ёшда.

Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Мискин — Самарқанд қозиси — 70 ёшда.

Фармоншоҳ Қўрчи — Самарқанд доруғаси — 45 ёшда.

Пири Зиндоний (Ҳасан оҳангар) — Маҳбус — 80 ёшда.

Бобо Кайфи — Ешини ҳам, ишини ҳам тайинлаш маҳол бўлган бир шахс.

Бердиёр — Улуғбекнинг навқари — 35 ёшда.

Буроқбек — Қипчоқ беги, қўзғолончилар бошлиғи — 47 ёшда.

Хўжа Узбек — Девонбеги — 50 ёшда.

Абдурахмон Жомий — Еш олим ва шоир — 26 ёшда.

Ота Мурад — деҳқон — 67 ёшда.

Чин

Ҳинд

Фаранг

Миср

Рус

} элчилари.

Амир Темурнинг арвоғи.

Мадраса талабалари, уламолар, ҳарамхона хотинлари, раққосалар, ашулачи қизлар, созандалар, хонандалар, деҳқонлар, сипоҳлар, маҳрамлар, бозор аҳли, асирлар, маҳбуслар, қаландарлар.

1-ПАРДА

БИРИНЧИ КҰРИНИШ

Самарқанд атрофида Кўҳак тоғининг этагида, уч ошёналик расадхонанинг олд томони ва эшиги кўринади. Бу иморат Оби раҳмат ирмоғининг соҳилида қурилган. Пастроқда гўзал чорбоғ кўринади. Иккинчи томонда Улуғбекнинг Чиний кошонаси кўзга ташланади. Эшик олдида, чап томонда, тепаликда баланд минор юксалмоқда. Аввалкуз фасли. Қош қорайиб қолган пайт. Онда-сонда осмонда юлдузлар чарақлайди. Соқчиликда уч посбон турибди.

I посбон

Жим, йигитлар! Аълоҳазрат илм ўйлайдилар.

II посбон

(оҳистароқ гапирмоқчи бўлиб)

Ўғлон, сен ҳам жулдузларга тушунасанби?

I посбон

Бўлмасам-чи! Биз ўзимиз бирланчи посбон.

III посбон

(кулгиси қистаб)

Тушунтир-чи!

I посбон

Бўлмаса-чи, ҳай сўтак, эшит!
Юлдузларни билганимдан шу амалдаман.
Олампаҳо Улуғбекнинг замонасида
Нодонларга бу даргоҳда тирикчилик йўқ.
Ҳайронманки, сандақалар қандай кун кўрар!
Тавба дедим...

III посбон

Хўш, тушунтир, биз ҳам билайлик!

I посбон

Тавба... Тавба... Шунча тўпос, калвак экансиз!
Биллоҳ еган нонингизни ҳаром егансиз!

II посбон

Мулла ака... Бизлар қойил... Сен зўр билағон:
Бизларга ҳам шу осмонни англатиб бергин!
Тун яқинлашган сайин осмонда юлдузлар кўпроқ чарақлай
бошлайди.

I посбон

Бўлмаса-чи!

III посбон

Бўлмаса-чи! Сенда ҳеч гап йўқ!

I посбон

Сен қақилдоқ илм қадрин билиб бўлибсан!

III посбон

Осмондаги ҳамма гаплар ернинг нақ ўзи.
Мана сенга мисол учун, шу зангори кўк.
Фаҳминг етса уни дегин яланглик ўтлоқ.
Мана сенга мисол учун, бир тўда юлдуз,
Фаҳминг етса, уни билгин бир сурув қўй деб.
Мана дейлик ўша булут... Лекин асли-чи,
Яйловдаги тоғ тизмасин қорли сиртлари.

II посбон

Бўлмаса-чи! Бўлмаса-чи! Ҳа, баракалла!

III посбон

Бу поданинг қўйчивони ой деган хумпар.
Гоҳ тўнини яғринига ташлаб кезади,
Гоҳ зим кетиб, чодиреда ётиб писади.
Гоҳ уятсиз иштончангдир, турар яланғоч,
Пинагини бузмай кулар ялло бепарво!

I посбон

(таъна билан)

Кўз тегмасин!.. Кўз тегмасин, бу гап тагида
Илм борга ўхшаб қолди.

(Ўз-ўзига)

Жуда қизиқ бу!

III посбон

Оға мулла! Гапим сизга маъқулми, қани?

I посбон

Хўш, чақмоқлар, хўш, ёмғирлар, хўш, қорлар, нима?

III посбон

Эҳ-ҳе, буни билмайсанми? Бечора тўрам!
Фаҳминг етса, сен чақмоқни ҳасса деб билгин,
Ғорлардаги бўриларни зириллатай деб
Қўйчивон — ой ўдағайлаб урар тоғларга.
Ёмғир — осмон қўйларининг табаррук сути.
Қорлар эса оқ қўйлардан тўкилган жунлар.

II посбон

Хўп бопладинг, ўзинг дейман қўйбоқармисан?

I посбон

Бунақаси илм бўлмас. Аслини десанг,
Ҳар бир юлдуз бир инсоннинг жони дегани.
Юлдуз кетди, демак, биров ажали етди.

II посбон

Жулдузларни эгаларин биласанби сен?

I посбон

Бўлмаса-чи! Ана ўша қибла томонда
Чарақлаган ёруғ юлдуз Мирзомизники!
Ушандан сал қуйироқда дарахт шохига
Илингандай ялтираган жаноб сардорнинг.
Унг томонда тоққа томон осилган юлдуз
Шайхулислом юлдузидир. Унга чап турган
Ану, қизғиш хунук юлдуз кимники дейсиз?

II—III посбон

Хўш? Хўш?!

I посбон

Уша Аҳмад ҳожи қассобники-да!

Кўкдан бир юлдуз учиб кетади.

II—III посбон

Қара, қара, юлдуз учди. Ким қазо қипти?

I посбон

Қайдан билай?! Азроилга рўйхатчиманми?!
Ким ажали етган бўлса, ўша ўлган-да!
Ажал келиб, сен тентақдан ижозат сўраб
Вақтинг бўлса жонгинангни олай демас-ку?!

III посбон

Гапларингнинг на тузи бор, на маъноси бор.

I посбон

Сен истаган чўпчагингни сўра, ечаман...

III посбон

Бўлмаса, ой қайси жоннинг юлдузи экан?

I посбон

Ой деганинг, яъни, барча юлдузга раис.
Яъни, улуғ жаҳонгирга юлдуз бўлади.
Соҳибқирон Темурбекнинг юлдузи...

III посбон

Бемаъни гап. Соҳибқирон жаннат боғига
Кўчганига қирқ йил бўпти, бироқ юлдузи
Нечук кўчмай ҳамон-ҳамон ярқираб турса!

I посбон

Хўп анқовсан. Билимдонлар айтган каломга
Шак келтирган ғирт аҳмоқлар, жоҳиллар, холот!

Расадхона томонидан Девонбеги келиб қолади.

Девонбеги

Бас қилинглар сафсатани, ҳай, оғзи бўшлар!
Юлдузларни текширмоқни султонга қўйинг.
Беш қўлидек у билади фалак уйини.
Эҳ, сизларга ким қўйибди мунажжимликни!
Давлатпаноҳ чиқмоқчилар, қопқага бориб —
Дарвозанинг пойлоғида сергак турингиз!
Пойтахтдан келмоқчилар азиз меҳмонлар,
Одоб билан сиз уларни кутиб олғайсиз!

Посбонлар дарвоза томон, Девонбеги эса қайтиб расадхона!

ПАРДА

ИККИНЧИ КҮРИНИШ

Яна ўша жой. Ҳамма ёқ қоронғи. Фақат Чиний кошонанинг деразаларидан хира ёруғ нурлар кўринади. Осмон ғоят ёрқин. Гўё фируза ранг мрамор кўзгуга сонсиз олтин зарралар сепилгандек фазода ва бепоён самовотда саноқсиз юлдузлар порлайди. Кўкдаги ой ўроғи уфқлардан кўтарилиб келмоқда. Бир томонда баланд минорада Мирзо Улуғбек қўлларини қовуштирган ҳолда кинотнинг бу сеҳрли китобини сайру томоша этмоқда.

Мархабо, эй самовотнинг олтин йўлчиси!
 Нега белинг шунча букик, чарчаб қолдингми?
 Оқ азизим, минг-минг йиллар йироқ йўлларда
 Юрган йўлчи толиб қолса, таажжуб эмас!
 Аммо доим умидворсан. Тўрт-беш кун ўтгач,
 Белинг ростлаб, қоматингни тўғрилайсан-ку!
 Оқ йўл сенга, манзилларда ҳормагин, ҳилол!
 Сен ҳам инсон фикри қадар чарчамас, толмас,
 Азмимиздек йўлларингни ҳеч ким тўсолмас.
 Ой боргину омон келгин, ҳар бир келишинг
 Коинотнинг мангулигин эслатар тагин.
 Ва азалий қонуларга қилар далолат...
 Ууу... Қарагин, манзилларинг қанча серҳашам,
 Ҳеч бир шоҳга шунча иззат насиб бўлмаган.
 Юлдузларнинг тоифаси шунча меҳрибон,
 Бир-бирини олқишлайди чироқлар билан.
 Шунча ажиб коинотнинг сирли китоби...
 Фалакларнинг ҳар қатида не-не оламлар!
 У сеҳргар пардаларнинг орқа ёғида
 Кўп аксирий ҳуснлар бор, биз беҳабармиз.
 Гўшанганинг ширин, мужмал дамларин пойлаб,
 Қалби ўйнаб толпинувчи куёв сингари
 Коинотдан нашъаларни қидирар башар.
 Чунки, сирлар бетигаги ниқобни очмоқ,
 Зиддиятлар маъносини англамоқ, ечмоқ
 Мутафаккир назарида улуғ саодат.
 Маърифатнинг шайдолиги шундай севгики,
 Ўчирай деб пуфлаганда сўнмай, янада
 Ёлқинланиб оловланган гулханга ўхшар.
 Гўдакликдан юлдузларга бўлдим ошифта.
 Билмак, бутун коинотга сирдош бўлмоқлик,
 Китобларнинг лол тилига қулоқ солмоқлик,
 Ҳақиқатгўй донолардан таълим олмақлик,

Менга ором бермас эди ўша чоғларда.
Эсимдадир, бир кун устоз Қозиводанинг
Қўлларидан ўпганимни кўрганда бобом,
Менга танбеҳ бериб: — Ўғлим! — деган эди у,
Эркак қўлин, Афлотун ҳам бўлса у киши,
Шаҳзодалар ўпмоқлиги буткул ноҳўя,
Дунё сенинг оёғингни ўпмоғи лозим!
Бу — қалбимда чечакларнинг куртакларига
Куз чўлидан эсиб келган илк шамол бўлди.
Қирқ йил бўлди коинотнинг китобин ўқиб
Маърифатнинг даргоҳига қўйдим ихлосим.
Оғир бўлди қисмат менга ортган вазифа.
Мен султонлар ўртасида бўлдим донишманд,
Донишмандлар тепасида султон саналдим.
Маърифатни ҳукуматга қилиб раҳнамо,
Бу ўлканинг ерида ҳам юлдузлар ёқдим.
Инсонларга айтиб турдим: боққин самога,
Қанча тоза ва мусаффо, фараҳбахш, зебо.
Эй, одамзод, ибрат олгин юлдузлардан сен
Хайрихоҳлик ва баландлик хислатларида.
Шалтоқларда ағнамагин, кўтарил, юксал,
Сўқир бахтдан кўрар кўзли бахтсизлик афзал.
Эҳ, саодат яратилмас буйруқлар билан,
Зеҳнларга нур уруғин сепдим муттасил,
Катта ҳосил кутмоқдаман, нуроний ҳосил!

*(Шу пайтда Улуғбек пастда эҳтиром билан
интизорда турган Девонбегини кўриб қолади.)*

Хўжа Ўзбек, не хабар бор, сен ҳам менингдек
Осмонга қарайсанми?

Девонбегини

Йўқ, султон, сизга.

Хаёлингиз қочирмоққа ботинолмадим.

У л уғ б е к

(минбардан настга тушиб келади)

Хўжа Ўзбек, гапинг кўп рост, шу манзарани
Кузатганда шоир бўлиб кетади олим.

Д е в о н б е г и

Келиб қолди чақирилган зоти шарифлар,
Мусофирлар келишади бир оз кейинроқ.

У л уғ б е к

Богни туза! Пешвоз чиққин мусофирларга.
Ўз вақтида мени кутсин ҳамма бу ерда.

(Чиний кошонага кета туриб)

Ҳа, айтгандек, Девонбеги, расадга кириб,
Бизнинг кекса олимларга рухсат, деб айтгин.
Бечоралар фикран ишлаб толиб қолишган.
Тун пайтида Самарқандга отланмасинлар,
Тунасинлар Чиний қасрин ошёнасида.
Яна айтки, Али Қушчи ишни битирсин,
Айтганимни ўз вақтида бунга келтирсин.

Улуғбек Чиний кошонага қараб кетади. Девонбеги қўлини қўлига
уриб посбонларга буюради.

Д е в о н б е г и

Ҳай, навкарлар, жадал бўлгин! Самарқандни кут!

П а р д а

УЧИНЧИ КЎРИНИШ

Яна ўша боғ. Парда очилганда меҳмонларни кутиб олиш учун ҳозирланган манзарани кўрамиз. Дарахт шоҳларида ва устунларда рангоранг фонус ва қандиллар. Боғ саҳнида гиламлар, сўри ва супаларда, курсиларда кўрпа-ёстиқлар. Саҳна бўш. Лекин боғ орқасидан, дарвоза томонидан гаплашиб келаётган одамларнинг товушлари эшитилади. Девонбегни бошлаб келган меҳмонлар ўртасида сардор Бек Арслон, Шайхулислом Бурҳониддин, Самарқанд доругаси Фармоншоҳ Қўрчи, тарихчи Абдураззоқ Самарқандий, шоир Саккокий ва яна баъзи бир маҳрамлар кириб келиб, баъзилари ўтиради, баъзилари эса оёқда туриб ўзаро суҳбатлашади. Ҳаммадан алоҳида равишда қози Мискин кейинроқ келиб, чеккароқда хомуш бир ҳолатда ўтиради.

Шайхулислом

Аҳсан сизга, байтингиз хўб, шоир Саккокий.
Фахрияси алалхусус манзур тушибдур.
Дубора бир қайтарилса!

Саккокий

(қоғоздан қараб ўқийди)

Фалакқадро, менинг худ йўқ ҳунарда фазлим асросанг.
Ва лекин бир дуочиман, мени тангри учун асро!
Арастолису Афлотуну Петлимюсу Жолинус.
Алисиною Файлоқус Арастую Абу Маъшар
Риёзий, ҳашти ҳикмату расад, аксиру Ақлидус
Бадийю санойини сенингдек билмади анлар.
Фалак йиллар керак сайр этсаю келтирса илкига
Менингдек шоир турку сенингдек шоҳи донони!

Бек Арслон

Шоҳи доно деганлари?

Саккокий

Мирзо Улугбек!

Бек Арслон

Шоир турк деганлари?

Саккокий
(ўзини кўрсатиб)

Бандан ожиз!

Абдураззоқ

Асрларнинг саргузаштин текшириб кўрдим,
Кўп ўргандим султонларнинг амалларини,
Аммо ҳазрат Улуғбекдай олим бир султон
Искандардан кейин тахтда ўтирган эмас.
Фаннинг шоҳи, фазилатнинг подшоҳи эрур.
Қоматига хўб келишган султонлик тўни.
Адолати мамлакатга ёғдирар ёғду.
Ҳақиқатнинг мафҳумларин кўб кашф этди у.
Бу тўғрида машҳур, маъруф ўз асаримда
«Матлаус — саъдайн» деган мухтасаримда
Айнан шундай битиб қўйдим. Бу бари тўғри.
Саккокийнинг «шоҳи-доно» баҳоси кўб рост.
Аммо, аммо, ўзин мақтаб айтганларига
Нима дейман? Айтган бўлса, демак тўғри-да!

Ҳамма кулади.

Фармоншоҳ

Мен ҳазрати Шаҳриёрнинг ўрнида бўлсам,
Шоҳ ҳақида таъриф учун сизга ўзоғон
Қорабайир бедовини бағишлар эдим.
Аммо шоир ҳақидаги фахрия учун
Сизни боғлаб ўша отнинг думига маҳкам
Қамчи саваб қувар эдим отни саҳрога.

Кулги.

С а к к о к и й

Лутфан, ҳақли бир таклифни айтдингиз, бегим!
Аммо мендек туркийзабон янги бир шоир
Мовароуннаҳр ўлкасида пайдо бўлгунча
Бу байтимни ўзгартмайман. Не дейсиз, бегим?
Аммо, аммо, эҳтиёт шарт, мабодо менга
Жаноб султон отни совға қилгудай бўлса
Думиқ отни сўрайман-да, бехатар, бегим!

Ҳамма кулади. Чиний қошона томонидан Улуғбек шоҳона либос билан келиб тўрга қўйилган кўчма тахтга ўтиради. Девонбеги келиб унинг орқасида туради: Ҳамма туриб таъзим этади.

У л у г б е к

Марҳабо, эй аҳли-урфон, хайрли оқшом!
Амир Темур ҳимматидин Улуғбек сўзим!
Сизларни шу бемаҳалда айтишдан мақсад:
Ҳозир шунга бизлар билан видолашгани
Мусофирлар келганида хўшлашиб қолмоқ,
Яхшилиқнинг иродасин изҳор этмоқлик.

Ҳ а м м а

Қуллуқ, жаноб шаҳриёри фалак иқтидор!

У л у г б е к

Кам бўлманглар!

(кулиб)

Хўш, битдими мунозарангиз?
Гапингиздан бир шингилин эшитиб қолдим.
Билиб қўйинг: Саккокийнинг нафис ашъори
Бизнинг туркий тилимизда занг босмас гавҳар.
Таронага тушар экан шоир ғазали,

Демак, унинг халқ дилида умри азалий.
Хўш, Фармоншоҳ?

(табассум билан)

Девонбеги, исбот қилгин шу даъвомизни!

Девонбеги Чиний кошонага томон кетади.

Фармоншоҳ

Бу фикрингиз айнан жавоҳир, шоҳим!

Улуғбек

Аҳа, шунча тез ўзгарар экан раъйингиз!
Шоирга сиз берадиган бўлдингиз отни!

Саккокий

(мамнун, Фармоншоҳга)

Лутфан, шундай қозиликка сиз нима дейсиз?

Шу пайтда Чиний кошона томонидан сиз ва тарона эшитилади. Бир қизнинг ёқимли овози Саккокийнинг газалини ижро этади.

Қизашуласи

Куйдирди кўнгил мамлакатин ёр фироқи,
Ўтдек сунни сўнгил гам ўтин ўчралаи, соқий!
Ёримни кўра турмоқ учун умр тиларман,
Йўқ эрса, менга нега керак умр узоқи?
Ёримнинг эрур қадди чинор, энлари гулнор,
Жонларга сафо берур анинг ҳуснию тоқи.
Ёр қаршисида ўлтурубон бода ичоли,
Чиқсун кўра билмас кишининг икки қароқи.
Дунё ғамини қўй, бу жаҳон салтанатини,

Ишқ ичра ул ой, ошиқ ўларсан бу баёқи.
Ҳасрат била Саккокий худ ўлди, сен эсон қол
Ишрат била, эй шоҳи жаҳон, дунёда боқи!

Ҳамма зўр иштиёқ билан ашулани тинглайди.

Ф а р м о н ш о ҳ

Ҳукмингизга бўйин эгдим, жаноб шаҳриёр!

У л у ф б е к

Менинг эмас, шу нағманинг одил ҳукми бор!

Девонбеги келиб таъзим қилади.

Д е в о н б е г и

Мусофирлар келиб қолди ҳузурингизга!

У л у ф б е к

Буюрсинлар, буюрсинлар!

*Девонбеги қайтиб ажнабий элчилар билан — Чин, Ҳинд, Миср,
Фаранг, Рус элчилари билан кириб келади.*

Д е в о н б е г и

(элчиларни биттадан таништириб чиқади)

Чину Мочин хоқонидан келган элчи бек!

(Чин элчиси таъзим билан бир чеккага ўтади.)

Ҳиндистоннинг пойтахтидан келган элчи бек!

(Ҳинд элчиси таъзим қилиб, бир чеккага ўтади.)

Қоҳиратул Мисриядан келган элчи бек!

(Миср элчиси таъзим қилиб, бир чеккага ўтади.)

Фарангистон подшосидан келган элчи бек!

Фаранг элчиси таъзим қилиб, бир чеккага ўтади.)

Русу Москов диёридан келган элчи бек!

(Рус элчиси таъзим қилиб, бир чеккага ўтади.)

У л у ф б е к

Хуш кебдурлар элчибеклар, дарборимизга,
Эшитгайман арзларини!

Ч и н э л ч и с и

Маълумингиз, шу ҳузурда турган элчилар
Жаннатмакон падарингиз Шоҳрух Мирзонинг
Вафотида таъзияга келган вакиллар.
Ундан кейин бизлар бир йил шаҳарма-шаҳар
Хуросону Туркистонни сайр этиб юрдик,
Ҳамма ёқда меҳмондўстлик, эҳтиром кўрдик.
Энди юртга қайтиб кетмоқ муҳлати етди.
Сизга иззат ва қуллуқлар мусофирлардан.
Уй эгаси, жаноб султон, бизга ижозат!

Ҳ и н д э л ч и с и

Ҳинд мулкидан келганимда ният қилгандим,
Хуросону Туркистонни сайр этиб чиқсам;
Ундан кейин кўра олсам жанобларини!
Зеро, Ҳинднинг барча ориф ва олимлари
Сиз ҳазратнинг номларини кўб улуғлайди,

Мадрасангиз, расадингиъ тилларда дoston.
Самарқанддан Балх орқали Деҳлига қадар
Бориб келган карвонларнинг суҳбатларида,
Улуғбекнинг мадрасасин хатм этиб қайтган
Ҳиндистонлик муллаларнинг ҳар каломида
Донишмандлар шоҳин шоҳи Улуғбек номи.
Шукурларки, кўра олдим жанобингизни!
Энди, қиш пайт йўлларимиз ёпилмасданоқ —
Юртимизга қайтмоқликка рухсат сўраймиз!

Миср элчиси

Биз Мисрдан таъзияга келиб қолганда
Султонимиз сизга ёзган саломномани
Узларига берган эдим Ҳирот тахтида.
Туркистоннинг, Хуросоннинг донишмандлари
Ёзган нодир асарлари жаҳонда маъруф.
Самарқанднинг, Бухоронинг олимларига
Илалабад миннатдордур араб эллари.
Ҳатто бизнинг тилимизни, тарихимизни.
Бизга таълим қилиб турди у донишмандлар.
Бизга агар лутф этилса рухсати олий
У китоблар нухасидан олиб кетгаймиз.

Фаранг элчиси

Биз дунёнинг гоят олис чеккасиданмиз.
Мулкингизни келиб кўрдик ва ишондикки,
«Шарқ ваҳшати» борасида ҳамма гап бўҳтон,
Ва кўрдикки, Улуғбекнинг замонасида
Дину миллат хусумати йўқ Туркистонда.
Кўп билимлар ўргангуси фаранглар сиздан.
Юракларда миннатдорлик ҳисси билан биз
Йўл оламиз узоқ юртга — Фарангистонга.
Мағрибдаги инсонларга рoстин айтамиз!

Рус элчиси

Музли, қорли мамлакатдан келдим бу элга,
Аmmo сингди юрагимга гўё ҳарорат.
Туркистоннинг матолари Московда танқис,
Истар эдик, узилмасин карвонлар сафи,
Карвонларга шоҳи билан юклансин дўстлик,
Шоҳи каби мулойимлик, пахтадай софлик!

Улуғбек

Амир Темур ҳимматидин Улуғбек сўзинг!
Сизлар ранжи қадам қилиб диёримизга —
Келганингиз эҳтиром деб тушунамиз биз.
Жаннатмакон отамизнинг таъзиясига
Қора либос кийиб келган дўстларга раҳмат!
Бундан буён тўйларга ҳам, байрамларга ҳам
Ташриф қилиб келгайсизлар! Энди айтинглар:
Хуросону Туркистонда сафарларингиз
Таҳликасиз ва хатарсиз ўтдими, йўқми?

Элчилар

Омон-эсон! Соғ-саломат!

Улуғбек

Кўрасизларми?

Сафардаги ниятларинг бир бўлса агар
Ҳамроҳ бўлиб йўл юрилса, юз бермас хатар.
Модомики хавотирлик йўлларда сизлар:
Буддодий ҳинд, насроний рус, мусулмон-араб
Дину мазҳаб айирмасдан йўл юргансизлар,
Иноқ бўлиб манзилларга етгансиз омон,
Нега дунё йўлларида бутун кишилиқ

Бир бўлмагай? Нега одам авлоди нуқул
Миллат аро, динлар аро жанжалларга банд?
Мен сизларга фармон қилиб буюрганим йўқ.
Бу ўзимнинг эътиқодим, тажрибам, фикрим,
Инсоният ҳаётининг олий қонуни.
Қуёш биру, дунё биру, инсоният бир.
Шундай сўлмас бир боғдирки, боғи маърифат,
Ҳар эл унга эжиб қўйган ўз дарахтини.
Ҳар ўлканинг дилидаги нафосат гули
Уша боғнинг гулзорида яшнаб бир маҳал
Насиб бўлган ҳар улусга таратар атрин.
Бу ташбеҳга сиз не дерсиз, шоир Саккокий?

С а к к о к и й

Байтларнинг гавҳарларин, қиблайи олам,
Ўз тилининг ипларига тизаркан шоир,
Бир-бир қарар заргарларнинг дўконларини,
Қай ўлкада, қай бозорда бўлмасин улар.
Ҳар гавҳарни кимки олса, ҳақли деб ўйлар.
Назарида гўзалликни яширмак гуноҳ,
Одамзодга завқ бермоғи лозим нафосат!
Бунга субут-каминанинг ожиз ашъори:
Қандай қилиб муҳаббатни изҳор айлайин,
Қиёс қилмай арабларнинг ривоятини,
У жонгудоз Лайли-Мажнун ҳикоятини,
Эсга олмай Фарҳод билан Ширин қиссасин,
Ичиб қолмай Низомийдан севги косасин?
Мен Хўтаннинг оҳуларин, Чин нақшларин,
Жоду кўзли Кашмир қизин шўх боқишларин,
Тилга олмай туrolмасдим ҳусн бобида!
Мен Яманнинг садафларин, Адан дурларин,
Ҳиндистоннинг тўтиларин, Бадахшон лаълин,
Оқ чеҳрали Руму Фаранг нигорларини,
Ҳабашистон ўғлонининг зулфи сиёҳин.

Олтин сөчи қуёш монанд ўрус дилбарин,
Чаркасларнинг ой сиймоли ўйноқи қизин,
Мисрдаги Юсуфсифат эрлар жамолин —
Зикр этмасам, ёвғон бўлиб қоларди ғазал.
Ҳаммангларнинг, ҳаммангизнинг азиз қўноқлар,
Ҳиссангиз бор шоирнинг ҳар шоҳ мисраида.

А б д у р а з з о қ

Эллар кезиб шаҳарларни кўрган ҳар сайёҳ
Биладики, турли дину, турли тилларда
Ҳар халойиқ тирикчилик ўтказар экан,
Емонлардан тантилларнинг соңи ортиқроқ,
Золимлардан кўра мушфиқ меҳрибонлар кўб,
Ҳар диёрда топилса ҳам беш-ўн қароқчи,
Аммо аксар аҳолининг тийнати яхши.
Неча йиллар бундан аввал ваколат билан
Мен сеҳргар Ҳинд мулкида кезган чоғимда
Туғилибди бу айтилган фикрлар менда.
Гўё Ҳиндда қолиб кетди қалбим парчаси.
У парчадан униб ўсгай дўстлик гунчаси!

Ф а р м о н ш о ҳ

Мен Самарқанд қалъасининг доруғасиман.
Олампаноҳ Улуғбекдан бўлиб илтифот,
Дарвозалар калидлари менга ҳавола.
Лек, муҳтарам меҳмонларга, мусофирларга
Келишга ҳам, кетишга ҳам эшиклар очиқ.
Бизнинг карвонсаройларда ўчмайди чароғ.

Б е к А р с л о н

Тангри гувоҳ, соҳибқирон Амир Темурнинг
Маҳобати давлатимиз учун посбон.

Қиличимиз қиндан чиқмас дўстлар базмида,
Аmmo ёвлар безиллайди ҳайбатимиздан.

Шайхулислом

Иншооллоҳ, қарор топгай сулҳу саломат,
Яратганинг сабри ҳам кўб, инояти ҳам.

Қози Мискин

(ўз-ўзига)

Мушрикларга, бединларга иноят эмиш!
Бир диёрнинг шундай деса Шайхулисломи,
Нима ўйлар даҳрийлари?

Улуғбек

Мавлоно Мискин,
Алланима айтмоқчи бўлганга ўхшар!

Қози Мискин

Ҳазрат шайхдан эшитганим каломнигина
Мен зикр айлаб турибман!

Али Қушчи бир даста қўлёзма китоблар олиб келиб Улуғбекнинг
олдига қўяди.

Улуғбек

Бу — шогирдим, Али Қушчи, маҳрагим, дўстим.
Сизлар учун олиб келган эсдалик — туҳфа.

Али Қушчи

Устоз Мирзо Улуғбекнинг юлдуз жадвали!

Улуғбек

Бу асарлар узоқ меҳнат самарасидур.
Шу жадвалда келтирилган таъриф ва тавсиф
Кўкда бир минг ўн саккизта юлдузга оид.
Бориб беринг шаҳрингизда мунажжимларга.
Топганини баҳам кўрар жўмард одамлар.
Кашф этганин яширмагай олимлар сира.

(Осмонни кўрсатиб)

Қаранг, олам китобининг зеҳнимиз билан
Энди бир минг ўн саккизта саҳифасини
Ўқиб олган эканмиз биз, фикр тўхтамай
Очар ҳар он янги-янги варақларини.
Юлдузлардан ошнангиз қанча бўлса кўб —
Йўлингизда адашмоқлик хавфи шунча кам.

(Китобларни бир-бир элчиларга тутиб,
улар билан қўл бериб хайрлашади).

Аmmo сизнинг султонларга муносиб тортиқ —
Арғумоқлар ва хатларни тайёрлаб бергай
Хўжа Ўзбек девонбеги!

Ҳинд элчиси

Шавкатмаоб ҳукмдорга мангу бахт келсин!
Тилаймизки, энди бир минг ўн тўққизинчи
Юлдузнинг ҳам ниқобини тезда очгайлар!
Худо ҳофиз!

Ҳамма элчилар

Худо ҳофиз! Маърифатпаноҳ!

Улуғбек

Ҳаммангизга юлдузларнинг йўлидай оқ йўл!

Элчилар, Али Қушчи ва Девонбеги чиқиб кетадилар.

Девон расми энди тамом. Ҳай, ҳудайчилар,
Меҳмонларга шароб тутинг ва ёки шарбат!

Қози Мискин

Бир саволга рухсат борми, ҳазрат шаҳриёр?

Улуғбек

Хўш, тагин ҳам куфр билан шаръи даъвосими?

Бу аснода ҳудайчилар лаълий баркашларга тизилган олтин қадаҳ-ларда шароб олиб келиб меҳмонларга тутадилар. Қози Мискинга эса чиний косада шарбат олиб келиб берадилар.

Қози Мискин

Шаҳриёрга бисёр равшан маълумдир шояд
Аҳли Чиннинг кофирлиги ва бединлиги?

Улуғбек

Жаноб қози, чалкаш экан тасаввурингиз,
Ғайри динда бўлганларни бедин демоқлик,
Бу қандай гап? Ҳар халқнинг бор ўзинча дини,
Эътиқоди, ибодати, ўз худованди.

Қозни Мискин

Дини ислом хорижида барча дин ботил!

Улуғбек

Ундай бўлса, ақл билан, далиллар билан
Ғайри динда юрганларга буни исботланг,
Токи, улар кўниб келгай мазҳабингизга.

Қозни Мискин

Кожир билан мусохаба ёки алоқа,
Ё қўл бериш, ёки унга назар солмоқлик,
Унинг қўли тегиб қолган ашёни тутмоқ,
У ясаган олатларни истемол этмоқ,
Булар бари шариятда гуноҳи азим.

Улуғбек

Демак, нафрат, қатлу қирғин, хусумат, ҳазар,
Шулар билан яшагайми авлоди башар?

Қозни Мискин

Эътиқодни пок сақламоқ шунга вобаста,

Шайхулисом

Шариятни сиз нотўғри талқин этасиз,
Ё ҳадиси шарифга сиз хилоф айтасиз.
Расулиллоҳ Муҳаммаднинг ҳадисин эсланг:
«Талабулилм валўв фис—Син» — маъноси нима?
Яъни, ҳатто Чинга бориб ўқинг илмни.
Ҳа, сиз кофир деб хорлаган Чину Мочинга.

Аmmo сиз-чи, сафсаталар тўқиб юрасиз.
Худованднинг шафқатини, мурувватини
Сиз адоват оловида этасиз барбод.

Қозимискин

Хўжа Аҳрор Убайдулло эшони — азим
Ваъзларида шаддодликни қилади таълим.

Саққокий

Лутфан айтинг, Хўжа Аҳрор деганингиз шу —
«Қишлоқи пир» деб танилган ҳазрат эмасми?

Қозимискин

Минглаб мурид «Е. пирим» деб кўзларин юмиб
Унинг фақат бир сўзига бош бермоққа шай.
Бизлар уни қилолмаймиз ранжидаҳотир.

Шайхулислом

«Қишлоқи пир» деганлари беҳуда эмас,
У жоҳилу лекин маккор ва ҳамда заккий.
Зикрлару, ибодату жазавабилан
У ўзига банд қилиб олди авомни.
У илмга ва китобга ашаддий душман.
У Тошкандан Самарқандга кўчиб келибоқ
Таассубни, хурофотни қўзғади бунда.
Эҳтиёт шарт, Мирзам, унинг ласисасидан.

Бек Арслон

Амр этингиз, лашкарларни мен тўплаб дарҳол,
Бир кечада ҳаммасини яксон айлайин!

Фармоншоҳ

Сардор, бу гап осон эмас. Хўжа Аҳрорнинг Муриди бор ҳар маҳалла ва ҳар хонада.

Улуғбек

Сардор, агар биз хўжанинг муридларини Талаф этсак, бу ўлкада бизга ким қолур? Дарвешларнинг кўзин очмоқ, зеҳнин ёритмоқ Ва меҳнатнинг даврасига солмоқлик лозим. Қози, билинг, сизнинг шаръий султониғизман. Ҳар ҳукминғиз одил бўлсин. Фармойишим шу! Сизни ҳалол, виждони пок билганимиздан Қозиликка тайинладик, мавлоно Мискин! Сиз эшоннинг жоҳилона гапларин қўйинг!

Абдураззоқ

Сиз, мавлоно, Чинни кофир деб бақирасиз. Чин буюмин қўлга олиш зўр гуноҳ дейсиз! Қўлингизда шарбат тўла у пиёла-чи?

Мискин

Узлари не демоқчилар, тушунолмадим.

Абдураззоқ

Ҳа, мавлоно, сиз кўтарган мунаққаш коса Чиннинг моҳир усталари қўлидан чиққан.

Қози Мискин ҳовлиқиб, қўлидаги косани ҳазар билан дарҳол тахта устига қўяди ва қўлларини дастрўмол билан артади Ҳамма кулиб юборади.

Улуғбек

(*хахолаб кулади*)

Кўрдингизми, жаноб қози, эллар, улуслар
Бир-бирига муҳтож экан... Улар ҳамиша
Ақл ва қўл ихтироин айирбош қилиб
Ҳаётларин безамаса ваҳшат муқаррар.
Қани, олинг бодаларни дўстлар, маҳрамлар,
Равшан бўлсин кундуз каби тунларимиз ҳам!

Қози Мискиндан бошқа ҳамма пиёлаларни кўтариб ичдилар. Шу
пайтда орқадан музика чалингани эшитилади.

Саккокий

Оҳ музиқий, шеъриятнинг ҳамшираси у!

Қози Мискин

(*ўз-ўзига*)

Ғино ҳаром, уни эса эшитмоқ гуноҳ!

(*Қўллари билан қулоқларини ёпиб олади.*)

Бек Арслон

Жасоратга ва ҳамлага чорлайди бизни.

Абдуразвоқ

У гўёки асрларнинг бағридан қўпиб
Келтиради фарёдларнинг акси садосин.

Улуғбек

Бу ҳаммаси жуда тўғри. Аммо, ёронлар,
Сизлар ўша оҳангларнинг туб замирида
Нашъа, ҳаёт, ўлмасликни, ижодкорликни,
Хуллас калом, ёруғ айём пайқаб олинглар!

Ҳамма мусиқийни тингларкан, куй рақс усулига кўчади. Саҳна орқасида ашула айтилиб турган ҳолда бир қатор раққослар ўйинга тушади.

ПАРДА

ТҮРТИНЧИ КҮРИНИШ

Уша саҳна. Улуғбек ва ҳалиги дўстлари ғайри расмий даврада ўтириб хушчақчақлик билан мусиқий эшитиб, май ичиб суҳбат қиляптирлар. Шу пайтда ташқарида, боғ эшигида аллақандай шовқин, ғавго эшитилиб қолади. Девонбеги киради.

Улуғбек

Девонбеги, у не ғавго?

Девонбеги

Сайид муҳтасиб
Самарқанддан миршаблар-ла ҳовлиқиб келди.
Посбонлар «йўқ» деса ҳам қайсарлик қилиб,
Не бўлса ҳам, мен ҳузурга кираман, дейди!

Улуғбек

Битта ўзи кира қолсин!

Девонбеги чиқади.

Шу Сайид Обид

Ўзига касб қилиб олган дилозорликни.

Муҳтасиб Сайид Обид кириб келади. Қўлида асо, ўзи муғаассиб ва реакционер бир диний арбобнинг жонли тинсонидай. Орқасидан Девонбеги кириб келади. Мусиқий тўхтайд.

Улуғбек

Бемаҳалда шунча ташвиш, шунча изтироб?

Сайид Обид

Давлатпаноҳ, мўминларнинг, мусулмонларнинг
Йффатини, номусини қаттиқ қўл билан
Асрайдиган подшоҳни истаб келдим ман.

Улуғбек

Арзингни айт!

Сайид Обид

Бир қизимни, қизгинамни...

Шайхулислом

Кимлар ўлдирди?

Сайид Обид

Йўқ, мавлоно... Мадрасанинг бир талабаси
Мафтун айлаб у тентакни сафсата билан
Олиб қочди. Воасаф! Мен шўрим қурғур!
Бу қандай бир разолатки, мен ўзим сайид,

Муҳтасиблик мансабида юрсам пойтахтда,
Ўзим динга, диёнатга назорат қилсам.
Қизим мени ташлаб кетса битта дарбадар
Ғаффор деган андижонлик келгинди билан.

С а к к о к и й

Қизнинг ўзи йигит билан тил бириктириб,
Ўзи хоҳлаб қочган бўлса, хўш, кимда гуноҳ?

С а й и д О б и д

Нима қипти у хоҳласа? Қизларнинг ақли
Икки пашша, уч капалак фаҳмича ҳалос.
Фитнақорга қаттиқ жазо сўрайман, султон!

У л у ғ б е к

(мулойим)

Хўш, қаерда яширинган қочоқ ошиқлар?

С а й и д О б и д

Таассуфки, ул бадахлоқ ўзин ёнига
Сабоқдошдан етти-саккиз бебошни тўплаб,
Кеч кирганда қочиб кирган бошпана излаб,
Биласизми, давлатпаноҳ, қайга, эй тавба!
Сизнинг шаҳар боғингизга — «Боғи-Мирзо»га.
Талабага ўзларидан рухсат бор экан
Дарс кўришга, дам олишга «Боғи-Мирзо»да.
Бизнинг қизга улар йигит тўнин кийгизиб,
Талабалар қаторида олиб киришган.
Мен ишончли миршаблардан бир тўда олиб,
Қува солиб чопиб борсам дарвозабонлар

Киргизмади... Улуғбекнинг боғи бизга берк.
Аълоҳазрат, сўрайманки, ёрлиғ бергайсиз,
Боққа кириб у золимдан қутқазай қизни.
Зиндон қилай Гаффор деган у ахлоқсизни!

У л у ғ б е к

Сайид Обид, қизингиз хоҳиши билан
Теккан бўлса, тагин нега шу жанжал-даъво?
Бир қовушган юракларга не лозим иғво?
Қўйинг, у қиз ўз ишқиди топсин саодат.
Гаффор деган йигит ғоят хушахлоқ, ростгўй,
Қизингизга талқин этар билим, маърифат!

С ай и д О б и д

Ҳазрат султон, ҳар қиз ота уйида бир қуш.
Қушдан ким ҳам сўраб турар унинг майлини?
Бизлар уни асрасак ҳам олтин қафасда,
Фурсат топгач чўлга учиб кетар бирпасда.
Қизлар ақли, фаросати кўзларидадур,
Қиз ёқтирса, қалби севиб, ақли учади.
Ақли учса эр ўрнига гўрга тушади.
Аълоҳазрат, мен фармойиш сўрайман сиздан,
Йўқса хўжа дарвешлари югуриб тездан
«Мирза боғи»н зеру-забар қилмагай шу тоб.
Чунки, бундан Аҳрор хўжа бўлғуси хуноб!

Ш ай х у л и с л о м

(ўз-ўзига)

Ажаб! Ана қайга бориб уланган занжир!

Улуғбек

Сайид Обид, аҳвол аниқ. Фармоншоҳ Қўрчи,
Миршабларни дарҳол бошлаб, у жойга боринг!

Сайид Обид

(суюниб)

Раҳмат, султон!

Улуғбек

Бизнинг боғни қўриқлаб туринг!

Сайид Обид

Раҳмат, султон! Сизнинг боғни қўриқласинлар,
Токи, ҳеч ким ўша ердан қочиб кетмагай!

Улуғбек

Токи, ҳеч ким ўша ерга босиб кирмагай!
Чунки, билинг, Улуғбекнинг мадрасасида
Уқийётган талабанинг ҳаммасини ҳам
Мен олганман ҳимоямга. Бари шогирдим.
Шогирдлардан биронтасин бурни қонаса,
Унга ўзинг жавобгарсан, Фармоншоҳ Қўрчи!
Боғ кўшикида ошиқларга бир ҳужра ажрат,
Қози, сиз ҳам жўнаб ўқинг улар никоҳин.
Дарҳол жўнанг!

Фармоншоҳ ва қози Минскин чиқади.

С ай и д Об и д

Хонумоним хароб бўлди. Ўзим хор, музтар.
Заифалар иззатда-ю, мужоҳидлар хор.
Эй, шаҳриёр, худованддан хавфсиранг бир оз.
Даврингизда мадрасалар — фасоднинг ини.
Талабалар нуқул бузар аҳкоми-динни.
Мамлакатда ҳамма ғавго, даҳрилиқ, бидъат
Мадрасада таълим олиб юрган зотлардан.

Ш ай ху л и с л о м

Сиз бу ерда пирингиздан, хўжа Аҳрордан
Ёдлаб олган бўҳтонларни қайтарманг, Сайид.
Бу гуноҳи-азим, зеро, мадрасамизнинг
Ёруғидан файз олмоқда офоқи-жаҳон.

С ай и д Об и д

(тажанг)

Шайхулислом Бурҳониддин, бу ажаб эмас,
Ажаб эмас, сизнинг шундай мулоҳазангиз.
Чунки, султон Улугбекнинг базмларида
Дини ислом барбод бўлиб, шароб ичилса,
Оҳанг билан ўйин қилса ялонғоч қизлар.
Мўмин эмас, кофирларнинг расми авж олса,
Хузур қилиб ўлтирсангиз сиз шу даврада,
Ажаб эмас сизни шундай мулоҳазангиз!

Мажлис аҳли ҳаяжонланади.

Б е к А р с л о н

(Ғазаб билан қилич дастасини ушлаб)

Давлатпаноҳ, иэн беринг, шу девонани
Тилка-пора қилиб ташлай!

У л у ф б с к

(сокит)

Йўқ, сабр айланг!

Ш ай ху л и с л о м

Ё даргоҳи-олампаҳо, шу адабсизни
Маҳкамай-шаръиятга бермоқ фарз эрур.
Зиллоллоҳу фил-арз бўлган султонни хорлаш,
Худованднинг соясига дашном қилмоқлик,
Мамлакатда руҳоният раҳбари бўлган
Шайхулислом шаъни учун шунча ҳақорат
Зўр жазога мустаҳиқдур. Сизнинг оламга
Машҳур бўлган шафқатингиз, мурувватингиз
Бу аблаҳга беҳаёлик бахш айлар, холос.

С а к к о к и й

Бу кечанинг қувончига шумлик келтирган
Шу баднафс бойўғлини даф этинг, лутфан!

А б д у р а з о қ

Мамлакатнинг ҳукмдори ва қиблагоҳи,
Фуқаронинг ғамин еган пушти-паноҳи,
Етти иқлим олимлари «устозим» деган
Улуғ зотга бир пасткашнинг масхаралиги —
На тарихда кўринган бу ва на эртақда.
Ойдин тунда довдираган шаппарак, холос.

С ай и д О б и д

Мазҳабимнинг йўлида мен бошдан кечаман.
Уғлим Аббос бир кун билса шаҳид бўлганим
Пок хунимни талаб қилур...

Улуғбек

Эҳ, ғаразнинг, таассубнинг бадбахт муриди.
Сайидликнинг шарафидан маҳрум ноҳалаф.
Сиз ёруғнинг ғанимисиз, зулмат маддоҳи.
Одамларни шод кўрсангиз ортар ғамингиз.
Гўзалликка дуч келсангиз бўласиз хаста!
Хатто сизнинг ўз қизингиз сизга бўлиб оқ
Қочар экан сизнинг бўғиқ, дам уйингиздан.
Сиз, ҳаттоки, қизингизнинг бахтидан хафа.
Сиз, одамга ўхшайсизу, одам эмассиз,
Ахир, ҳар бир жуфт оёқли, жуфт қўлли махлуқ,
Инсон дея аталганда, барча маймулар
Ё муҳтасиб бўлар эди ёки қаландар.
Бизга ҳаёт бағишлаган, ишқни сингдирган,
Заҳматларга, ғайратларга ундаб кўндирган,
Энг умидсиз лаҳзаларда тасалли берган,
Тилимизга тил тегизиб тилга киргизган,
Бизни доим яхшиликка, мардоналикка,
Хатто нодон бўлсак ҳамки, чин доноликка
Қистаётган ғамхўримиз, у фаришта ким?
Диллардаги зугумларни, қаҳру шиддатни
Муруватга, марҳаматга ивиргувчи куч
У қудратбахш, илҳом нима? У хайрихоҳ ким?
Аёл, аёл! Шу хотинлар, қизлар эмасми?
Ҳа, сиз фаҳми пашшадан кам деган аёллар...
Сайид Обид, Бухорога борганмисиз сиз?
Ҳа, албатта, кўб боргансиз пирлар олдига
Ва кўргансиз мадрасамнинг нақ пештоқида
Мен ўйдирган шу ҳадисни: «Талабулим
Фаризатун ало кулли муслиму муслимот».
Шу каломнинг маъносига хўб тушунарсиз.
Бу не деган? — Илм ўқимоқ фарз эрур бирдай
Мусулмоннинг эрларию аёлларига.
Сиз бўлсангиз, Улуғбекнинг мадрасаларин

Фиеқу фасод ини дейсиз!? Қаерда виждон?
Йўқ, мен сизга, Сайид Обид, жазо бермайман.

(Мажлис аҳлини кўрсатиб)

Гарчи буни тиласа-да азиз аҳбоблар,
Бугун сизга хасорат йўқ... Яна бир ўйланг;
Одамзоднинг бурчи нима?

С ай и д Об и д

Тоат, ибодат,
Бединлардан жирканмоқлик, бутунлай нафрат,
Фоний дунё лаззатидан ҳазар, алҳазар,
Дин йўлида шаҳид бўлиб саодат топмоқ.

Ш ай х у л и с л о м

Сиз на динга тушунасиз ва на дунёга!

У л уғ б е к

(киноя билан)

Сайид Обид, мақсадингиз менга хўб равшан.
Сиз жаноби пайғамбарнинг авлодимаан деб,
Сайидман деб бу шаҳарда шуҳрат топгансиз,
Сизга бундай шуҳрат камлик қилар чамаси.
Сиз муҳтасиб бўлиб юриб шаҳру бозорда,
Тагин шуҳрат қўшолгансиз шуҳратингизга,
Аммо булар бари сизга камлик қиларкан...
Энди бунда ҳар хил дағал, таъбирлар билан
Сиз мени ҳам таҳқир қилиб хоҳлайдирсизки,
Мен қаҳр ила буюрсам-да, сизни оссалар,
Ундан сўнгра Сайид Обид шаҳид бўлди деб,
Шуҳратингиз тутиб олса барча оламини.

Шундайми-а?

(Мажлис аҳли кулади.)

Аммо, билинг, анойи Сайид.
Мен, атайлаб, бажармайман шу орзунгизни.
Энди сизга жавоб, кетинг!

С ай и д О б и д с а р о с и м а л а н и б ч и қ а д и .

У л у г б е к

Уҳ... Бу манфур бойўғлилар, нур душманлари,
Умримизга эгов бўлган ҳароми қуртлар...
Бу кишининг сайидлигини аясам... Аттанг...

Али Қушчи секин келиб, Улугбекнинг ёнида тўхтайти. Унинг қўлида
аллақандай қоғозлар ва жадваллар.

Али Қушчи, кўб яхшики, сен эшитмадинг,
Жоҳилларнинг ишимизга берган баҳосин.

А л и Қ у ш ч и

Давлатпаноҳ, эшитмадим. Аммо биламан:
Шабпарақлар қандай баҳо бергай қуёшга.
Улар бизнинг илмимизни мақтаса шояд,
Демак, бизнинг фанимизда уларга манзур
Жаҳолат ҳам, хурофот ҳам бор экан, дея
Бу мақтовдан кўб ўксинган бўлар эдим ман.

У л у г б е к

Дўстлар, қани, нима дейсиз бизнинг Алига?

Ҳамма

Боракалло. Шогирдингиз ғоят зеҳнли!

Улуғбек

Тун ҳам оғди яримидан. Ҳаммага рухсат!
Шаҳар бориб, уйингизда роҳат қилинглар!
Аммо бизлар Али билан иккимиз бунда
Бир оз махфий гапимиз бор юлдузлар билан.
Ҳинд элчиси бизлар билан хайрлашганда
Қандай тилак билдирганди, эсланг, Саккокий?

Саккокий

Тиладики, лутфан, бир минг ўн тўққизинчи
Юлдузнинг ҳам ниқобини тезда очсинлар.

Улуғбек

Шу тилакни бажаришга рухсат беринглар!
Хайрли тун бирла роҳат келсун сизларга!
Али билан менга эса бедорлик, меҳнат!

ПАРДА

БЕШИНЧИ КҮРИНИШ

Яна ўша саҳна. Зиёфат буюмлари йиғиб олинган. Расадхонага кириш олдида баланд курси. Курси устида ҳар хил астрономик олатлар ва ёзуғлик қоғозлар. Саҳарга яқин. Осмон ғоят нурафшон. Юлдузлар чарақлаб порлайди. Эшик олдида катта фонус осилган. Улуғбек ва Али Қушчи қўлларида баъзи бир олатлар билан расадхона эшигидан чиқиб келадилар. Улар курси устидаги қоғозларга эгилиб, алланеларни текширгандай бўладилар. Сўнгра, Улуғбек осмонга қараб, ботаётган Ойга боқиб яна қоғоздаги жадвалларга тикилади.

Али Қушчи

(қорозга қараб, ўйлашиб)

Давлатпаноҳ, шу нуқтада сөнияларнинг
Таносиби Питлимюсдан андак бошқача...
Демак бунда янглишибди юнон ҳакими.

Улуғбек

Бизнинг ҳисоб анча тўғри, анча тўғрироқ.
Тўғрироғу бироқ, ҳали мукамал эмас.
Ҳали рўзи маҳшаргача башар авлоди
Кузатар ҳам, тузатар ҳам олам китобин.
Сен шу жойни тўғрилаб қўй.

Али Қушчи

(жадвални қалам билан тузата туриб)

Жаноб шаҳриёр!

Ойга тикилиб қараётган Улуғбек уни эшитмайди.

Аълоҳазрат!

Улуғбек

(бирдан уйғонгандай бўлиб)

«Аълоҳазрат» Аълоҳазрат ким?

Али, мени сен шу ерда «устоз» деявер!
Биласанми, хаёлимни нима банд этган?
Кўпдан бери андишам бор хусуф ҳақида.
Сенга маълум: «хусуф» деймиз ой тутилишин.

Бу-ку ернинг ойга тушган сояси, халос.
Мана хусуф қачон, қай кун, неча дақиқа
Бўлишлигин топмоқликнинг иложи йўқми?
Бу муаммо ўйлантлар мени тинчитмай.
Бу жумбоқни еча олсам, оҳ, еча олсам,
Урин қолмас ваҳимага ҳам хурофотга.
Ўйлашимча буида бордур риёзий қонун.
Чунки, лобид ва муайян сабаби бўлмай
Ҳеч воқеа коинотда рўй бермас ахир!
Нима дейсан? Усули шу...

Қаламни қўлига олиб эгилади ва қоғозларда алланималарни кўрсатиб туради.

Бу ой манзили...

Бог кўчасида, дарвоза томонидан от тўқларининг дукурлаши эшитилади. Девонбеги кириб келади.

Девонбеги

Давлатпаноҳ, чопар келди.

Улуғбек

(норози)

Шунча зарурми?

Девонбеги

Узларига тааллуқли пайгирнома бор.

Улуғбек

Келтирсунлар!

Девонбегининг ишораси билан дарвоза томонидан бир мулозим кириб Улуғбек олдида тиз чўқади ва унга пайгирнома узатади.

Му л о з и м

Тошкентдаги ноибингиз Хўжа Тархондан.

У л у ф б е к

(пайғирдан хатни чиқариб тез кўздан кечиради)

Чиқиб тургин!

Му л о з и м чиқади.

Али Қушчи, кўнгулсиз хабар.
Сирдарёнинг ёқасида қипчоқлар тагин
Фитна қўзғаб Тошкент қараб ҳужумга ўтган,
Бунга дарҳол чора лозим!

(Девонбегига)

Отлар тэйёрла!

Девонбеги чиқиб кетади.

Оҳ, азизим, шу серхатар йиртқич замонда
Сену менга илму фанга фурсат қаёнда?

Чиний қасрга қараб йўналаётганида бирдан Ф и р у з а унга дуч
чиқиб қолади.

Ф и р у з а

Валинеъмат, кетяпсиз, битта ўзингиз?
Фирузангиз билан бир дам хўшлашмасдан-а?

Улуғбек

(уни бир қўли билан қучоқлаб)

Сенга келаётиб эдим хайрлашгани,
Янги ташвиш яна ҳижрон солди ўртага.
Муҳаббатнинг ошёнига қўнишди зоғлар.
Исёнчилар талон-торож, иғво қасдида
Ҳужум қилиб қуршаб олган Тошкент қўрғонин,
Ой — Фируза... Фирузаой... Қай бири афзал?
Иккови ҳам бир-биридан севимли, гўзал...
Энди кетмоқ зарур бўлди...

Фируза

Мен ҳам борайин!

Валинеъмат, ҳақим йўқми, заҳматингиздан
Бир заррасин ушламоққа, уйқусиз тунда
Тун парисин авраб-алдаб олиб келишга...
Бу дунёда улуғлар қўб, Улуғбек битта!

Улуғбек

Йўқ, азизим, сен бу ерда мен учун қолгин.
Ахир, бунда мени кутиб тортсанг интизор,
Бу ҳол тезроқ қайтишимга катта важ бўлур.
Қол бу ерда! Али Қушчи сенга посбон.

Фируза

Жисмим қолса, дилим кетса сиз билан ҳамроҳ,
Қалбсиз бадан — ўчган чироқ, оловсиз тутун.

Улуғбек
(ярим жиддий)

Фирузаой! Эрингизга хўб демасангиз,
Ўзим подшоҳ Улуғбекнинг ғимзосин чекиб,
Сизга фармон ёзаману, мажбур этаман.

Фируза
(бошини унинг елкасига эгиб)

Илтимосга «йўқ» дейману, фармонга «майли».

Улуғбек

Оҳ, меҳрибон қумригинам, доно маҳбубам.
Парвардигор аёлларни жанг учун эмас,
Балки, жангни бўлдирмаслик учун яратган.
Қол азизам!

Девонбеги қўлида қилич, дубулга, сипоҳий кийим олиб келади.

Девонбеги

Отлар тайёр!

Улуғбек
(чакманни кия туриб)

Али Қушчи, сен жадвални таҳқирлаб кўчир!
Фирузаой, хайрли тун! Қайғурма жоним!
Хайрли тун осмон ойи ва ернинг ойи!

Дарвоза томонга қараб қадамлайди. Фируза дарахтга суянганича
котиб қараб қолади. Девонбеги ва Али Қушчи Улуғбек
кетидан чиқадилар.

П А Р Д А

2-ПАРДА

БИРИНЧИ КҮРИНИШ

Самарқанд қўрғонининг дарвозаси. Дарвозанинг табақалари ланг очиқ. Самарқанд аҳлиси сафардан голибона қайтаётган Улуғбекки кутиб олгани чиққан. Ҳар хил тоифадан одамлар бор. Тўпланганлар ўртасида мадраса талабалари, тўралар, савдогарлар, шаҳар фуқароси. Юрувчилар ўртасида баъзан юзлари очиқ, бошларига рўмол ўраган хотинлар ҳам кўринади. Қопқанинг олдида қабобпазлар, мевафурушлар сув сотувчи болалар, деҳқонларни кўриш мумкин. Бир чеккада чўққайиб, ошиқ ташлаб ўтирган қиморболлар, рўпарада бир неча хотинларга фол очётган фолбинлар ўтирибди. Одамлар ўртасида ажнабий савдогарлар ски сайёҳлар — хитойлар, араблар, эронийлар, ҳиндулар, славянлар, кавказликлар, турклар ва бошқалар ўз қиёфалари билан ажраладилар.

Бир чеккада паришон кийимли, белига май мешини осган Бобо Кайфи ширакайф ҳолатда бир тош устида ўтирибди. У икки деҳқонга ариза ёзиб битириб, қўлларига беради ва чол деҳқон унга чўзган тангани олиб чўнтагига солади.

Бу ерда гуруҳ-гуруҳ юрган қаландарларни ҳам учратиш мумкин.

Қаландарлар

Ё олло, дўст, ё олло!
Ҳақ, дўст, ё олло!
Ё раббано қаландар,
Дар хору хас баробар.

Дарвозайи ажалга
Шоҳу гадо баробар!

Утиб кетадилар.

I ф у қ а р о

Барат оға, жанг жуда зўр бўлган дейдилар.

II ф у қ а р о

Ҳа, келганлар айтиб берди. Қирғин зўр бўлган.
Сағоноқда Мирзо ўзи қуршовда қолган.
Бироқ, катта баҳодирлик, мардлик кўрсатиб,
Иҳотадан ёриб чиққан, лашкарни тўплаб,
Ёғийларни, фитналарни тору мор қилган.

III ф у қ а р о

Иншооллоҳ, бундан буён жанг-жадал бўлмас.

I ф у қ а р о

Эҳ оқсоқол, тахт бор жойда, шоҳлар бор жойда
Урушмаса сардорларнинг қиличи занглар.
Нафс қурғурни ҳазил дема!

II ф у қ а р о

Мирзо Улуғбек

Сен ўйлаган подшоҳлардан эмас, у — одил!

I ф у қ а р о

Подшоҳ-ку, демак, тахту тожга ишқивоз,
Унга қарши тиг яланглаб чиқса осийлар,—
Тек ўтириб қарайдими? Тек туриб бўлмас.

III фуқаро

У ноилож урушади. Ахир, не қилсин!

Кўр қаландар

Хўш, ноилож деган нима? Хўш, бир вилоят Самарқандга бўйсунмабди озодлик истаб,
Аммо султон Улуғбек-чи: «Бош эг!» дер қистаб.
Шу туфайли доимо жанг... Туновги жангда
Дерлар, гўё, Мирзо бисёр қаттиқ енгилган.

III фуқаро

(қаландарнинг ёқасидан ушлаб)

Сен ким ўзинг? Қаландарми ёки айғоқчи?
Йўқол бундан, итни эмган!

Итариб, ҳайдаб чиқаради. Фуқаролар ўтиб кетади. Кўр қаландар яна қайтиб келади. Бобо Кайфи ўтирган жойидан туриб қаландарга яқинлашади.

Бобо Кайфи

(ёнидаги май мшидан бир ютим май ичиб)

Доники, чи вақт май бувад руҳафруз,
Якшанбаю, душанбаю, сешанбаю, чор,
Пайшанбаю, одинаю, шанба, шабу-руз.
Хўш, не дейсан кўр жибирдоқ? Ҳа, кўр муттаҳам?

Кўр қаландар

Нима дейсан? Нима керак ожиз бандадан?

Б о б о К а й ф и

Ол, ич дейман!

(Май мешини унинг оғзига тиқади.)

К ў р қ а л а н д а р

Тавба, тавба! Куф лаънати, маозооллоҳ, куф!
Бу гуноҳ-ку! Кет, бенамоз!

Б о б о К а й ф и

Нимаси гуноҳ?

Сенинг сассиқ даҳанингга шароб қуйилса
Тоза бўлиб ювилар-ку! Ҳай, исқирт ҳайвон!

К ў р қ а л а н д а р

Нега сассиқ?

Б о б о К а й ф и

Боя айтган иғволаринг-чи!

Унинг оғзига зўрлаб май қуймоқчи бўлади. Кўр қаландар қичқириб:
«Мусулмонлар, нажот беринг кофир дастидан», деб войдод солиши
билан бир неча қаландар йнгилиб келади.

Қ а л а н д а р л а р

(бақиритиб)

Қаландарга тега кўрма!

Б о б о К а й ф и

Мен текканим йўқ!

Кўр қаландар

Мени зўрлаб ичирмоқчи, кофир қилмоқчи!

Бобо Кайфи

Бу бадбахтга мен тегмадим, май мешим тегди!

Қаландарлар унга ҳужум қилмоқчи бўладилар. Шу аснода бир неча мадраса муллабаччалари етиб келиб, Бобо Кайфини дарвешлар қўлидан қутқазиб оладилар.

Талаба

Шовқин-сурон чиқарманглар, бефаҳм дарвешлар,
Билмайсизми, яқин келди Мирзо Улуғбек!
Одоб билан сукут сақланг, йўқса йўқолинг!

Кўр қаландар

Ё олло дўст, ё олло,
Сархушларда ҳаё йўқ,
Олимларда тақво йўқ.
Куф, куф, лоилоҳо иллоллоҳ!

Бобо Кайфи

Сархушларда риё йўқ,
Дарвешларда ҳаё йўқ!
Туф, туф лоилоҳо иллоллоҳ!

Кўр қаландар

Сен кофир, жим!

Б о б о К а й ф и

Нега ҳожим, шунча бақироқ?

(Яна шароб ичиб.)

Ашулачи бақирганда тўлашар танга.
Сарлашкарлар бақирганда бўйсунар унга.
Қачон эшак ҳанграганда уришар таёқ.
Тентак бола бақирганда, ҳалиги жойга шапалоқ.

Талабалар кулишади.

Мулла ака, шеърим қалай?

Т а л а б а

Шоир бўлмай, ўл!

Сайид Обид келади.

К ў р қ а л а н д а р

Ё муҳтасиб, Сайид оға, шу маст безори
Аҳли — оллоҳ дарвешларни сўккани-сўккан.
Ҳатто менга...

Б о б о К а й ф и

Ҳай, муғамбир, кўзим ожиз, кўрман, дейсану,
Муҳтасибни дарҳол таниб олдинг, баччағар!
Рост гап экан: қоронғида топишар песлар.

С а й и д О б и д

Бобо Кайфи, масти мудом, бу ердამисан?

Б о б о К а й ф и

Қаерда ҳам бўлар эдим, жаноб муҳтасиб?

С а й и д О б и д

Гўристонда...

Т а л а б а

Қўйинг уни жаноб муҳтасиб.
Сиз уламо, у бир сархуш, овора бўлманг.

Б о б о К а й ф и

Нега, Сайид? Бу ер сенинг ерингми? Айтгин!
Ер худонинг, шаҳар эса Улуғбекники,
Дарвоза ҳам Мирзоники, Улуғбекники.
Мен ҳам Мирзо фуқароси... Тагин не керак?
Сен тангрининг ва Мирзонинг ҳаққига тегма!

Қ а л а н д а р л а р

У лаънати, у дўзахий, диндан айнаган.

С а й и д О б и д

Сен бединни, банди қилиб, зиндон ташлайман!

Т а л а б а

Ахир нега, ҳазрат Сайид, гуноҳи нима?

С а й и д О б и д

Мастлик қилиб мўминларни калака қилур.

Б о б о К а й ф и

Биласанми, Сайид Обид, бир кун бозорда
Умар Хайём, худди сендек, аҳли оллоҳдан,—
Бир муфтидан дашном — таъна эшитавериб
Шундай деган:

«Эй муфтийи шаҳр, аз ту пуркортарим,
Бо ин ҳама мастий э-ту ҳушёртарим.
Мо хуни разон хўриму ту хуни касон,
Инсоф бидеҳ:— кудом хунхортарим».

С а й и д О б и д

Бўлди, бўлди, жим, лаънати!

Қ а л а н д а р л а р

Бу не дегани?

Т а л а б а

Хоҳласалар, айтай бунинг таржимасини:
«Эй шаҳар муфтиси, сендан ишкормиз,
Нуқул маст юрсак-да сендан ҳушёрмиз.
Ичамиз биз узум, сен инсон қонин,
Ростин айт:— қайсимиз кўпроқ хунхормиз?»

Кулги

С а й и д О б и д

Сен бединни банди қилиб зиндон ташлайман.

Б о б о К а й ф и

Шароб ичган одамларни қамаб қўйишми?
Шундай бўлса сен Хайёмнинг ўзини қама!

С ай и д Об и д

Қаерда у, маҳалласин айтиб бер дарҳол!

Б о б о К а й ф и

Сенга аниқ айтайинми маҳалласини?

С ай и д Об и д

Хаёллама, дарҳол сўйла!

Б о б о К а й ф и

(хуштак чалиб осмонни кўрсатади)

Хууу яхши боқ, кўрасанми жаннат эшигин?
У эшикни боқчасида Умар Хайём
Ўтирибди ҳур қизларин белидан қучиб,
Коса-коса қатор турган шаробдан ичиб.

С ай и д Об и д

Кофир, иблис, сен бетовфиқ, шайтонур-ражим!

Б о б о К а й ф и

Шундай, тақсир!

С ай и д Об и д

Аблаҳ, сени хорлайманки, сен ҳам дашном қил,
Бир ёмон гап гапириб қўй. Қани, сўксанг-чи!

Б о б о К а й ф и

Сени нега сўкай тагин, худонинг ўзи
Сени қаргаб мардуд қилиб муҳтасиб қилган...

С а й и д О б и д

Сўккин мени... Бир баҳона бўлса менга бас.

Б о б о К а й ф и

Минг бақирсанг сўкмайман ҳам, индамайман ҳам.

С а й и д О б и д

Туф, ҳароми!

Б о б о К а й ф и

Соғлигингга қасддан ичаман.

С а й и д О б и д

Айтгин, сўккин, ҳаромзода!

Б о б о К а й ф и

Хўб, сен — қизталоқ!

С а й и д О б и д

Падарсўхта! Бу нима гап?

Ҳужум қилади, талабалар Бобо Кайфини ёқлаб муҳтасибнинг олдини
тўсиб қўядилар.

Т а л а б а

Бу сўз учун қамаш жойиз эмас, муҳтасиб.
«Қизталоқ» — бу таҳқир эмас. Бу — амри-шаръий
Хотин қўйиш шариатда гуноҳ эмас-ку?
Ҳатто, бир хил куёвидан куйган қайната,
Қизи қайтиб уйга келса, хурсанд бўлар-ку!

С а й и д О б и д

Сенларда ҳам менга ғараз борга ўхшайди,
Мадрасада фасод лойини ялаган авлод,
Ахир, сизнинг жўрангиз-ку у Ғаффор бадзот.
Қаландарлар, беномуслар, нега турасиз?

(Бобо Кайфига қараб.)

Ҳали сени бир болайман!

Сайид Обиднинг дўқига талабалар куларкан, Бобо Кайфи оломон
ичига кириб кетади.

П А Р Д А

ИККИНЧИ КЎРИНИШ

Ина ўша саҳна. Халқ муте ва бешовқин тек туриб Улуғбекнинг кели-
шини кутмоқда. Кутувчилар доирасида олдинги сафларда Ш а й х у л-
и с л о м Б у р ҳ о н и д д и н, А б д у р а з з о қ, С а к к о к и й ва А л и
Қ у ш ч и л а р ҳам бор. Келаётган ҳ у д а й ч и н и н г о в о з и э ш и т и л а д и.

Ҳ у д а й ч и

Шаҳриёри жувонбахт, зебондайи тожу тахт султон
Улуғбек ибни султон, аҳли фасод гумроҳларни ва кўрна-

мак бадхоҳларни тору мор ва асиру зор қилдилар. Альон султон ибни султон голиб ва хуррам шоду мукаррам Самарқанди фирдавсмонандга ташриф буюрдилар, омон бўлсин шаҳриёримиз, омин!

Х а л қ

Омин! Омин! Шукур бўлсин парвардигорга!

Худайчи жарини эшиттириб ва такрорлаб ёнида байроқ кўтарган ёкки мулозим билан келиб халқ ичидан ўтиб, дарвозадан шаҳарга кириб кетади.

Карнай товушлари. Яқинлашаётган отларнинг туёқ дукурлашлари.

Ш а й х у л и с л о м

Алҳамдулиллоҳ, мулкка келди осойишталик!

С а к к о к и й

Афсус, ҳар гал фитна-фасод чиққан чоғида,
Аълоҳазрат шаҳсан ўзи бормоққа мажбур.

А л и Қ у ш ч и

Ҳа, мавлоно, бу сўзингиз гоят ўринлик.
Зеро, ҳазрат шаҳриёрнинг уруш-юришда
Ўтиб кетган ҳар бир кун билимнинг, фаннинг
Толеидан кўп йилларни ўғирлаб кетар.

А б д у р а з в о қ

Не чора бор? Султон ўзи лашкар тортмаса
Шоҳсиз шатранж ўйинига ўхшаб қолар жанг.
Кайхусрав ҳам, Чингизхон ҳам шундай қилганлар.

Али Қушчи

Урушмоқдан бўлак касбни билмаган улар.
Уйларида қиладиган иш тополмагач,
Ношр қолиб жангбозликда топганлар ҳунар.

Шайхулислом

Салтанатнинг файзи учун соғу саломат
Қайтиб келди саодатманд султон Улуғбек!
Ҳазор шукур! Шайядоллоху арконуху!

Овозлар

Ана, отдан тушаётир ҳазрат Улуғбек.

Халқнинг қувонч нидолари ва «марҳабо!» табриклари остида Улуғбек ёнида Бек Арслон, Бердиёр ва бўлак маҳрам ҳам навкарлари билан кириб келади. Ҳамма таъзим этади. Навкарлар дарҳол дарвоза олдига кўчма тахт олиб келиб қўядилар. Улуғбек қиличини белидан ечиб олиб, қўлига асо тутди. Чакмонинг ечиб тўн кияди, дубулғасини кўтариб бошига мударрис дасторини қўлди. У хурсанд ва мамнун, аммо унинг чеҳрасида қаттиқ ҳорғинлик аломатлари ошқордир. Улуғбекнинг шу кийиниб турган пайтида Ота Мурод ва ёш деҳқон ўртасида суҳбат ўтади.

Ота Мурод

(секин)

Арзиҳолни берсак дейман, худди пайти-да!
Султон ўзи хурсанд бўлса, шу қувончида
Фуқаросин суюнтирмоқ истар, Аҳмаджон!

Ёш деҳқон

Пайти келгач аризани тутқизаверинг.

Ш ай ху л и с л о м

Салтанатнинг файзи учун соғу саломат
Қайтиб келди зафар билан ғози Улуғбек.
Ҳазор шукур! Шайядоллоҳу арконуҳу!

Х а л қ

Марҳабо! Марҳабо!

С а к к о к и й

(Ўзининг машҳур қасидасини ўқийди)

«Жаҳондин кетди ташвишу мабодийи амон келди.
Халойиқ, айш этинг бугун, сурури жовидон келди.
Аё, шоҳо, малаксайрат, сенинг васфинг сўзи ичра
Ўқигин энди олингда яна бир дoston келди.
Салотин дунёда кўб келдию кечди, сенингдек бир —
Фалакнинг гар тили бўлса, айтсинким, қачон келди.
Кишиким, қаҳрингга учрар, шақоват бирла уб борди,
Вале лутфингни топғонга саодатдин нишон келди.
Эрурман хонадонингнинг кўнгил бирла дуочиси,
Менга бурҳон тилосалар сўзим худ чин аён келди.
Шаҳо, лутфингни топқум деб дуочи банда Саккокий,
Белин жони била боғлаб бу хизматга равон келди».

Х а л қ

Марҳабо! Марҳабо! Офарин!

У л у ғ б е к

(кўчма тахтада ўтирган ҳолда)

Ассалом, эй, Самарқанднинг вафокор халқи!
Сенга зафар ва осойиш келтирдим альён!

Мамлакатнинг тепасига тушганда хатар,
Султонларнинг боши бундан оғрийди баттар.
Давлатимиз танасини ғажиб йиртмоқчи
Шақалларнинг галасини тўзғитиб келдик.
Бир қанчаси ҳалок бўлди, анчаси асир,
Ёғийларга минбаъд бўлур шу ибрат-таъвир.
Биз Сайхунда қайта тикдик тинчлик туғини.
Самарқанднинг таъзимида Тошкант бир ини,
Қисматларнинг энг оғири султон қисмати,
Эли боқиб, чўпон бўлмоқ унинг хизмати.
Салтанатда лозим эрур шундай бир усул:
Марғинонда товуқ йитса, шоҳ бўлсин масъул.

К ў р қ а л а н д а р

(орқадан)

Пойтахтда Сайид қизи ўғирланса-чи!

Оломонда қий-чув. Бир неча миршаб ва Бердиёр пичинг ташлаган
кишини топмоқчи бўладилар. Халқ ўртасида ғазабли нидолар: «Ким
у шарманда?»

Ш ф у қ а р о

(талабанинг қулогига)

Боя шоҳга тухмат деган песнинг овози.
Кўр қаландар подшоҳга ашаддий душман.

У л у ғ б е к

(сокин ҳам вазмин)

Эшитаман бадхоҳларнинг таъна овозин.
Бу гап Сайид муҳтасибнинг кўнглидаги гап!

(Сайид муҳтасибга кўзи тушиб.)

Сайид, билинг, қизнинг ўзи хоҳиши билан
Эрга тегса, бу ҳеч қандай ўғирлик эмас.
Яна билинг, куёв-келин, у икки ёшга
Шахсан ўзим отахонман, кимданки шояд,
Уларга бир зиён етса, менман даъвогар.

(Ўрнидан туради.)

Аҳли пойтахт, пешвозимга чиққан фуқаро,
Ҳурматингиз даф айлади ҳорғинлигимни.
Майли пашша, майли чивин гингиллай берсин,
Пашшани ҳам, товушни ҳам учирар шамол.
Бўхтончилар ҳунаридур тухмат, ифтиро.
Ҳар қандай ҳам уйдирмани демаиғ — ихтиро.
Худовандо, бундан кейин бўлмагай уруш!

Дарвозага қараб йўл олади. Деҳқон Ота Мурод Улуғбек олдида
чўқади.

О та Мур од

Арзимизни эшитгайсиз, қиблайи олам!

У луғ бек

Тур, тур ота, у қандай арз?

С ай и д О б и д

Буюринг султон:

Бу густоҳни ясовуллаар ҳайтаб жўнатсин,
Токи сизга дилозорлик етмасин бундан.

(Ота Муродга дўқ билан)

Билмайсанми, давлатпаноҳ сафардан толган.

У л у ғ б е к

Сайид Обид, фуқаронинг йўлин тўсмангиз!

(Ота Муродга)

У қандай арз?

О т а М у р о д

Шикоятим шу арзиҳолда.
Хирожлардан, ўлпонлардан ва закотлардан
Қаддимизни кўтаролмай қолдик, подшоҳ.
Даҳада биз тўралардан соб бўлиб кетдик,
Самарқандда муҳтасибдан қурди тинкамиз.
Султон, бор гап шу қоғозга тўлиқ ёзилган.
Биз-ку омий. Бировига сўраб ёздирдик.

У л у ғ б е к

(аризани Ота Муроднинг қўлидан ола туриб)

Ҳай-ҳай, шошманг, деҳқон бобо, сизни танийман.

О т а М у р о д

Балли, ҳазрат! Кўп йил бўлди, сиз эслайсиз-а?
Биздек хасу хашакларни ёдда тутасиз...

Улуғбек

(аризани Али Қушчининг қўлига бериб)

Арзингизни ўқиб чора кўрармиз, аммо —
Боғбонларни хасу хашак дейиш бу — увол!
Ахир боғбон неъматларнинг ижодкори-ку?
Балли, себи — Самарқандий ҳар ёқда машҳур!
Хўб эслайман.... Ун икки йил... икки ой бўлди.
У кун чўлда ов пайидан кун бўйи чопиб,
Кеч кирганда ҳам очиқдик, ҳам сувсаб қолдик.
Шунда сизнинг боғингизга кириб ўтирдик.
Қимиз ичдик, тира-моҳи олмалар едик.
Янглишмасам, сизни дерлар Ота Мурод, а?

Ота Мурод

Шундоғ, ҳазрат!

Ифуқаро

(секин иккинчи фуқаронинг қулоғига)

Қойил, тақсир, Улуғбек ўз әсу ёдида
Умрининг ҳар дақиқасин, ҳар юлдуз ўрнин
Сақлар экан деганлари бежиз эмаскан!

Улуғбек

Хўш, у олма уруғидан ҳалиям борми?

Бобо Кайфи

(чеккадан)

Давлатпаноҳ, муҳтасиблар уруғи боркан,
Олмаларнинг уруғига гуллаш қаёқда?!

Кулги

С ай и д О б и д

(а с а б и й)

Изн беринг, зиндон ташлай бу беҳаёни!

У л у ғ б е к

Ҳай, муҳтасиб, сизга қолса бутун миллатнинг
Ярми чириб кетар эди авахталарда.

С ай и д О б и д

Шаҳриёр бу тегажаклик билан ҳамиша
Мастлик қилиб, катталарни масхара қилар.
Алалхусус, дарвешларни сўккани-сўккан.

Б о б о К а й ф и

Ҳа, бунақа одатим бор. Яширмайман ҳам.
Майдан тонсам, май мешимни қайга яширай?
Май ичаман ва кечаман ўз хатоимдан.
Шафқатпаноҳ, айбимни сиз кечирсангиз, бас!
Аммо диннинг ва мазҳабнинг зулукларини,
Ҳаромтомоқ дарвешларни ёмон кўраман.
Ва уларни масхаралаб ичаман кўпроқ.
Шундай қилиб Бобо Кайфи жаҳонда ёлғиз,
Бир ўзи-ю, май меши-ю, ростона сўзи.

У л у ғ б е к

Бобо Кайфи?! Ажабо, бу номми, лақабми?

Б о б о К а й ф и

Шафқатпаноҳ... Бир замонда бўлган ўз исмим...
Аммо исмим ўз жисмимга мос келмас экан.

Мен вояга етганимда шоир бўлай деб,
Машқлар қилиб бир таҳаллус излай бошладим.
Боқсам, ҳамма таҳаллуслар таланиб кетган,
Бирон дуруст таҳаллус ҳам қолмабди экан.
Ўқигандим Умар Хайём рубоийларин,
Шоир учун шароб ичмоқ шарт дея билдим.
Шундай қилиб мендан шоир бўлмай қолди-ю,
Майхўрликка лекин тоза ўрганиб кетдим.
Мен шоирлик таҳаллусин топмасдан бурун
Менга улус лақаб қўйди: «Бобо Кайфи» деб.

У л у ф б е к

Бобо Кайфи! Бобо Кайфи! Ғалати одам!
Унутмаки, лаззатнинг ҳам бир сарҳади бор.

Б о б о К а й ф и

Шоҳим, менга бу дунёда нима ҳам қолди.
Аблаҳларнинг бойиганин кўрсам ичаман,
Донишмандни ҳақир кўрсам икки ичаман,
Қўшни қизин пучуқ кўрсам уч бор ичаман,
Камбағалнинг якка-ёлғиз бир бош сигири —
Туққан бузоқ думсиз бўлса, тўрт бор ичаман,
Чўпоннинг бир ити ўлса, беш бор ичаман,
Нафсин ўйлаб найранг қурган каллаварамлар
Сизга қарши «ғиқ» этдими, олти ичаман.
Десаларки: «Бобо Кайфи, ичганинг етди!»
«Нима?»— дейман: «Етими, ҳа?»— Етти ичаман
Шафқатпаноҳ, айбимни сиз кечирсангиз, бас!

У л у ф б е к

Абдураззоқ, сиз толенинг ҳазилин кўрингки,
Энг ҳушёр гаплар чиқар мастнинг оғзидан.

А б д у р а з з о қ

«Мастлик — ростлик» деган мақол тўғри гап экан!

С а й и д О б и д

Ҳазрат, буни шундай қўйиб юборайликми?

У л у ф б е к

Қўйинг, қўйинг, кўп ҳушёр бефаҳмлардан,
Унинг сармаст ҳолидаги гапи пурмаъни!

Улуғбек дарвозага бормоқчи бўлади. Дарвешлар уни кўриб зикр ҳолида «Е оллоҳ дўст, ё оллоҳ» деб бақириб айтишади.

У л у ф б е к

(уларга қараб)

Қаландарлар, жазаваю зикрдан ўзга
Қўлингиздан бирон яхши иш келадими?

К ў р қ а л а н д а р

Аҳли оллоҳ гадолармиз. Қаландарлармиз.
Хўжа Аҳрор тариқати борган йўлимиз.

У л у ф б е к

Нима ишга машғулсизлар?

К ў р қ а л а н д а р

Ибодат, тоат.

Бандаларга шафоатни ҳақдан сўраймиз!

Улуғбек

Хўш, булардан не баҳра бор?

Кўр қаландар

Охират гами.
Охиратнинг андишаси, тақсир, қиёмат.

Улуғбек

Сизга уст-бош ва егулик кимлар беради?

Кўр қаландар

Авомун — нос дарвешларни боқмоғи лозим.

Улуғбек

Шундай разил ва тиланиб ифлос кун кўрмак —
Ҳаромхўрлик, ўғирликдир. Гуноҳи-азим.
Сен, Бердиёр, ясовулдан ўн киши олиб,
Шу овора дарвешларни ҳашарга ҳайда.
Зарафшондан мен чиқарган «Мирзо ариғи»н
Ўзанини кавлаб бир оз терлаб кўрсинлар.

I дарвеш

Биз — даргоҳи илоҳининг гадойларимиз.

II дарвеш

Ибодатдан бўлак бизнинг вазифамиз йўқ.

Улуғбек

Меҳнат нима эканини ўргансаларинг
Бундан аъло ҳунар ҳам йўқ, савоб ҳам йўқдир.

Бердиёр

Давлатпаноҳ, рухсат бўлса, шу бедумларга
Элликтадан таёқ-паёқ қоқтирсам деймай.
То шу дарвеш-парвешларнинг касофатлари
Ариқнинг пок сувларини ҳаром қилмагай.

Улуғбек

Бердиёр, сен айтганимни қилгин, вассалом,
Ҳўкиз билан отга ишлат таёқларингни!

Кўр қаландар

Эй, худованд, ўзинг асра, бандаларингни,
Бединлардан дарвешларга бало етмагай!

Бердиёр

Юринг, сизга ҳунар-пунар топиб бераман.
Нон-пон қайдан чиқар экан, бир билиб қўйинг!

*(Бердиёр бир неча ясовул билан дарвешларни ҳайдаб
кетади.)*

Сайид Обид

Ҳазрат султон қалтис бўлди шу фармонингиз.
Дарвешларни аҳли оллоҳ дебди валилар.
Ҳўжа Аҳрор буюрганки: Агар деворда

Бир дарвешнинг нақши тасвир этилган бўлса,
У кўчадан таъзим қилиб ўтиб кетмоқ фарз!
Энди хўжа дарвешлари мардикор бўлиб
Ариқ қазса, Хўжа Аҳрор аразламасми?

У л у ф б е к

Сайид Обид, бугун кўриб турибманки мен,
Тунов кунги танбеҳ сизга кор айламабди.
Менга айтинг: мамлакатда неча султон бор?
Қани айтинг: ким бу юртда соҳиби фармон?
Сиз султонга қараммисиз, йўқса Хўжага?

Сайид Обид жим.

Сиз сабримнинг косасини тўлдира кўрманг!
Кетдик, дўстлар!

У л у ф б е к ва маҳрамлари дарвозадан кириб кетади. Халқ тарқалади. Сайид Обид мот турган ҳолда улар орқасидан узоқ қараб туриб қолади.

П А Р Д А

УЧИНЧИ КҮРИНИШ

Парда олди. Чап томондан Абдуллатиф бир неча сипоҳлари ва ўз маҳрами Аббос билан кириб келиб, ўтаётганида, ўнг томондан Хўжа Аҳрор бир неча муридлари билан унга дуч келиб қолади. Улар йўл ўртасига келиб рўпара бўлганда Хўжа Аҳрор тўхтаб, кескин назарлар билан Абдуллатифга қараб қўяди. Бу қарашнинг сеҳри билан Абдуллатиф бирдан эшон олдида тўхтаб, тикилиб қарайди. Иккаласи ҳам бир неча сония бир-бирига тикилиб қарашади. Бирдан Абдуллатиф эшон олдида тиз чўкиб, унинг қўлини тутиб ўпади. Эшон қўл кўтариб унга фотиҳа ўқиб, сўнгра йўлида

давом этиб кетади. Абдуллатиф унинг орқасидан бир муддат ихлоскорлик билан қарагандан кейин, ўрнидан туради ва ўз сипоҳлари билан тескари томонга чиқиб кетади.

* *

*

Парда очилганда Самарқандда, Кўксаройда катта меҳмонхонани кўрамиз. У л у ғ б е к, Ш ай ху л и с л о м, Б е к А р с л о н, С а к к о к и й, А б д у р а з з о қ, Қ о з и М и с к и н, Д е в о н б е г и.

У л у ғ б е к

Амир Темура ҳимматидин Улуғбек сўзим:
Фитна-фасод бостирилди кўб заҳмат билан.
Бунни сиздан яширмоққа ҳеч бир ҳожат йўқ.
Кўзғолоннинг бошлиқлари асир олинди.
Фитначилар Шош ўлкасин биздан ажратиб,
Алоҳида давлат қурмоқ қасдида экан.
Кўзғолон-ку бостирилди. Аммо, фитнанинг
Калаваси ҳануз тўла ечилгани йўқ.
Умид шулким, бундан буён уруш бўлмагай.
Лекин ҳар дам сарҳадларни маҳкам сақлашни
Ҳеч фаромуш қилмагайсиз, сардор Бек Арслон.
Аму билан Сирдарёнинг ўрта еридан,
Аждодимиз авайлаган Мовароуннаҳрдан
Бир кесак ҳам берилмайди бегоналарга.
Мен сизларга айтадиган иккинчи сўзим:
Маълумингиз, Абдуллатиф Мирзо ўғлимиз,
Тахтимизнинг валиаҳди, салтанат бахти,
Ўз амакиваччалари бирла келишмай.
Уруш қилиб енгилганди, Алауддавла —
Менинг иним Бойсунқорнинг ўғли, жаҳл ила
Уни Ҳирот қалъасида ҳибс этган эди.
Мавлонолар, мени кўпроқ ташвишга солган
Темурийлар ўртасида шу низолардур.
Шайхулислом, бундан баттар таҳлика борми?

Ш ай ху л и с л о м

Йўқ, шаҳриёр. Юрт ичида оға-инининг
Ёқалашиб урушгани, хориждан босган
Ҳазор-ҳазор душманлардан минг чандон баттар.
Қариндошни ўлдирмоқнинг уволи буюк.

У л у ф б е к

Мен уларни яраштириб тинчита олдим.
Абдуллатиф эсон-омон қамоқдан чиқиб,
Бугун келиб етгусидир бизнинг даргоҳга.
Шу учун ҳам жанобларни чақиртирдим мен.
Энди менинг мадакорим бўлса ёнимда,
Салтанатнинг тадбирига қўшилар идрок.
Ҳукуматнинг ўнг қўлида ортар қуввати.

Ҳ а м м а

Иншооллоҳ, бажо бўлур айтганларингиз.

Д е в о н б е г и

(кириб келади)

Шаҳзодайи жувонбахт— Абдуллатифбек!

Абдуллатиф ёнида Аббос билан кириб келади. У отасининг
олдига бориб, таъзим қилади. Аббос эшик олдида ҳайкалдай қотиб
туради.

А б д у л л а т и ф

Амир Темур даргоҳининг баланд тоқига —
Давлатпаноҳ отамизга дуою салом!

Бориб Улуғбекнинг қўлини ўлади. Улуғбек уни қучоқлаб пешанасидан ўпиб, ўз ёнига ўтқазади.

Ҳ а м м а

Марҳабо, марҳабол

У л у ғ б е к

(меҳрибон)

Маҳбусликнинг изтиробин дилдан чиқаринг.
Узр истаб тавба қилди Алауддавла.
Темурийлар хонадони бир бўлса агар,
Туркистонга на завол бор, на хавфу хатар.
Маҳбусликни бир эртақ денг ё туш ҳисобланг.
Ахир, инсон банди бўлиб қолгани билан
Унинг исми ўзгармас-ку, зоти ўлмас-ку!
Ахир, атир бир шишага бекитилганда,
Бу гап, атир паст нарсадир дегани эмас.
Ё олтинни махфий жойга яширган билан
У, арзимас тош экан деб ким айта олур?
Маҳбусликнинг изтиробин дилдан чиқаринг.
Самарқандда бўлиб, бизнинг давлатхонада
Салтанатнинг ишларига қатнашиб туринг.
Токи, мен ҳам кўпроқ фурсат топиб шу замон
Шуғулланай чала қолган фанларим билан.
Уғлим, ҳаёт бизга эмас абадий йўлдош.
Дунё сирин энди бир оз англар-англамас,
Адо бўлар толе бизга ажратган муҳлат.
Ҳа, азизим, менинг умрим кузи бошланди...
Хўш, сафарнинг ҳордиғини бориб чиқаринг!
Абдулазиз инингизнинг беморлигини
Эшитгансиз?

Абдуллатиф

Ҳа, эшитдим.

(ўз-ўзига)

Эшитмайин қолармидим мен!

(туриб)

Гарчи сафар бизни ғоят толиқтирса-да,
Бузургворим, сизнинг сўзу суҳбатингиздан
Файз олмоқлик бизлар учун чин саодатдир.
Ота лафзин дилга илмоқ эзгу одатдир.
Рухсат бўлса қолиб тинглай фармойишларин.

Улуғбек

Боракалло! Арбобларнинг камёб хислати:
Муҳим билан номуҳимни ажрата олмоқ.
Зотан, ёшлик ва ҳорғинлик бир-бирига зид.
Қолинг, майли!

Абдуллатиф

Қиблагоҳим, маҳрамимни таништирайин:
Аббос ўғлон кўп синашта ясовулардан.
Отаси ҳам сизга маълум: Сайид муҳтасиб.

Улуғбек

Унга жавоб.

Аббос чиқади.

Абдуллатиф, шу маҳрамингиз
Отасига ўшамас деб умид қиламан.
Сайид Обид қўрс ва дағал, кекчи, бадрафтор,
Кўр-кўрона таассубчи, урфонга душман.
Шикоят кўп, фуқарога ором бермайди.

Ш ай х у л и с л о м

Кўб нотўғри талқин этар шаръи-шарифий.

А б д у р а з о қ

Муҳтасибман, сайидман деб, сафсата сотиб
Хатто султон шаънига ҳам тил тегизди у.

С а к к о к и й

Қизи битта муллабачча билан севишиб,
Уйдан қочиб кетганига шунча тажангки,
Имкон топса мадрасаю мударрисларни,
Талабаю китобларни куфрда айблаб,
Утга ёққан бўлар эди. Фақат шахриёр
Савлатидан ҳадиксираб тияди ўзин.

У л у ф б е к

Бу амалда қолишига етмайди кўзим.
Сайиддур деб кўп кечирдим, аммо бефойда.

А б д у л л а т и ф

Бузургворим, шафқатингиз оламга машҳур.
Аббос ўғлон, менга ғоят берилган маҳрам.
Оғир синов чоғларида, бандилигимда
Хизматимдан кетмай қилди камарбасталик.

Ўзи жасур, оғзи маҳкам. Ҳафталаб баъзан
Ундан бироқ «ғиқ» садоси ҳам эшитилмас.
Отасининг қилиқларин ёқтирмаса-да,
Отасининг ҳалолзода ўғли-ку, ахир!
Бу тўғрида менга бир оз айтган эди у.
Муҳтасибни мансабидан ҳайдамай ҳозир,
Яна бир бор кечирини ўтинаман мен.

Қ о з и М и с к и н

Пайгамбарнинг ҳурматига, сиз шу сайидни
Музтар қилиб халқ олдида шарманда этманг!
Унга ҳатто Хўжа Аҳрор қаттиқ ихлосманд.

Б е к А р с л о н

Салтанатнинг ганимларин тобақайгача
Ўз ҳолига биз қўямиз, ҳазрат шаҳриёр!
Менга фақат бир имонгиз етади, воллоҳ.
Хўжасини, сайидини, мурид-мухлисин
Худ асфалас-софилинга жўнатаман мен.
Каллалардан миноқ тикиш янги гап эмас!

У л у ф б е к

Ҳа, чамаси Хўжа билан муҳтасиб қўлдош.
Ҳар икковин чунки нурдан кўзи қамашар.
Аммо, сардор, ҳовлиқасиз шу таклиф билан.
Бу равшанки, сардорларнинг бошидан кўра
Ўнг қўллари дуруст ишлар. Аммо, не чора?
Биласизми, авомларнинг каллаларида
Шу қадар кўп қоронғилик ҳужралар борки,
Ҳар бирида яширинган биттадан хўжа.
Яна бир оз сабр этайлик. Абдуллатифнинг
Илтимосин инобатга олдим, ҳазратлар!

Мен сизларга айтадиган учинчи сўзим:
Халойиқнинг аҳволини ўйламоқ керак.
Султонларни «Зиллолоҳу фил-арз» дейдилар.
Бу — худонинг ер юзида сояси демак.
Соя бўлиб соянгдаги ерни билмасанг,
Бу — султонлик вазифасин унутмоқликдир.
Агар юртнинг фуқароси тунда ухламай,
Фарёд тортса, демак шоҳнинг виждони ухлар.
Кўп ўйладим деҳқонларнинг тирикчилигин.
Ахир, олам ободлигин сабаби улар.
Бани-одам озуқасин берар у қўллар.
Лекин, бизнинг аёнлар-чи, хўш, киборлар-чи?
Ҳайвондан ҳам пастга урар қишлоқ аҳлини.
Нон еймизу, ғаллакордан хабаримиз йўқ.
Кабоб еймиз қўйчивондан олмаймиз хабар.
Олма еймиз беҳабармиз лекин боғбондан!
Ўйлаб-ўйлаб бугун шундай қарорга келдим:
Тунов кунги ғалабага шодисна деб,
Ва шаҳзода эсон қайтиб келгани учун,
Қишлоқ аҳли тўлаб келган ўлпон-хирожни
Уч барабар камайтишга фармон чиқардим.

Қ о з и М и с к и н

(ўз-ўзига)

Пири эшон бунга сира рози бўлмайди,

У л у ғ б е к

Хўш, хирожлар, даромадлар қисқариб кетса,
Низом, қўшин, қасри султон, давлатхонамиз,
Мадрасалар, сипоҳийлар қандай яшайди?
Бу саволни мен ўқийман кўзларингизда.
Бунинг фақат жавоби шу: чет ўлкалардан

Келаётган савдогарлар ва бинобарин,
Чет юртларга молу мато чиқараётган
Бозоргонлар хирожини оширмоқ лозим.
Буни «Тамға хирожи» деб фармон ёзилди.
Бу тўғрида фикрларни билмоқчи эдим.

Ш ай ху л и с л о м

Ниятлари бисёр олий ва ҳимматпарвар.
Лекин, андак мулоҳаза қилинсамикан?
Жаннатмакон Шохрух Мирзо ясоқларига
Бундай фармон хилоф келиб қолмасмикан-а?
Одат, яъни: бу — иккинчи табиат, шоҳим.

У л у г б е к

Гапингиз рост, Шайхулисом бироқ, инсонлар
Одатларнинг сарҳадида қолганда эди,
Очилмасди янги йўллар, янги уфқлар.
Боболарнинг қонунлари гар маъқул бўлса,
Уларни кўз чўғи каби сақламоқ зарур.
Аммо, замон зайли билан эскириб кетган
Қондаю қонунларни ағдармоқ лозим.

А б д у р а з з о қ

Нуширавон Одил ўзи бу фармонларга
Икки қўли билан имзо чекарди, шаксиз...
Бу фармонлар муҳрлансин, тарихга кирсин,
Улуғбекдан бани-одам бўлсин миннатдор.

Б е к А р с л о н

Ҳазрат султон буюргани ҳаммага қонун.
Ким «йўқ» деса уни дарҳол «ҳа» дедирмоққа
Кучимиз ҳам, ўчимиз ҳам кифоя, воллоҳ.

Саккокий

Лутфан, улуғ иш қилинган, бошқа гапим йўқ.

Қози Мискин

Даҳа аҳли ўлпон, солиқ тўлаб келган халқ.
Одамато замонидан қолган бу қонуи.
Улар ҳолин енгиллатиш давлатга хатар.
Ялқовликка олиб борар бу ҳол уларни.
Савдо аҳлин сиз, билъакс, қийнаб қўясиз.
Савдогарлик пайғамбарнинг касби эди-ку!
Тамғангиздан Эшон хўжа ранжир, албатта.
Чунки, унинг карвонлари Чинга, Мисрга,
Балхдан ўтиб Деҳлигача қатнаб турмоқда.
Жаноб султон, балки бу гап сизга ёқмайди.
Локин, биздан мулоҳаза сўрар экансиз,
Раъйимизни яширмайин айтгани яхши.

Улуғбек

Масала ҳал. Мамлакатнинг оғир юкини
Савдогарнинг елкалари кўтара олур.
Чунки, катта даромаднинг имкони ҳам зўр.
Биринчи гал хазинага хирож тўлағай
Улуғбекнинг тижоратчи карвонлари.
Токи, ибрат бўлғай барча бозоргонларга.

Абдуллатиф

Қиблагоҳнинг таклифлари бағоят тўғри!
Унга хилоф сўзламоқлик — кам идрокликдир.

Улуғбек

Сизлар берган маслаҳатлар учун ташаккур!
Қози Мискин не деярин билардим ўзим.

Локин, унинг айтганлари таклифимизнинг
Тўғрилигин яна бир бор айлайди тасдиқ,
Тун саҳарнинг бўлишидан бергандек дарак.
Девонбеги, фармонларни келтир!

Девонбеги қўлидаги фармонларни Улуғбек олдига қўяди.

Бир, икки...

(Фармонларни варақлаб имзо қўя туриб, ёзилган
фармон сўзларини ўзича ўқий туриб)

«Амир Темур ҳимматидан Улуғбек сўзим»

(Фармонларни имзолаб оёққа туради.)

Фармонларга жавобгардир фақат султонлар...

П А Р Д А

ТҮРТИНЧИ КҮРИНИШ

Кўксарой. Ҳарамхона. Кундуз, наҳор чоғи. Улуғбекнинг мутолза хонаси орқасидаги эшик Фирузанинг ётоқхонасига олиб боради. Девордаги токчаларда талай музайян китобларнинг муқовалари кўринади. Кенг ва баланд мрамар курси устида қоғозлар ва дафтарлар тахлаб қўйилган.

Фируза курси орқасида ўтириб дарс тайёрлайди. У бошини кўтариб туради ва девордаги баланд ойнага қараб ўз-ўзидан завқланади.

Ф и р у з а

Кўб ғалати бир насибанг бордир, Фируза!
Хуснинг десанг, рашк қилгудай, жойида экан.
Сен боғбоннинг кулбасида дунёга келдинг,
Қашшоқликда заҳмат чеккан бир қизча эдинг.

Аммо, бугун иқоматинг шу қасри олий.
Шунча оддий бир одамга шунча хуш толе.
Булар бари муҳаббатнинг яққол исботи.
Сени севар бу дунёнинг энг улуғ зоти.
Ҳарамдаги хонзодалар, кибор хонимлар,
Улуғбекнинг назаридан қолди барчаси.
Оҳ, Мирзонинг осмон қадар улуғвор ишқи
Фақат менга бағишланса... Қандай саодат!
Бу шундай бир саодатки, тушга ўхшайди.
Кўз тегмасин, кўз тегмасин бунга илоҳим!

(Деразадан кунга қараб.)

Э, устознинг келадиган вақти бўп қолди.

Курсига ўтириб, дафтарни варақлаб шуғулланади. Улуғбек кириб келади.

Ф и р у з а

(туриб)

Валинеъмат буюрсинлар, салом алайкум!

У л уғ б е к

Хўш, Фируза! Хўш, бугунги дарсинг тайёрми?
Мулла бўлиб қолиндиму ё ҳали борми?

Ф и р у з а

Сиз топширган масалалар бари ечилди.
Бир кўринг: шу ҳисобимда махраж тўғрими?

У л уғ б е к

Тўғри, тўғри, боракалло. Энди ашъордан
Нималарни ёдладингу, қандай тушундинг?

Ф и р у з а

Мен битта байт топиб олдим, ғоят маъноли...
Унинг форси матни шундай:
«Ҳарчанд, мўлки-ҳўси базири-негини тўст,
Шухий макўнки чашми-бадон дар камини тўст».

У л у ғ б е к

Шу байтнинг туркийсини англлатиб бер-чи!

Ф и р у з а

Яъни, шоир демоқчики: «Гарчи гўзаллик
Мулки сенинг узугингнинг тагида турар,
Бепарволик қила кўрма, зероки, ҳар он
Пистирмадан ёмон кўзли душманлар қарар».

У л у ғ б е к

Маъно сенга тамомила тушунарлими?

Ф и р у з а

Фақат, ёлғиз бир нуқтага тушунолмадим:
— Узугининг остидаги мамлакат — нима?
Қандай сиғар бир узукнинг тагига бир мулк?

У л у ғ б е к

(кулиб)

Уни байтнинг шоиридан сўрамайсанми?

Ф и р у з а

(шўх)

Буни байтнинг шоирдан сўраяпман-да!

У л у ф б е к

Фируза, не демоқчисан?

Ф и р у з а

Буни ёзган... Сиз!

У л у ф б е к

Қойил, қойил... Йигитликда гоҳи-гоҳида
Машқ қилинган ғазаллардан қолган бир парча.
Лекин, буни қандай топдинг! Кўп йил ўтган-ку!

Ф и р у з а

Шайх Низомий «Хамса»сини ўқиганимда
Орасидан шу байт чиқди. Бу сизнинг хат-ку!

(Ипак қоғоз парчасини кўрсатади.)

У л у ф б е к

Фош этилдим. Таслим бўлдим. Иқрор этаман.
Иқрор бўлсам енгиллашар зора жазоим.

Ф и р у з а

Сиз учун кўп енгил жазо: айтиб берасиз
Узугингиз остидаги мулк деган нима?

У л уғ б е к

Менга бир вақт «Илми-аруз» таълим қилганда
Исматулло Бухорий, у — раҳматлик устоз
Ургатарди: «Алмаъни фиб — батнуш шоир» деб.
Яъни: шоир ичидадур шеър маъноси.
Энди менинг юрагимни сен ёрмасданоқ,
Айтиб берай сўзнинг сирин:

(Бармоғидаги узугини кўрсатиб.)

Мана бу узук.

Бу — узукнинг кўзхонаси... Бу гавҳар эмас.
Яхшилаб боқ: подшоҳлик муҳри ўйилган.
Подшоҳнинг муҳри эса фармонга далил.
Фармон эса, мамлакатнинг эгасига хос.
Тушундингми?

Ф и р у з а

Хўб тушундим. Соғ бўлинг, устоз!

Узингизга оид экан шу байт маъноси.
Валинеъмат, душманларнинг найрангларидан
Худовандо ўзи сизни асрасин, омин!

У л уғ б е к

Оҳ, Фируза, бўлмасайдинг сен бу оламда,
Сўнар эди юрагимнинг мўсиқиси ҳам.
Сен борсанки, менга баҳор сўлим кўринур,
Гул сепилган шарофатли йўлим кўринур.
Биз ҳаётнинг йўлларида учрашдик, бироқ —
Бир учида сен турибсан, у бирида — мен.

Сен бу йўлнинг қадамлайсан бошланғичида,
Оҳ, мен эсам, яқинлашдим йўл охирига.
Аммо, йиллар кўпайгани, соч оқаргани
Қалбнинг севмоқ ва севилмоқ эҳтиёжини
Инкор эта оларми? Йўқ! Кекса йўлчилар
Чўллаб қолса ёшлардан кам сув ичмайди-ку!
Бобом мени уйлантирди ўсмир чоғимда.
На муҳаббат англар эдим, на муомила.
Сўнгра, Темуравлонга худди хизматдай
Хотин олмоқ сиёсий бир вазифа бўлди.
Бир ёстиққа бош қўйилди, юраклар-чи: ёт.
Хотирласам, мени босар хижолат, уят.
Сени кўрдим ва янгитдан яшарди кўнглим,
Гўё энди умрим мангу, йўқ гўё ўлим.
Ҳисларимни подшоҳлик қуритолмади,
Жанг олови мурувватни эритолмади.
А, Фируза, ҳаммадан ҳам сенга аёнки,
Султонларнинг ҳам кўксига ўтли қалби бор.
Шоҳнинг қалби тош деганлар гоят хатокор.

Ф и р у з а

Валинеъмат, шу офтобдай менга равшанки,
Қошоналар ҳашамати, дабдаба эмас,
Шу инсоний қалбингиздир мени банд этган.
Ахир, менинг устозимсиз, ягона устоз,
Сизга қанча миннатдорлик билдирсам, бу оз...
Ҳимояга олиб фақир, нодон бир қизни,
Маърифатнинг чироғига мафгун этдингиз.
Мураббий ҳам, муаллим ҳам бўлдингиз менга.
Бориб-бориб қалбимдаги сизга эҳтиром
Эҳтиросли муҳаббатга айланди бутун.
Ҳаётимнинг боиси ҳам, интилиши ҳам
Бўлиб қолди бу дунёда устоз Улуғбек!

У л у ф б е к

Ҳа, Фируза, мен буларни яхши сезаман.
Балки сени хўрлайдилар орқаворатдан.
Боғбон қизи, паст табақа, фуқаро дерлар.
Зотан, сира тушунмаслар, бечора кўрлар
Олтин кўкдан тушмас, ернинг тагидан чиқар.
Сен бек қизи эмассанки, бўлсанг бека,
Сен хон қизи эмассанки, бўлсанг хоника.
Султон ва шоҳ насабидан эмасдир аслинг,
Хўжалардан, сайидлардан эмасдир наслинг.
Аммо сенинг шажарангда бир устунлик бор:
Онанг меҳнат, отанг эса — заковат бўлмиш.
Сенга унвон ўзим топиб қўйган бир лақаб.
Сенинг номинг Фирузаой бўлса ярашур.
Чунки ойдир энг вафоли азиз дўстимиз,
Чунки ойдир дунёимизнинг содиқ ҳамроҳи.
У ҳеч қачон ваъдасига хилоф чиқмайди,
Тайинланган муҳлатида келар мунтазам.
Алдоқчилик, дангасалик унга бегона,
Коиновда танги қўшни, дилбар дугона.
Ой сузади фирузаранг самоват аро,
Фирузаранг кўкка берар ой доим оро.

Ф и р у з а

Дунё шунча яхши экан, яшамоқ лазиз.
Наҳот шуни ёқтирмаган кишилар ҳам бор?

У л у ф б е к

Бор, азизам, ёмонликнинг гумашталари,
Тек турсалар, жигар-бағри эзилган пастлар,
Мамлакатда осойишнинг кушандалари,
Қон ҳидидан сархуш бўлган боши бузуқлар,

Зулук бўлиб эл қонини сўрган ҳайвонлар.
Биз булардан биттасини ҳозир кўрамиз.

(Қўлни қўла уч марта уради.)

Девонбеги киради.

Девонбеги, ҳозир олиб чиқинг бу ерга
Қўзғолончи қипчоқларнинг қўрбошисини!

Девонбеги чиқади.

Улуғбек

Шу Буроқбек деган ғоят ёвуз жонивор.
Ўзи юртга бек бўлмоқлик мақсадида у
Ўз отасин, қардошларин сўйиб ташлаган.

Фирюза

Ундай бўлса, сизга халал бермай кетайин!

Улуғбек

Йўқ, кетмагин, сен ҳам кўр шу каллакесарни.
Англа, давлат тепасида не-не ташвиш бор!

Девонбеги ва унинг орқасидан қўллари боғлоқли Буроқбекни
кузатувчи икки ясовул кирадилар, Буроқбек чинакам каллаке-
сар қўрбошидек ҳар тарафга ғаразли, ёввойи назар ташлайди. Унинг
қиёфаси кўчманчи босқин элатларига хос ҳайбатли ва бадавий.

Девонбеги

(Буроқбекка)

Тиз чўк, малъун, подшоҳнинг ҳузурида, тез!

Буроқбек бўриларча хавфсираб қараб турганда Девонбеги унинг елкасидан босиб тиз чўкишга мажбур этади.

У л у ф б е к

Тур! Турғизинг бу аблаҳни! Сенми, Буроқбек?
Айтгин! Нега халойиққа сенлардан кун йўқ?
Сен инсонми ёки одам шаклида бўри?
Бир даста ўғри,
Сув ўрнига қон ичасиз, элатни тўзғиб,
Сарсари оч қашқирлардай йўлларда изғиб.
Энди тагин каллаларда бошқа бир ҳавас.
Сен султонга нега қилич кўтардинг, нокас?!

Б у р о қ б е к

Сирдарёнинг бўйларида бизнинг боболар
Хукм сурган. У тупроқлар бизнинг мулкимиз.
Бизникидир Тошкент шаҳри, Чирчиқ уваси.
Самарқандга муте бўлмоқ истамаймиз биз.
Чунки, дину шариатнинг путури кетди.
Биз ўзимиз кофирларнинг элларин босиб,
Эгалласак дини ислом топади ривож.
Қулу, пулу, ўлжа билан бойийди беклар.

У л у ф б е к

«Бизнинг», «бизнинг», «бизникидир»!
Ахир сизлар ким?

Б у р о қ б е к

Чингизхоннинг, Жўжихоннинг авағаси биз!

Улуғбек

Сирдарёнинг сувларини сизнинг Жўжихон
Қалпоғида олиб келган эмас-ку, ахир!
Бу муддао хом хаёлдур. Ростини айтгин:
Сен кимларнинг қутқусига учиб қўзғалдинг?

Бу роқбек

Биз ўзимиз...

Улуғбек

Шундаймикан?

Девонбеги

(Улуғбекка бир парча қоғоз берар)

Ҳазрат шаҳриёр,
Бу ёзувлар Бу роқбекнинг кўнжидан чиқди.

Улуғбек

Нега шундай пора-пора?

Девонбеги

Ҳазрат шаҳриёр,
Биз бу бекни ҳозир сизга олиб чиққанда,
Уст-бошини тинтиб кўрдик, этик кўнжидан
Бир букланган нома чиқди, аммо бир зумда
У кўққисдан ўзин менга томон ташлади,
Қўллари банд бўлганидан у оғзи билан
Хатни қошиб, йиртиб олди сиртлондай чаққон.
Аранг ушбу парчаларни қутқариб қолдик.

Улуғбек

(Қоғозларни қараб)

Эҳ, керакли сўзлар кўпи йиртиб олинган.
Имзоси йўқ... Муҳри ҳам йўқ. Жумлалар узиқ.
Фақат айрим сўзларгина: «Иншооллоҳ биз»...
«Қофир султон»... «Хўжамизнинг фатвоси бирла»...
«Шариатни дастур қилиб»... «Бу хизматларинг»...
«Диёри Шош»... Бошқа сўзлар йиртилиб кетган.
Аmmo бу ҳам далил экан катта фитнага.
Э-ҳе, гоят узун экан исённинг ини.
Менга қарши тайёрлашган катта суиқасд.
Шу хатни ким ёзган сенга?

Буроқбек жим.

Айтгин, қўрқмагин.
Сендан кўра у кишини билмоғим зарур!

Абдуллатиф кириб келади.

Абдуллатиф

Бузургворим ҳузурига рухсат сўрайман!

Улуғбек

Хўп келдингиз, Абдуллатиф, кўриб эшитинг,
Темурийлар давлатининг ёвлари кимлар?
Мен кўзимнинг қорасидек қирқ йил асраган
Салтанатга тузоқ қурган қандай разиллар!
Разм солинг, мендан кейин ҳукмдорликда
Кимлар дўсту, кимлар душман бўлишин билинг!
Мамлакатнинг бутунлигин ўйланг доимо!

А б д у л л а т и ф

Мамлакатнинг бутунлигин тангри сақласин!

У л у ф б е к

(Буроқбекка)

Айтгин, айтгин, сен-ку қўлда қўғирчоқ, холос.
Айтсанг сени бўшатаман, юртга қайтасан.
Мен бир сўзли одамман-ку! Кишанин очинг!

Буроқбек қўлидан кишанларни очадилар.

Мендан қўрқма! Айга қолгин!

Буроқбек жим.

Сўйла, кўрнамак!

Буроқбек жим.

Менга тобе бўлмоқликка аҳд этсанг агар,
Улусингда, беқлигингда қолдираман, бил.
Фақат, сўйла!

Буроқбек жим.

Боқ. Фируза, кушандаларда
Номардликнинг идизлари шунча чуқурки,
Улар ҳатто ростгўйлардан гумонсирарлар.
Ваҳоланки, Шарқу Ғарбга кундай аёнки,
Умида ҳеч ёлғон айтган эмас Улуғбек!

Буроқбек ўғринча Абдуллатифга қараб қўяди. У жуда махфий тарзда унга «жим» деган маънода ишора қилиб, лабларини тишлаб қўяди.

Сўзламайсан! Чунки, чиндан каллақесарсан
Ахир чиндан каллақесар шеригин айтмас.

(*Девонбегила*)

Олиб бориб авахтага ташланг, ўтирсин,
То эгасин айтмагунча зиндонда турсин!

Буроқбекни олиб кетишади. Улуғбек хат парчаларини Фирузага бериб.

Ол Фируза! Олиймақом мансабдорлардан
Менга келган барча хатлар менда сақланган.
Қайдалигин сен биласан, солиштириб кўр:
Бу хат кимнинг дастхатига ўхшаркан, қани!

Ф и р у з а

Бош устига, мактубларни кўриб чиқаман!

У л у ғ б е к

Бугунча бас, Абдуллатиф, сизга ижозат!
Юр, Фируза!

Ҳарам томонга юрадилар.

А б д у л л а т и ф

Қиблагоҳим, менга бир дам илтифот қилинг.

(*Фирузага қараб.*)

Сўрайманки, бу гапимиз бўлгай хилвати.

Ф и р у з а чиқади.

Қиблагоҳим! Мен ҳузурга киришдан мақсад:
Қўзғолондан хафалигим сизга билдириш,
Ва терговнинг борувини тезроқ жилдириш.
Буроқбекнинг терговини, лозим топсангиз,
Ҳозир менга сиз ҳавола этсангиз, дейман.
Ундан сирни олишимга имоним комил!

У л у г б е к

Шундай бўлсин!

(Ҳарамга кириб кетади.)

А б д у л л а т и ф

(ёлғиз)

Нега, нега, юрагимни қоплар изтироб
Уни кўрсам ё эшитсам, ёки ўйласам?
Ахир у-ку, бу бевафо диёрда эмас,
Мағрибдан то Хонбалиққа, Румдан Ҳиндгача,
Мисрдан то Табризгача энг муҳтарам зот.
Аммо мен-чи, унга фақат хусуматим бор.
Кўролмайман, кўролмайман уни, вассалом.
Ўғилнинг ўз отасига осий бўлиши...
Уҳ... Бу ёмон бир жинойат, даҳшатли гуноҳ.
Аммо нетай? Гўё унинг ҳар тирик куни
Мени бир йил қаритади, гўрга элтади.
Бу гаразнинг боиси не? Кўп мушкул савол.
Шундай экан, яхшиликни унутиш осон,
Ёмонлик-чи, хотирадан чиқмас умрбод.
Не чора бор? Шундай экан инсон хислати.
Мен салтанат ноибиман, валиаҳдиман.
Буни кеча у қайтадан тасдиқ айлади.
Аммо қачон? Неча-неча йиллардан кейин

Мен бу бахтга эришурман? Тангри билади.
Балки беш йил, балки ўн йил, балки ўттиз йил.
Ахир, унинг ўз отаси Шоҳрух Мирзо ҳам,
Шоҳрух Мирзо падарлари Амир Темур ҳам
Етмишлардан оширдилар умр манзилин...
Бордию бу улардан ҳам кўпроқ яшаса!
Қачон, ахир, шоҳлик тожин бошга қўяман?
Қаригандан кейин тожни бошга урайми?!
Барча тишлар тўкилгандан сўнг дастурхонда
Мингта лазиз таом турса, татийдими? Йўқ.
Султон бўлсанг, ҳарамингда юзлаб дилбардан
Ҳар кечада биттасининг лабин сўрмасанг,
Ҳамла қилиб бой эллардан ўлжа олгани
Сипоҳларга ўзинг сардор бўлиб юрмасанг,
Бундай шоҳдан саҳродаги йўлтўсар афзал.
Аммо унда ҳали қариш аломати йўқ.
Фикри тетик, ўзи чаққон, вужуди соғлом.
Ҳануз севги боғчасидан гуллар термоқда!
Фирузанинг оғушида яшнашин қаранг!
Тавба! Худо кўрсатмасин, юз яшаса-я!
Йўқ, бахт учун бировларнинг ажалин кутмоқ,
Бу — балиқни таваккал деб қўл билан тутмоқ!
Агар фурсат қўлдан кетса, хароб бўламан.
Ҳозир мени у валиаҳд деса-да, локин,
Менга тамом равшандирки, бу — ночорликдан.
Мен биламан, у кўп севар Абдулазизни.
Бироқ, иним оғир хаста, бу — менинг бахтим.
Отаси ҳам билар унинг норасталигин.
Меним бошқа қардошларим ўлди ёшликда,
Бундай яхши ўлимлар ҳам менинг омадим.
Ҳа, у мени ёқтирмайди. Чидар ноилож.
Чунки, истар ўзидан сўнг бу тахту, бу тож
Ҳар қалай ўз фарзандига муяссар бўлгай.
Бўлмаса, у мени сира ёқтирмайди, йўқ!
Ахир, Тарноб урушида, Алауддавла

Лашкарини ёриб ўтиб, қочириб қўйган
Мен эдим-ку, аммо султон фатҳномани
Абдулазиз шарафига эълон эттирди.
Сўнгра, Ҳирот қалъасида Ихтиёридин
Қўргонида ётган менинг лак-лак олтиним
Душманлардан қайтарилиб олинганида
Олтинларни, бу салтанат пулидир дея,
Менга бермай хазинага қўшиб қўйди у.
Рақибларим мени асир олиб Ҳиротда
Сазойидек камаримни очдириб белдан
Кўча-бозор расво қилиб кездирганида
У, Фируза оғушида ёки расадда
Юлдузларнинг меҳри билан банд бўлиб ётди.
Фақат ўзин шаъни учун мени бўшатди.
Йўқ, ноилж айтади у мени валиаҳд.
Ўғилнинг ўз отасига осий бўлиши!..
Уҳҳ... Бу ёмон бир жиноят, даҳшатли гуноҳ.
Аммо Хўжа Аҳрор бир кун ваъзида деган:
Дин душмани бўлса ҳамки қардошинг, отанг,
Унақасин даф айламак савоби-азим.
Бу баҳона виждонимни бир оз юпатар.
Уни динга хилоф юрган султон дерлар-ку!
Тарбияси менга ўтган Гавҳаршод бибим,
Билганимча, шу туфайли ундан норози.
Хўжа Аҳрор ўз муриду мухлиси билан
Даҳрий шоҳ деб унга қарши ёғдирар қаҳрин.
Мен булардан истифода этмоғим лозим.
Шошмоқ керак Абдуллатиф... Йўқса ҳар дамда
Сир очилиб бўлмагайсан тагин шарманда.
Ундан кейин тож даъвоси нарида турсин,
Саройга ҳам йўлиқтирмай қўяди сени.

Қўлин қўлга уради, мулозим кириб келади.

Буроқбекни олиб киргин!

Мулозим чиқади.

Ҳар эҳтимолга,
Бир чақириб берк туришни, сир бермасликни,
Тайинлашим, унга далда беришим лозим.
Қаранг, хатнинг эгасини аниқламоқни
Кимга қилди ҳавола шоҳ?— Бир канизакка!..
Майли, минг-минг эски хатлар кўрилгунича
Хат эгаси ўз ишини тугаллаб қўя.

Мулозим Буроқбекни олиб кирази.

Чиқиб тургин, буни ўзим қиламан сўроқ!

Мулозим чиқади.

Эпашанглик қилдингиз, бек!

Буроқбек

Буткул пуч бўлдик.
Ваъдангизда туриб исён кўтармадингиз!

Абдуллатиф

(бармоғини лабига босиб)

Ҳап... ш-ш-ш! Ҳиротда банди бўлиб ётганлигимни
Билмагансиз, палапартиш қўзғалибсиз сиз!

Буроқбек

Чора нима? Қўлга тушиб хароб бўлдим-ку!

Абдуллатиф

Умидсизни шайтон дерлар. Бардош беринг, бек!
Бутунлай пуч бўлдик, дейсиз... Бу ноўрин гап!

Эндигина бошланмоқда кураш... кўрасиз.
Ва лекин сал оғзи бўшлик қилсангиз... Тамом!
Узингиз ҳам, элингиз ҳам барбод бўлади.
Сиз... Мени ҳеч танимайсиз!.. Уқдингизми? Ҳа?
Мабодо сиз ўтган гапнинг очсангиз учин
Сизга асло наф қилмайди, чунки, аниқки,
Валиаҳдга ишонарлар, фитнакорга — йўқ,
Менинг сўзим ростга ўтар, сизники — бўҳтон.
Хўш?

Буроқбек

Шаҳзода, зиндондаги бир кундан кўра,
Ун шабхунга қатнашмоғим менга қулайроқ.
Мен саҳройи элатларнинг бекарбегиман.
Дашт-биёбон, босқин-қирғин менга гулистон.
Епиқ ҳужра мижозимга дўзахдан баттар.
Бу зиндонда чидолмайман, ўламан...

Абдуллатиф

Тентак...
Сиз эрмисиз, ёки мўйлов ёпиштирган ҳез?
Ахир мен-ку бу ердаман... Икки кун чиданг.
Ўзим сизни қочираман! То у чоққача
Оғзингиздан сўз қочирманг. Уқдингизми?

Буроқбек

Ҳа!

Бу аснода Фирюза ўз хонасидан чиқиб курси устидаги дафтарлар-
ни олиб кетмоқчи бўлганида буларнинг гапига қизиқиб қолади ва
парда орқасида тўхтаб туради, Абдуллатиф уни пайқамайди.

А б д у л л а т и ф

Қўлин қўлга уради, му л о з и м кириб келади.

Олиб боринг!

Му л о з и м Буроқбекни олиб кетаркан.

Ясовулим Аббосни айтинг!

Бўлак амру фармойишни оласиз ундан!..

Буроқбекнинг инобати йўққа ўхшайди.

У юракни олдиргандир, кўп бардош бермас.

Хоҳу нохоҳ у валдираб қўймасдан бурун:

Тез қутулмоқ лозим бундай тентак шерикдан!

А б б о с киради.

А б б о с

Қулингизман!

А б д у л л а т и ф

Буйруқ шуки, сизга бор хизмат:

Бир бор экан, бир йўқ экан, бир бек йўқ экан,

Бу кечадан қолдирмасдан!

*(Буроқбекнинг орқасидан ишора қилиб,
ўз бўғзини кўрсатиб ишора қилади.)*

«Қих-х-х-х».

А б б о с

Қулингизман!

Чиқади.

Ф и р у з а

(бирдан кулиб юбориб)

«Қих-қих! Тавба! Бу нима гап? Англантинг, Мирзо!

А б д у л л а т и ф

(сесканиб)

Оббо, хоним, ўзлари ҳам шунда эканлар!
Буюрсинлар. Ниманидир сўрамоқчилар?

Ф и р у з а

Ҳозироқ мен дафтаримни олгани кирсам
Ғалати сўз эшитдим, қизиқиб қолдим.

А б д у л л а т и ф

(ўз-ўзича)

Шукур, жукур, бўлак гапни эшитмабди бу!

(Фирюзага)

Эркакларнинг лаҳжасида бир хил сўз борки,
Хонимларга уни билмоқ ноқулай балки.

Ф и р у з а

Олийнасаб шаҳводалар лаҳжасида-я?

А б д у л л а т и ф

Нима қипти?

Ф и р у з а

Хўп эслайман, болаликда, маҳалламизда
Йигит-яланг бировини «қих» бўлди деса.
Аллақандай нохушликка йўйиларди бу.

А б д у л л а т и ф

(мағрур)

Сиз гадойлар, безорилар тилин айтасиз.
Тўғрисини айта қолсам, сипоҳийларда
Бу сўз «хайр», «саломат бор» деган бўлади.

Ф и р у з а

Сипоҳийлар? Кўп ғалати тоифа экан.
Эртақ айтиб тугатмасдан хайрлашаркан!

А б д у л л а т и ф

Хоним, мендан гумонсираб қолдингизми-а?
Отамизнинг муруввати, шафқати билан
Маҳалладан кошонага келибсиз. Майли!
Ахир бунда сиз меҳмону, мен эсам — мезбон.

Ф и р у з а

Йўқ, шаҳзода, билиб қўйинг, бу уй меники.
Қул қизиман, аммо шоҳнинг шаръий қайлиғи.

А б д у л л а т и ф

(ҳарам эшигини кўрсатиб)

Марҳаматли хоним! Лутфан, сизга ижозат!

Ф и р у з а

Янглишасиз. У ер — ётоқ, бу ер — дарсхонам.
Авф этсинлар. Ўзларига, лутфан, ижозат!

Абдуллатиф индамасдан гинали боқишлар билан чиқиб кетади.

Кўп таажжуб... Ҳамма шарти гўё жойида
Лекин уни аллақандай андиша тиглар.
Бир бор экан, бир йўқ экан... Тавба, алҳазар!

П А Р Д А

3-ПАРДА

БИРИНЧИ КЎРИНИШ

Ҳарамда катта хона. Бир гуруҳ хонимлар, канизлар ва ашулачи қизлар. Хонанда қиз ашула айтади.

Аш у л а

Эй пари, ким суратинг кўрса не қилсун жонини.
Эгнига боққан киши кўздан солур маржонини.
Чину Ҳинд мулкин паришон айлади зулфинг, вале —
Қилди яғмо кўзларинг мажмуи Туркистонини.
Тўкса қоним кўзларинг, қилдим биҳил, тўксин равон,
Ким қачон топгай яна Саккокий бу нав қонини!

Н и г о р х о н и м

Муғанния, бас қил, куйдим. Оловли сўзлар.
Саккокийнинг шеъри менга мос тушар экан.
Ким у зулфи Чину Ҳиндни паришон этган?

(Зулфини кўрсатади.)

Кимнинг кўзи Туркистонни айлабди торож?

(Ўз кўзларин силайди.)

Ашулачи қизлар

Хоникамиз Нигорхоним!

И И хотин

(нозик таъна билан)

Чеҳрангизни бир кўрибоқ шоир Саккокий
Кўз ёшию қонин тўкиб маҳлиё бўлган.

Нигорхоним

(ойнага қараб)

Баракалла, яхши қизлар! Гапларингиз рост.
Ҳусн олдида ким ҳам бардош бера олади!
Париларга бош эгади ҳаттоки девлар.
Ҳусну жамол хонзодалар қисмати экан.
Фуқаронинг қизи қанча силлиқ бўлмасин,
Унда асл гўзалликнинг файзи топилмас.
Чирой бошқа, жозоба у — бутунлай бошқа.
Келишган юз мис чақаю, жамол — зар динор.
Худо ўзи улашганда неъмат газнасин
Бизга тушган мулку мол ҳам, ҳусну жамол ҳам.

И И хотин

Хоникамиз Нигорхоним Чину Мочинни
Туркистонни, Ҳиндистонни фатҳ этгамлару
Аммо, аттанг, ҳалитгача Мирзо кўнглини
Ололмайин хунобдирлар.

Нигорхоним

Бу бўлмаган гап!

III хотин

Ҳамма бало у хумпарда, боғбон қизида!
Қандин урсин, кенжа ойим, ширин-ширмойим.

II хотин

Боғбон қизи кеча-кундуз китоб билан банд,
Шоҳга манзур бўлиш йўлин топган жувонмарг.

Нигорхоним

Қўйинг, қўйинг, бу бемаза гапни бекалар,
Хизматкорлик канизларнинг ота ҳунари.
Фируза ким? Бир канизак, макқора, оқсоч.
Ҳар эркакда бундоқларга бор-ку эҳтиёж!
Аёлларнинг қаторидан чиқарми Луқмон?
Яна қайтар кулбасига беш кунлик меҳмон.

II хотин

Қанча мени қистаб турди марҳум тоғайим,
Мен отиндан хат-саводни ўрганмай қолдим.
Мадрасада муллабачча эмасмиз-ку биз.
Илм ўқисин табиблару имомзодалар.
Бек ва тархон қизларига илм на даркор?

Нигорхоним

Гапинг шакар! Жононларнинг гулчеҳрасида
Неча китоб ўқигани битилган эмас.
Нозанинлар салтанати — уларнинг ҳусни.
Саркардалар лашкар тортиб қонлар тўқади,
Бир қўргон деб йиллар бўйи заҳмат чекади.
Аммо бизнинг мужгонларнинг бир найзасига,

Сузик кўзнинг сеҳрловчи бир гамзасига
Шаҳаншоҳлар шаҳарларни қилар армуғон.
Кўйимизда баҳодирлар тортади фиғон!

III хотин

Хоникамиз, айтганингиз келсин ва лекин
Назаримда шоирларнинг мақтовларига
Сиз астойдил ишонганга ўхшайсиз, жоним!

Абдуллатиф кириб келади.

Нигорхоним

Келинг, Мирзо, келишингиз хайрли бўлсин!

Абдуллатиф

Ҳарамсаро онахони Нигор хоника,
Ва хонимлар, ва бекалар, сизга хушхабар:
Бизнинг улуғ волидамиз — Гавҳаршод хотун
Эрта билан шаҳримизга ташриф буюрар.
Маълумингиз, Хуросону Туркистонда у
Муслималар авлиёси, биринчи бону.
Отамизнинг волидаси, бизнинг бувимиз,
Ўз онамнинг вафотидан кейин кўп йиллар
Она бўлиб тарбиялаб улғайтган мени.
У Ҳиротдан Самарқандга олис йўл босган.
Илтмосим: иззат ила кутиб олинглар!
Қиблагоҳим хоҳиши ҳам айнан шу ўзи.
Ошёналар, дастурхонлар, либос, тортиқлар,
Бари бажо келтирилсун. Ҳозир бўлинглар!

Нигорхоним

Бош устига! Хуш келгайлар Гавҳаршод бону!
Пешвозига шай бўлайлик, юринг, бекалар!

Х• т и л л а р битта-биттадан турли эшиклардан чиқиб кетадилар.

Абдуллатиф

Ҳамма нарса мен ўйлаган йўсинда борар.
Шатранжда ҳам мен кўп ёмон эмас эдим-ку!
Мени фақат боғбон қизи ташвишга солар.
Йўқ, у мени хуш кўрмайди, гумонсирайди.
Уни қаранг! Хонимларга қовушмайди ҳам.
Мен Ҳиротдан ёзган хатлар сақланган бешак.
Ҳали бало чиқармасин дейман хатлардан.
Аммо, асли кўп бегона одамларнинг ҳам
Дастхатлари бир-бирига ўхшар-ку баъзан.
Бу-ку майли! Мени тирнар бошқа бир ташвиш!
Тагин, бир кун кенжа ойим ҳазрат султонга
Фарзанд тутиб: «Манг, валиаҳд!» деб бопласа-я!
Ана холос! Дарҳақиқат тўғри деганлар:
Балоларнинг энг ёмони кутилмагани!
Ҳмм! Султондан Фирузани айирмоқ лозим.
Бунга чора, кўпдан бери синалган қурол:
Олов ёқиб гап қозонин қайнатиш керак.
Қаловини топиб олса, қор ҳам ёнар-ку!
Тўхмат гапнинг фазилати шундаки, уни
Ийманмасдан қайта-қайта такрорлай берсанг,
Бориб-бориб ишонади бир кун халойиқ.
Мен Аббосни бир муддатга яшириб қўйдим.
Хушук гапни, ўзи йўққа ағдариш осон.
Унинг номард қилиғидан дарғазаб бўлиб,
Гўё уни хизматимдан қувган эканман.
Эътибордан соқит бўлиб қолса, Фируза,

Бу — битилмас яра бўлур султон қалбида.
Ундан кейин...

Ичкаридан бир неча хизматкор қизлар қўлларида кумуш бар-
кашларда ҳар қандай нозу неъмат олиб ўтиб, бошқа эшикка кириб
кетадилар. Сўнгги ўтаётган к а н и з н и Абдуллатиф тўхтатиб қолади.

Ғ у н ч а қ и з

Кечиргайсиз, Мирзо!

А б д у л л а т и ф

Оббо! Ғунча қиз, қалай?

Узинг шундай қаймоқдай оқ, қуймоқдай лавиз,
Канизаклик хизматидан безмадингми-а?
Сенга «жон» дер «манман» деган ўғлонлар, биллоҳ!
Ҳар қанақа уй ҳуснига хол тушарсан-ку!

Ғ у н ч а қ и з

Маҳрамингиз Аббос бўлса улардан бири,
Кўринмасдан зим кетди-ку... Қайда у ўзи?
Қизга умид бериб қочиш инсофсизлик-ку!
Нега, Мирзо, шу кунларда ўзлари ёлғиз?

А б д у л л а т и ф

Эҳ, Ғунча қиз, у тентакни қўя қўйгин сен.
У аҳмоқдан раъйим қайтди.

Ғ у н ч а қ и з

Нима қипди у?
У ёқимли, оғир, сипоҳ, камгап йигит-ку!

Абдуллатиф

Ҳа, одамни танимоқлик кўп мушкул ҳунар.
Ҳатто мен ҳам янглишибман. Аблаҳ экан у!

Ғунчақиз

Не қилди у?

Абдуллатиф

Не қилдими? Ҳаддидан ошди.
Муҳаббат ҳам эви билан. Ахир у йигит
Сайид ўғли бўлса ҳамки, менга навкар-ку!
Ҳаддин билмай у бетамиз бир-икки жойда
Саройдаги хонимларни тилга олибди,
Эмиш: «Оҳ-воҳ, шайдо бўлдим, девона бўлдим!..»

Ғунчақиз

Ким ишқида?

Абдуллатиф

Фирузанинг ишқида эмиш.
Ким билади одамларнинг ичини ахир!
У тентакнинг ҳақи борми, йўқми? Бу — гумон.
Бўлса ҳамки, бу тўғрида валдираш — гуноҳ.
Хуллас калом: жаҳлим чиқиб, сўкиб ҳайдадим.

Ғунчақиз

Вой ўлай-эй! Ана хоним! Шундай денг, Мирзо!
Ҳа, шундай денг... Бебош Аббос... Оббо, эй хоним!

А б д у л л а т и ф

Хай, сайроқи! Сен нодонга ачиниб шу дам
Деганимни айта кўрма зора бировга!
Энди жўна!

Г у н ч а қ и з ч и қ а д и .

Ўқ узилди, иншооллоҳ, нишонга тегар.
Хотинларнинг хулқини мен бир оз биламан,
Хотинларга: «Қилма!» десанг, атайлаб қилар.
«Қилгин» десанг, қасддан қилмай ўпкалаб йиғлар.

П А Р Д А

ИККИНЧИ КЎРИНИШ

Яна ўша сахна. Тўрда Гавҳаршод бегим ўтирган. Олдида ва атрофида қатор ҳарам хонимлари ва орқаларида канизақлар турибди. Бир бурчакда қўлларини қовуштириб Абдуллатиф оёқда турибди.

Г а в ҳ а р ш о д

Кўп йил бўлди, келмагандим шаҳрингизга мен.
Соҳибқирон Темурбекнинг вафотидан сўнг,
Шоҳрух Мирзо пойтахт қилиб олди Ҳиротни.
Аммо, сизга ҳақиқатни очиқ айтайин:
Чунки, бунга жам бўлишган менинг қизларим,
Тирик ёки марҳум бўлган фарзандларимнинг
Келинлари, қайлиқлари ё қизларидир.
Худовандим макруҳлардан асрасин сизни.
Самарқанднинг азизлигин сақланг, қизларим!
Самарқандни ифбатпаноҳ шаҳар деганлар.
Аммо, баъзи нохуш гаплар етди қулоққа.

Маозоллоҳ, маозоллоҳ, эшитишимча,
Шу даргоҳда айшу ишрат авжга чиққанмиш.
Май ичишар экан баъзи хонимлар ҳатто.
Жаннатмакон Шохрух Мирзо замонасида
Гуноҳ эди май ичмаклик Ҳирот шаҳрида.
Ҳатто султон ўзи худди муҳтасиб каби
Уғилларин уйларини қидириб, шояд
Шароб топса дўппосларди уларни ўзи.
Шохрух даври Ҳирот эди мусулмонобод.
Ҳамма ёққа ўрнашмади афсус, шу одат!

Орқадан мусиқи ва қўшиқ эшитилади.

Ҳай, канизлар, тўхтатинглар ўша ғинони.
Мусиқининг ҳаромлигин билмайсизларми?
У уйғотар хотинларнинг томирларида
Қалтис, пинҳон тилакларни, беор ҳисларни!

Музика чалиниши тўхтайди.

Кўринмайди ўртангизда кенжа келиним?
Не қилди у? Ёки унинг хабари йўқми?

А б д у л л а т и ф

Биладилар... Ҳозир бунга келиб қоларлар...

Унинг ишораси билан бир канизак чиқади.

Н и г о р х о н и м

У султонга котибалик қилар шекилли...
Давлатхона иши билан у банд. Узри шу!

Г а в ҳ а р ш о д

Ҳа, шундайми? Демак пайдо бўлибди шунда,
Самарқандда иккинчи бир Гавҳаршод хотун.
Аммо билинг: Темурбекнинг салтанатида
Фақат битта малика бор: Гавҳаршод бегим.
Соҳибқирон ўзин барча келинларидан
Мени, тожим гавҳари, деб сийларди мудом.
Бу мақомга Фирузага ҳали йўл бўлсин!

И хотин

У, Аббоснинг қочганидан хунобдир балки.

А б д у л л а т и ф

(сохта койиш билан)

Хоним, ҳар хил бўлди-бўлмас овозаларни
Бибимизга етказмоқнинг сира ўрни йўқ!

Г а в ҳ а р ш о д

Кечасиёқ қулоғимга етди бу гаплар.
Темурбекнинг ўрдасида бу гап — разолат!

Ф и р у з а кириб таъзим қилади ва бир чеккада туради.

Келин, сизнинг меҳмонингиз, қайнанангизман.
Бироқ, жуда кам турасиз хизматимизда.
Темурбекнинг келинлари эрларидан ҳам
Маҳди-улё қайнанага бўлганлар муте.

Ф и р у з а

Хизматингиз бизга шараф, волида султон.
Аммо устоз... аммо давлатпаноҳ буюрган —

Баъзи ишлар мени пича банд этиб қўйди.
Жуда лозим ишлар экан...

Г а в ҳ а р ш о д

(заҳарханда билан)

Астағфирулло!

Самарқандда эркаклардан мунши-ю котиб
Бирдан қуриб қолдимикан, Мирзо Улуғбек —
Хотинларин мулло қилиб ишлатар, тавба!

Н и г о р х о н и м

(севиниб)

Йўқ, шулардан биз холимиз, волида султон!
Фақат тубан фуқаронинг иши бу, холос.
Хонимларга бу, хусусан, сира ярашмас!

Ф и р у з а

Назаримда, хонимларга зап ярашгани
Зийнатларга сиғинмаслик, Нигор хоника!

Н и г о р х о н и м

Йўқсуликда кўз очганлар шундай ўйлайди.
Маликалар, хоникалар, бекалар агар
Зебу зийнат тақмасалар, у ҳолда айтинг,
Гидамдўздан ё баковул хотинларидан
Бегимларни халқ-халойиқ қандай ажратар?

Ф и р у з а

(кулимсираб)

Ҳа, бу жуда мушкул савол, ҳал этиш қийин:
Чунки, сарой хонимларин ажратадиган
Бошқа бирон аломати бўлмаса...

Г а в ҳ а р ш о д

Майли!..

Кўраманки, Мирзо сизни кўп эркалатган,
Аммо, чиқманг сира Мирзо итоатидан.

Ф и р у з а

Давлатпаноҳ хизматида вафодор бўлмоқ —
Менинг бурчим, менинг виждон вазифам, она!
Чунки менинг устозим у... ва... шаръий эрим!

Г а в ҳ а р ш о д

Аммо, чиқманг сира Мирзо итоатидан!

Н и г о р х о н и м

Аммо, чиқманг,

И и х о т и н

Сира Мирзо итоатидан...

Ф и р у з а

Бу ўгутда бирон имо борга ўхшайди.

Абдуллатиф

Хоним, булар маҳди-улё волидамининг
Одатида ёш келинга айтилган тилак.

Гавҳаршод

Энди боринг уйларингга. Суҳбат етар, бас!
Маҳкам тутинг кеча-кундуз диннинг аҳкомин!
Мен ҳам бир оз кичик Мирзо билан сўзлашай!

Ҳамма хотинлар чиқиб кетадилар.

Абдуллатиф

Келишингиз ўз пайтида бўлди, бибижон!
Фақат сизнинг қўлингизда нажот ва толе!
Бу даргоҳда на дин қолган, на имон, иффат.
Султон бўлса, илми билан бўлиб овора,
Ҳамма ишга китоб кўзи билан қарайди.
Мен султонга фарзандману, у — сизга фарзанд.
Аммо бизга тожу тахтнинг тақдири афзал...
На лашкарда ясоқ бору, на ғазнада пул.
Охир, тахтни эгалласа бошқа темурий,
Сизу бизга ўрин қолмас кошоналарда.
Чунки қондан ва қардошдан салтанат ширин.
Қариндошга тахт эгаси улашмас ўрин.
Эшитдингиз Фирузанинг жавобларини.
Мана, кимлар шоҳ дилида ҳукмрон ҳозир!
Сиз доимо ҳукуматга ғамхўр бўлгансиз,
Шоҳ бобомиз Шоҳрух даври кўп зўр бўлгансиз.

Гавҳаршод

Тушунаман, кичик Мирзо... Барча гап равшан.
Тарбиямни хўп оқлабсиз... Мен сиздан рози.

(Секин)

Биласизми? Ўзаро сир... Не дер халойиқ?
Ўйлашимча Темур тожи сизга кўп лойиқ.

А б д у л л а т и ф

Оҳ, бибижон, айтганингиз келсин, ё раббим!
Қачон султон тожини мен қўйсам бошимга,
Билинг, ўша тож гавҳари тагин ўзлари,
Темурбекнинг замонида бўлган сингари.

Г а в ҳ а р ш о д

Ишонаман гапларингга... Унутма ўғлим,
Ҳокималик шиддатидан завқ олар кўнглим.

А б д у л л а т и ф

(ўз-ўзига)

Ҳа, сизни-ку ишонтириш осон гап эмас!

(Гавҳаршодга)

Сизга доим муте бўлмоқ мангу истагим.

Г а в ҳ а р ш о д

Сиз хотиржам бўлинг, ўғлим, ишлар жойида.
Ота тожи ўғил бошин безаш — қоида.

А б д у л л а т и ф

Авиъ бибим, олтин сўзлар, ҳам одил, ҳам рост.
Ишшооллоҳ ҳар гапингиз мақсадимга мос.

Кетади.

Г а в ҳ а р ш о д

Ҳа, сени-ку ишонтириш осон гап эмас!
Ҳа, ярашар жасур бошга салтанатлик тож!
Бировлардан кечмоқ керак! Йўқ бошқа илож!
На ўғлимга кўнглим мойил, на набирамга.
Қайси бири шоҳ бўлмасин, мени кекса деб,
Бир чеккага чиқаради бу мирзоларим.
Аммо, булар ўртасида бошланса низо,
Тахт устига келиб қолар бошқа бир Мирзо.
Оҳ, жувонмарг бўлиб кетган ўғлим Бойсунқор,
Ўғлингни мен султон кўрсам, қолмас армоним.
Темурбекка ворис бўлгай Алауддавла!
Ҳар сўзимни ул муқаддас оят деб билар.
Яна давлат соҳибаси бўлурман ўзим.
Хўжа Аҳрор менга ёзиб юборган хатда
Улуғбекнинг динга хилоф хулқин қоралар.
Қаранг, мендан кўмак кутар эшоннинг ўзи.

У л у ғ б е к кириб келади.

У л у ғ б е к

Шавқатмаоб волидамиз, кайфлари чоғми?
Шаҳримизда зерикмаслар деб ишонаман.
Шаҳримизга қилибдилар ранжида қадам,
Волиданинг ҳар қадами хайрлик манзил.
«Оналарнинг оёқлари тагида жаннат»
Деган ҳадис улуғлайди она ҳурматин...
Жаннатмакон отамизнинг вафотидан сўнг,
Сиз бизларга унинг тирик ёдгорисиз.
Роҳат қилинг, истироҳат сизнинг ҳақингиз.
Энди давлат, сиёсатнинг ташвишларини
Сиз ҳавола қилиб қўйинг бизларга, она!

Сизга ҳузур ва ҳаловат ва роҳат лозим,
Ниманики кўнгил тортса, ҳаммаси тайёр!

Г а в ҳ а р ш о д

Улуғ Мирзом! Қўрқманг, ҳали сусайганим йўқ,
Салтанатнинг аҳволидан кўнгилда ташвиш.
Жаннатмакон. Шоҳрух Мирзо менга кенгашмай,
Ҳеч тадбирга бермас эди асти ризолик.
Ҳорун Рашид халифага Зубайда хотун
Ҳамма ишда қўлдош бўлиб яшаганидек,
Хуросонда ўзим бўлдим иккинчи султон.
Бу ерда-чи: Самарқандда кўнгилсиз аҳвол;
На диёнат, на итоат бор бу шаҳарда.
Ҳатто сарой хонимлари май ичар экан,
Муסיқийдан қайнаб кетган шўх эҳтирослар.
Тарона-ю ўйин билан ҳамма овора,
Эшонларга, дарвешларга йўқдир риоят.

У л уғ б е к

Оналикнинг ҳурматини сақлаб дейманки,
Ҳаётдаги ҳар нафасим сизга миннатдор.
Лекин, она, мендан кўра яхши биласиз.
Мен эллиқдан ошганимга анча йил бўлди.
Наҳот, шунча ёшга кирган бир ҳукмдорга
Энагалар керак бўлса... Ажабланаман.

Г а в ҳ а р ш о д

Сиз ўғлимсиз, аммо мен яхши билмайсиз.
Чунки сизни болаликда Темурбек олиб,
Самарқандга келтирганди, у чоғдан сизга
Мураббия бўлган эди Сарой Мулк хоним.

Улуғбек

Менда шояд топиларкан яхши майллар
Барисига боис ўша хоним раҳматлик!

Гавҳаршод

Яхши майл... Яхши майл!.. Мирзо, салтанат —
Яхшиликни дастур қилса қулайди тездан
Тахтни сақлаш лозим экан, шаддодлик керак!
Бу сир эмас. Ота-бобо удуми-ку бу.
Истайманки, фарзандларим султон бўлса ҳам,
Хоҳишимга итоаткор, қарам бўлсинлар.
Келинларим каниз каби турсин хизматда.
Тарбиямда баҳра топган набираларим
Шу ахлоқда ўсиб-унди. Мисол, ўғлингиз.
Кўз чўғидек асраб боқдим Абдулатифни.
Доно, жасур, олижаноб, фаҳмли, закий,
Диёнатли, мўмин, муте, асл мусулмон.
Шу талабни эслатгани келдим Ҳиротдан.
Ҳа шуларга одатланган Гавҳаршод бегим.

Улуғбек

Ҳа, чиндан ҳам сизни яхши билмас эканман.
Оналикнинг ҳақи, аммо, бор бўйнимизда.
Бироқ, ҳурмат — кўр-кўрона итоат эмас.
Таажжубки, сизда шунча заковат бору,
Бошқа ҳамма хотинларни пастга урасиз.
Ахир сиз ҳам аёлларнинг вакиласи-ку.
Жаннатмакон отамизнинг сизга ихлосманд —
Бўлганидан фойдаланиб, ҳамиша, ҳар он
Сиз Ҳиротда эрк ва онгни сиқдингиз ёмон.
Тарбиянгиз кўриб олган набиралар-чи,
Қаранг, улар бир-бирига қандай ғаразкор!

Абдуллатиф, Ало билан Бобир — уч қардош
Бир-бирига лашкар тортиб савашди ёвуз.
Абгор бўлди қанча шаҳар, инсон, ҳазина.
Учови ҳам набирангиз, дастпарвардангиз.
Бирин қўзгаб, бирин қоқиб, бирин эркалаб,
Нукул жанжал чиқардингиз ўрталарида.
Йўқ, бу ахлоқ, бу тарбия, бу одат-удум
Самарқандда ўрнашига йўл қўёлмайман.
Ўғлингизман ва ўпаман қўлларингизни,
Тиз чўкмакка омодаман ҳузурингизда.
Аммо, шу юрт султониман, ҳукмдориман,
Бу ўлканинг тақдироти менга ҳавола.
Аралашманг бу давлатнинг ишларига сиз.
Ҳамма тадбир, буйруқларга ўзим жавобгар.
Сиз — малика, билинг, эмас ҳокима!

Г а в Ҳ а р ш о д

Бундай жавоб эшитгани келганмидим мен,
Саҳроларни, дарёларни ўтиб меҳмонга?

У л у ф б е к

Жавоб ачкиқ, лекин очиқ, айни ҳақиқат.
Эҳ, сизсиз ҳам бадхоҳларим кам эмас эди,
Энди она қўлидан ҳам зарба олайми?
Хафа бўлманг. Лекин, шояд аразласангиз,
Яна дейман: мамлакатнинг ҳаёт-мамоти
Менга барча азизлардан янада азиз.

Г а в Ҳ а р ш о д

Улуғ Мирзо, бу салтанат Темурбекники.
Унга ворис Шоҳрух Мирзо бўлди, отангиз.
Отангиздан кейин Темур хонадонида

Еши улуғ, фикри тўлуғ мен — волидангиз.
Набиралар ўз ўртада урушса, майли!
Бу уларга жанговарлик машқидир, холос.
Мен уларни бир-бирига кўз қилиб қўйдим,
Токи чиқса буйруғимдан биронта фарзанд,
Иккинчиси унга қарши отланиб дарҳол,
Одобини бергай унинг... Бу йўл ёмонми?

У л уғ б е к

Эсиз машқлар, эсиз одоб бермак усули.
Қизиштириб улардаги кекни ва нафсни.
Қанча-қанча қирғинларга бўлдингиз боис.
Булар бари менга фақат андиша бўлди.

Г а в ҳ а р ш о д

Шаҳзодалар савашларда, жангу жадалда
Пухта бўлиб сардорликни эгаллайдилар.
Сиз бўлсангиз хуштор бўлиб ҳисоб-китобга
Бой бердингиз қўлдан ҳатто ҳушёрликни.
Аслзода ва мўътабар одамлар эмас.
Ҳар хил тубан тоифалар сизга маъқулроқ.
Эшитдимки, энг ишонган маҳрамингиз деб,
Олим, фозил деб мақтанган дастёрингиз
Али Қушчи деган битта ноасл экан.
Ким экан у? Шу даргоҳда қуллардан чиққан.
Лочинларни боқиб юрган қушбознинг ўғли.
Лақабини кўрмайсизми? «Қушчи!» Е пирим!
Маҳрамингиз — «Қушчи», шунча қовушмаган ном
Туркистону Хуросонда ҳеч бир хонзода
Сизга манзур бўлмабди-ю, аммо негадир,
Богбон қизи сизни буткул қилган ошифта!
Кошки, тагли-зотли бир қиз бўлса эди-я!

У л у ф б е к
(ханда билан)

Ҳа, сиз айтган одамларнинг пастдир насаби,
Ақллари жуда баланд, лекин, мансаби...

Г а в Ҳ а р ш о д

Асли йўқдан ҳар бало ҳам чиқса эҳтимол.

У л у ф б е к

Қандай бало?

Г а в Ҳ а р ш о д

Ё хиёнат, ёки пасткашлик!

У л у ф б е к

Бу шартмикан?

Г а в Ҳ а р ш о д

Йўқ, шарт эмас, аммо бор гаплар.
Бу даргоҳга кирган билан ҳамон дув-дув гап:
Фирузаю Аббос, тагин Аббос Фируза...
Нега, ахир бу икки ном айтилар бирга?
Мен айтмоқчи эмас эдим сизга шу сирни.
Балки мендан олдин бундан ўзингиз воқиф.
Саволингиз жавобидан гапирдим, холос.

У л у ф б е к

(ўз-ўзига)

Тагин иғво, тагин фасод, оҳ, муттаҳамлар!

(Гавҳаршодга)

Бу уйдирма гап, волида, ишонманг шунга!

Г а в ҳ а р ш о д

Хар ҳолда мен бу гапларни тилимга ортиб
Келтирганим йўқ Ҳиротдан! Бу кўп хунук гап!
Шундай, ўғлим, уй эгаси ҳушин йўқотса,
Ўғриларга ўша қўра очиқ гулистон.
Намоз вақти бўлиб қолди. Борайин энди.

(Ен эшикдан чиқиб кетади.)

У л у ф б е к

Ифтироми, ё бу гапда бир ҳақиқат бор?
Абдуллатиф ясовули эди-ку Аббос...

Кафтини кафтга уради, мулозим киради.

Топиб чақир бунга дарҳол Абдуллатифни!

Му л о з и м чиқади.

Баъзан гапнинг ёлғонлигин аниқ биласан,
Аммо, яна қора шубҳа ични кемирар.
Чунки, аёл ўқилиши қийин бир китоб.
Гоҳо кўриб унинг зарҳал муқовасини,
Мазмунига воқиф бўлмай «офарин» деймиз.
Ваҳоланки, не чистонлар бор варақларда!
Ким билади, ким билади улар қалбини?
Муҳаббатнинг кўзи билан қараб уларга
Фаришталар яратамиз хаёлимизда.
Эҳ, ўткинчи умримизнинг темир мантиқи!

Хазон фаслин сўлиб қолган барги қайда-ю,
Баҳордаги қизил гулнинг япроғи қайда?
Балки, менинг ҳаётимнинг кун ўрта чоғи
Аллақачон ўтганлиги асл сабабкор.
Шундай бўлса, кимдан қилай кимга шикоят,
Бу азалий ва абадий кўҳна ҳикоят.

А б д у л л а т и ф киради.

А б д у л л а т и ф

Бузрукворим, сўратганлар мени?

У л уғ б е к

Ҳа, сизни.

Менга айтинг, маҳрамингиз Аббос қаерда?

А б д у л л а т и ф

Оҳ, айтмангиз қиблагоҳим, у кўрнамакни.

У л уғ б е к

Нима қилди?

А б д у л л а т и ф

Жаҳлим чиқиб ҳайдаб юбордим.
Қаергадир қочиб кетган. Кўринмас сира.

У л уғ б е к

Не сабабдан?

А б д у л л а т и ф

Беодоблик қилгани учун.
У бетамиз дўстлар аро ҳангомаларда
Ҳарамдаги хонимлардан бирин номини
Гўё севги тариқида тилга олармиш.
Эшитибоқ мен чақирдим, уни койидим.
Бу сўзларим кор қилмабди. Тагин бир марта
Жўралари ўртасида ашула айтиб,
У хонимнинг исмларин...

У л уғ б е к

(сўзин бўлиб, асабий)

Қайси хонимнинг?

А б д у л л а т и ф

Фирузаой исмларин айтиб йиғлармиш.
Қаҳрландим у тентакнинг сурбетлигига
Ва хизматдан дарҳол уни ҳайдаб, кетказдим.
Бироқ, сўнгра қараб кўрсам, бўшлиқ қилибман,
У аблаҳга лозим экан оғирроқ жазо.
Буюрдимки, ахтарсинлар, аммо афсуски,
Топилмади, қочиб кетган шаҳардан шайтон.

У л уғ б е к

Унинг оғзи маҳкам йигит дер эдингиз-ку!

А б д у л л а т и ф

Шундай эди. Аммо волим муҳаббат, қаранг,
Бу шўрликни қилиб қўйди лофчи — мақтанчоқ.

У л у ф б е к

У шаҳардан қочганмикан?

А б д у л л а т и ф

Шубҳасиз, қочган.

Аmmo уни топдирамиз.

У л у ф б е к

Қандай разолат!

Подшоҳнинг номусига иснод келса-ю,
У, бу гапни ҳаммадан ҳам кейин эшитса...

А б д у л л а т и ф

Сизга, қасддан, бу хусусда ўзим демадим.
Нодонларнинг қилмишини донога айтмоқ,
Бу — олимга эҳтиромнинг шартин унутмоқ.
Яна шуки, маҳрамларга, сарой аҳлига
Гиринг-пиринг қилмасинлар дея буюрдим.

У л у ф б е к

Сиз шунча ҳам содда эмас эдингиз, Мирзо!
Хўш, маҳрамлар нега шуни дув-дув гап қилган?
Нега, дарҳол Самарқандга келган кунӣёқ
Бу ғийбатни волидамиз эшитиб олган?

А б д у л л а т и ф

Мен ҳам ҳайрон!.. Балки буни хонимлар айтган.
Балки, бу гап замирида бир ҳодиса бор.

Эсмаса ел, қимирламас дарахт тепаси.
Қиблагоҳим, бу воқеа бир текширилса!

У л уғ б е к

Муҳтасибнинг ўғли деган эдингиз уни?

А б д у л л а т и ф

Шундай!

У л уғ б е к

Топинг отасини дарҳол ўзингиз!

А б д у л л а т и ф

У ўзи ҳам остонада турганди боя,
Фурсат топиб кирмоқчийди ҳузурларига.

У л уғ б е к

Олиб киринг.

А б д у л л а т и ф чиқади.

Ё ўғлимда бир ўзгариш бор,
Ё Ҳиротда бандилиги айнатган фикрин,
Ёки менинг кўзларимда ўткирлик ошган?!

П А Р Д А

Яна ўша саҳна. Улуғбек, Абдуллатиф ва Сайид Обид.

Улуғбек

Не иш билан сиз келибсиз даргоҳга, Сайид?

Сайид Обид

(Улуғбекка қоғоз чўзиб)

Шу ҳафтада қилган кори бадлари учун
Қамалганлар рўйхатини келтирдим сизга.

Улуғбек

(қоғозни олиб бир чеккага қўяди)

Бу рўйхатни биз кейинча кўрамиз!.. Сайид!

Сайид Обид

Лаббай, султон!

Улуғбек

Ўғлингизнинг жойини айтинг!

Сайид Обид

Билолмайман, билолмайман, қўйинг, шаҳриёр.
Аллақачон у сабийлик ёшидан чиққан.
Унга хуштор кишилардан сўрамоқ керак.

У л у г б е к

Кимлар экан у хушторлар?

С а й и д О б и д

Сарой бекаси.

У л у г б е к

Менга қаранг, сиз доимо дину шариат,
Тақводорлик ва ахлоққа соқчиман дейсиз.
Аммо сизнинг ўз ўғлингиз, даргоҳда юриб,
Валламатни шарафига иснод келтирса,
Бу феълени шаръан маҳкум этмоқ лозимми?

С а й и д О б и д

Билолмайман, билолмайман, қўйинг шаҳриёр!
Билсам ҳамки, айтмоқликка ихтиёрим йўқ.
Мен шариат душманларин излайман фақат,
Ошиқларни ахтармоқлик вазифам эмас.
Камоҳува ҳаққуху!

У л у г б е к

Яхши, ўйланг, ўғлингизнинг жойини айтинг.
Ҳақиқатни аниқламоқ учун керак у,
Танбеҳ учун эмас, билинг, ҳақиқат учун.

С а й и д О б и д

Султон, қизим муллавачча билан севишиб,
Мени ташлаб қочганида уни қидириб,
Топишимни сиз тақиқлаб қўйдингиз қатъий.

Ҳозир ўғлим ошиқ бўлиб ишқидан чўчиб,
Қочиб кетса, нега уни қидирайин мен?
Қамоҳува ҳаққуҳу!

У л у ғ б е к

Бу узрингиз сафсатадан иборат, Сайид!
Қоронғида нурга қараб қизингиз учган.
Бу туфайли буюрдимки:— таъқибдан қайтинг!
Ўғлингиз-чи, нур — чироққа лой ташлаб қочган.
Шу туфайли буюраман: жойини айтинг!

Сайид Обид хомуш ва жим.

А б д у л л а т и ф

Сайид Обид, бу қайсарлик, бу гашлик нега?
«Билолмайман» деганингиз бестайин жавоб.
«Билолмайман»—«Мен айтмайман» деган билан тенг.
Нега султон ғазабини шунча қўзғайсиз,
Ўғлингиз-ку бу шаҳарда зим бўлиб кетган,
Унинг жойин биласизми? Билсангиз «ҳа» денг.
Йўқ, бўлмаса, «билмайман» деб қутулиб кетинг.

Сайид Обид хомуш ва жим.

У л у ғ б е к

Гарчи сизни Сайид дея қўп аяб келдим,
Аммо бугун тошиб кетди сабр қосаси.
У кун сизни Абдуллатиф учун кечирдим,
Лекин кўриб турибманки, фикру зикрингиз
Улуғбекнинг ниятига тамоман хилоф.
Гарчи сизни Абдуллатиф бу гал, тагин ҳам

Ёқламоқчи, оқламоқчи... аммо, бу шояд
Феълингизни у дурустроқ билмаслигидан.

Сўз асносида Г а в ҳ а р ш о д бегим келиб ўз жойида ўтиради.

Дин ва имон ниқобида юрган қаллобсиз,
Фисқу фасод уясидир чиркин каллангиз,
Самарқандни булғамоқда касофатингиз.
Сиз фикрнинг, маърифатнинг, инсониятнинг
Энг ашаддий душманисиз, эрkning жаллоди!
Қатъий қарор...

(Қўлни қўлга уради.)

Г а в ҳ а р ш о д

Улуғ Мирзо, нега шунча қайсарланасиз!
Биз Ҳиротда эшитганмиз Сайид Обидни.
Дин йўлида уни гоят жонбоз биламиз.

У л уғ б е к

Йўқ, волида! Сиз эшитган бўлсангиз уни,
Биз ҳар куни кўриб келдик чиркин феълини.

Девонбеги кириб келади.

Амир Темур ҳимматидан Улуғбек сўзим:
Муҳтасиблик амалидан Сайид Обидни
Мен шу кундан соқит қилдим. Амримни дарҳол
Бориб айтинг Шайхулислом ҳазратларига.
Бу хусусда у фармойиш ёзиб келтирсин.
Сизга рухсат, Сайид Обид! Ҳали шукур денг,
Сайидсиз деб, қирдирмадим соқолингизни.

Девонбеги олиб чиқади.

А б д у л л а т и ф

Султон ота, буйруғингиз кўп одилона,
Аммо бу гап душманларни қўзғатмасмикин!
Дерлар, гўё, Хўжа Аҳрор Сайид Обидни
Хатто Мусо пайғамбардай воиз деганмиш.
Бир оз дейман муросою мадоро керак.

У л у ф б е к

Абдуллатиф, бибингиз ҳам эшитсин шуни;
Энди сизнинг умрингизда етуклик чоғи.
Илк ёшликда кўп хатолар юз берди сиздан,
Танбеҳ қилдим, хатоларни тан олдингиз сиз!
Аммо сизда иккиланиш белгилари бор.
Киши доим иккиланган ҳолатда юрса,
Бора-бора охир бўлур иккиюзлама.
Сизга рухсат!..

А б д у л л а т и ф

Султон ота, кечиринг мени!
Балки, менинг ҳаддан ошиқ кўнгли бўшлигим —
Сизда шундай бир иштибоҳ туғдирган. Узр!

А б д у л л а т и ф чиқиб кетади.

Г а в җ а р ш о д

Эҳ, ёшларда улуғларга қолмади ҳурмат,
Бу йигит ҳам шу шаҳарга келиб айнабди.
Аммо ҳозир, мен айтмоқчи бўлганим ўзга:
Муҳтасиб-ку соқит бўлди. Аммо, не фойда?
Тутиб бўлмас ахир элнинг оғзига элак.

У л у ф б е к

Ҳа, биламан шув-шув гапнинг, пасткаш ғийбатнинг
Халойиқни чалғитишда фасоди катта...

Г а в ҳ а р ш о д

Шоҳ шаънига гап тарқалса, бу кўп хатарли,
Мамлакатни бузуқликка олиб борар бу.
Султоннинг ўз никоҳланган шаръий хотини
Борасида шу хил нохуш овоза юрса,
Демак, барча фуқаронинг шўри қурийди.
Демак, шунда мусулмоннинг хотини, қизи —
Муҳаббатнинг ҳар шаллақи харидорига —
Секингина очиб қўяр уйнинг эшигин,
Кўз ўйнатган ҳар йигитга қучоғин шайлар
Ҳар пастқамда, ҳар дарахтнинг хилватгоҳида
Қайсиб кетар ўйнашликнинг бозори чаққон.

(Туриб)

Бу ёғини сиз ўзингиз биласиз, Мирзо!
Оҳ, кўргилик бошгинамда не-не балолар...
Мен Ҳиротда машҳур раммол Урдустонийга
Сиз учун фол очдирибдим: у таъбир айлаб,
Сизни севган хотинидан ажралур деди.
Ё пирим-эй!

(Кетади.)

У л у ф б е к

(чуқур хаёли ботиб)

Кўп ғалати замонада яшар эканман.
Қалбимдаги ҳароратни инсонга бериб,

Эвазига олмоқдаман совуқ ғарафлар.
Мен отамга, жаннатмакон Шохрух Мирзога
Камарбаста ўғил бўлдим қирқ йил муттасил.
Аммо, шуни ўғиллардан кўрмадим, ҳайҳот!
Абдулазиз фикри заиф, жисми ногирон.
Абдуллатиф — жисман тетик, хулқи хатарли.
Бу-ку майли! Оналарнинг икром-иззатин —
Умр бўйи талқин этдим аҳли ватанга.
Уз онамга эҳтиромим эвазига мен
Не эшитдим? Зугум билан таъна, аразлар,
Бу ҳам майли! Фирузанинг шаънига ғийбат!
Еки унинг бирон айби бормикан бунда!
Еки, осмон китобини варақлаб очиб,
Сирларини ўрганмоқчи бўлганим учун
Фалак мендан қасос олиш пайига тушган!
Йўқ, тушмагин васвасага, Мирзо Улуғбек!
Шубҳа — бошқа, далил — бошқа, хулоса — бошқа!
Васвасалар шайтонга хос, умид — инсонга!..

Бошини қўллари орасига олиб чуқур ўйга ботади, ҳарам томонидан
Фируза кириб келади. Улуғбек унинг келганини кўриб, бошини
кўтариб унга узоқ тикилиб қарайди.

Ф и р у з а

Устоз, сизнинг фикрингизга халал бердимми?
Кечиргайсиз! Зарур бир иш билан келгандим.

Улуғбек хомуш.

Еки майли, сиз дам олинг, келурман кейин!

(Фируза қайтиб кетмоқчи бўлади.)

У л у г б е к

(огир)

Кетмай тургин! У қандай бир зарур иш экан?

Ф и р у з а

Амрингиз-ла мактубларни таққослаб кўрдим.
У хат ўхшар... Абдуллатиф хатига, устоз!

(Хатларни кўрсатиб)

Мана шу хат: султон Шоҳруҳ вафот этганда,
Абдуллатиф ёзган экан сизга Ҳиротдан. Бу хат эса,
Буроқбекдан топилган нома!..

У л у ф б е к

Булар турсин... Айт, Аббосни биласанми сен?

● Фирюза бирдан ерга тиз чўкиб, Улуғбек қўлин тутиб, ҳўнграб йиғлаб юборади,

Тўғрисин айт! Йиғлаяпсан! Ёқки бу ростми?
Бу рост бўлса, эътироф эт, мен кечираман.
Чунки гуноҳ сенда эмас, менинг ўзимда.
Ҳа, албатта табиатнинг бор ў қонуни.
Соч оқарди, дил боғида бошланди хазон.
Кўзда энди яшин эмас, сўнаётган шам,
Сен бошқасан! Сен баҳорнинг ҳамал ойнасан,
Кундан-кунга авжга чиқар сенда ҳарорат.
Тур, йиғлама, тўғрисин айт!

(Фирюзанинг бошини силаб)

Ахир, устозинг
Сенга доим ростгўйликни таълим этган-ку!

Ф и р у з а

(йиғи аралаш)

Устоз, устоз, одил султон, валинеъматим,
Демак, гийбат сизга етган... Бу бари ёлгон.

Ёлгон, тухмат! Бағри тошлар уйдирган иснод.
Билинг, сизга айтганлари фитна-ю фасод!
Тошбўрондан, сиртмоқлардан қўрқмайман асти,
Ишончингиз йўқотмоғим ўлимдан баттар!..

У л у ф б е к

(уни турғазиб)

Тур, Фируза, ўзингни бос! Сен покизасан!

Ф и р у з а

Валинеъмат, фақат бир бор, эсингиздами,
Буроқбекнинг сўроғидан чиқиб кетдик биз,
Дарсхонадан дафтаримни олиб келай деб,
Қайтиб келсам, Абдуллатиф Мирзо олдида
Бир шумшукни кўргандайин бўлиб эдим мен.
Аллақандай имо билан сўзлашди улар.
Мирзодан у буйруқ олиб ҳамон йўқолди.
Мен ҳазлакам бу лафзларни Мирзодан сўрсам,
Жаҳли чиқди, ўртамизда бир оз гап ўтди.
Ундан кейин у шумшукни ҳеч кўрганим йўқ.
Тангри гувоҳ...

У л у ф б е к

Нега буни айтмадинг менга?

Ф и р у з а

Оҳ, ишонинг, ота билан ўғил ўртасин —
Бузишликни мен ўзимга билмадим лойиқ.
Ахир, унинг ўз онаси кўпдан марҳума,
Мен, ҳар қалай, унинг учун ўғай онаман.

У л у ф б е к

Энди менга ошкорки, шу можарода
Бир зарра ҳам гуноҳинг йўқ. Бу — номард иши.

(Уз-ўзига)

Буроқбекнинг афсонасин англай бошлайман.
Эмиш: асир сўроқдан сўнг қочмоқ бўлганда —
Ночор қолиб, Аббос унга ханжар тикқанмиш.
Аббос! Аббос! У нақадар машъум кушанда!
Эҳ, фирибгар! Оҳ, нечун йўқ учинчи ўғлим?!

(Фирузага)

Йигини қўй! Мен биламан ҳар бир кўз ёшинг —
Юлдузларнинг у сеҳрли нафасидай соф!
Сени таҳқир айламоққа ҳеч ким ҳақи йўқ.

Девонбеги кириб келади.

Девонбеги

Шайхулислом ҳам Фармоншоҳ!

У л у ф б е к

Айтгин, келсинлар!

Девонбеги чиқиб, қайтади, орқасидан Шайхулислом ва
Фармоншоҳ Қўрчи кириб келади.

Шайхулислом

Жаҳонпаноҳ, фармойишни ёзиб келтирдик.

Фармоншоҳ

Амрингизда Сайид Обид амалдан тушди.
Энди янги муҳтасибни тайинласалар,
Токи ясоқ бузилмагай шаҳру бозорда.

Улуғбек

Самарқандга кераги йўқ муҳтасибларнинг.
Сиз — доруға. Тартиботга сиз жавобгарсиз!
Энди сизга бошқа буйруқ: Боғи Чинорда
Менинг Чиний кошонамни тахлаб-тайёрлаб —
Фирузани у қасрга кўчириб қўйинг.
Хизматига ажратилсин каниз ва навкар,
Юришига тахтиравон тайин этилсин.
Харожатин тўлаб турсин хазинадорим.
Қайғурма, бас, боргин ойим, азиз Фирузам...
Ором олгин!

Улуғбек уни қандайдир бир ички изтироб билан жўнатади. Фируза
ҳайрон ҳам хурсанд, у Улуғбек қўлини ўпиб чиқаркан.

Биз Шайх илан кенгашимиз бор.

Фируза ва Фармоншоҳ чиқадилар.

Шайхулислом

Шу фармойиш ҳукми шаръий билан битилди.
Фақат сизнинг имзонгизу, муҳрингиз керак!

Улуғбек

Шайхулислом, Сайидни-ку мансабдан қувдим,
Локин уни Самарқандда қолдириб бўлмас.

Сиз, Мажлиси-руҳонийда фатво тайёрланг:
Самарқанднинг шаҳаридан, вилоятдан
Сургун қилиб чиқарамиз уни дафъатан.

Ш ай х у л и с л о м

Нур — аланнур. Бу нопокни хийла муқаддам
Даф айламоқ зарур эди дорулдавлатдан.
У мустаҳиқ эмас эди шафқатингизга.
Бошқа хизмат?

У л уғ б е к

Уйлаяпман муҳим тадбирни.
Сизга содиқ имомларни ва муфтиларни
Бирга тўплаб кенгашингиз, аммо хилвати.
Уламнинг аксаридан розилик олиб,
Маҳкамаи шаръияда фатво чиқаринг:
Самарқанддан сургун қилиб Хўжа Аҳрорни,
Юборамиз Тошкент бегин назоратига.
Тургун бўлсин «Богистон»да, ўз қишлоғида.

Ш ай х у л и с л о м

Таклифингиз амри вожиб. Аммо шаҳриер,
Уламнинг аксарини кўндирмоқ оғир.
Чунки, эшон нуфузидан ҳайиқар улар.

У л уғ б е к

Сиз бу ишни пухта ўйлаб, тайёрлик кўринг.
Бу — Сайидни ҳайдамоқдан юз чандон мушкул.
Маҳкамадан олдин бир-бир уламоларни
Уйингизга даъват этиб, суҳбат ўтказинг!
Аммо шошманг... Эҳтиёткор ва зукко бўлинг.

Билинг, токи Самарқандда Хўжа Аҳрор бор,
Урфонимиз ва тахтимиз хатарга дучор.

Ш ай ху л и с л о м

Айнан шундоғ. Динни шиор қилган бу эшон
Халойиқда таассубни қўзғатиб ҳар он,
Ҳокимият даъвосига берилган жазман.
Сиз буюрган усулларни қўллайман, султон!
Бошқа хизмат?

У л у ф б е к

Муҳтасибнинг бебошлиги касофатидан
Авахтада кўп бегуноҳ қийналса керак.
Шу кечаси кўриб чиқсак зиндонни дейман.

Ш ай ху л и с л о м

Хўб савоб иш. Бошқа хизмат?

У л у ф б е к

Айтинг, мавлоно,
Сиз Фируза ҳақида гап эшитдингизми?

Ш ай ху л и с л о м

Пойтахтда узунқулоқ гаплар юрибди,
Аммо бунинг тагсизлиги мен учун равшан.
Манкуҳангиз Фирузаоӣ фариштадек пок!

У л у ф б е к

Сизнинг шунга баркамолми қаноатингиз?

Шайхулислом

Мен қуръонга қўл босишга ҳозирман, султон!

Улуғбек

Ундоқ бўлса, олинг қоғоз, қалам, довотни.
Фирузага талоқнома ёзасиз ҳозир!

Шайхулислом

Воасафо! Не гап султон? Қулогим оғир,
Балки, хато эшитибман...

Улуғбек

Йўқ, бу мақаррар.
Демак, унга ишончимда янглишмабман мен,
Буни тасдиқ этиб берди сизнинг раъйингиз!

Шайхулислом

Хўш, бўлмаса, не зарурат, не учун талоқ?

Улуғбек

Султонларнинг насибаси шу тахлит экан,
Сиёсатга қурбон кетар уларнинг қалби.
Зеро, ҳазрат, яхши билинг ва унутмангки,
Шоҳ хотини бўлса ҳамки, мутлақ бегуноҳ,
Унинг номи ҳар хил гапдан, шубҳадан, сўздан
Холи бўлиб, олий бўлиб турмоғи лозим,
Эл оғзида чайналмоғи балойи азим.
Фирузани сева-сева талоқ бераман!

П А Р Д А

4-ПАРДА

БИРИНЧИ КЎРИНИШ

Кўксарой тагида зиндон. Гира-шира қоронғи. Гоҳо ер тагидан бандиларнинг бўғиқ ноласи эшитилади. Ғор ичидан ёруғ чиққандай бирдан яқинлашаётган машъалнинг олови кўриниб қолади. Бердиёр кўлида машъал, кириб келади. Унинг орқасида Улуғбек, Шайхулислом Бурҳониддин, Фармоншоҳ Қўрчи. Обхоналар устида катта тошлар қўйилгани кўринади.

Улуғбек

(бир чоҳни кўрсатиб)

Доруға, сиз зиндон аҳлини яхши биласиз,
Бу чоҳда ким ётар экан?

Фармоншоҳ

(Кўлидаги дафтарга қараб ўқийди)

Ёрэйлоқнинг овулидан ўғри Тошбуқа.

Улуғбек

Нима қилган? Нималарни ўғирлаган у?

Фармоншоҳ

Малик Тархон қўтанидан уч эчки, ўн қўй!

Улуғбек

Ўтиргани қанча бўлди?

Фармоншоҳ

Уч ой, ўн уч кун.

Улуғбек

Бўшатилин!

Пастдановоз

Омон бўлинг, қиблайи олам!

Улуғбек

(иккинчи чоҳ олдида тўхтаб)

Ким бу чоҳда азоб чеккан бадбахт зиндоний?

Фармоншоҳ

Ўратепа туманидан Қодир чавандоз.
Закотчининг чап қулогин кесиб олганмиш.

Улуғбек

Нега ахир?

П а с т д а н о в о з

Хотинимни зўрламоқчи бўлган эди у.

У л уғ б е к

Қанча бўлди бандилиги?

Ф а р м о н ш о ҳ

Беш ой, бир ҳафта.

У л уғ б е к

(кулиб)

Бўшатилин! Лекин, тагин закотчининг сен
Унг қулогин кеса кўрма... Шу шарм ўзи бас!

П а с т д а н о в о з

Дард кўрмангиз, Улуғбек Мирзо!

У л уғ б е к

(учинчи чоҳ олдида тўхтаб)

Бу ерда ким?

Ф а р м о н ш о ҳ

Ота Мурод деган бир деҳқон.
Муҳтасибнинг амри билан қамаб қўйилган.

О та Му ро д

(пастдан)

Давлатпаноҳ, тунов куни сизга ариза —
Топширганим билан олиб бунга тиқишди.

У луғ бек

Муҳтасибдан бу чол менга нолиган эди,
Шу сабабли у ноинсоф қамабди буни.
Ахир менинг ота билан ошнолигимни
Билмайсизми?

Ф ар мон ш оҳ

(дафтарга қараб)

Кечиргайсиз, бундан ташқари.
Хирожларни бутунича тўлаган эмас.

У луғ бек

Хирожларни камайгириш ҳақида фармон
Берганимдан воқифсиз-ку, Фармоншоҳ Қўрчи!
Доруғасиз, ҳамма гапдан огоҳ бўлингиз!
Бўшатилин! Ота Мурад, боринг қишлоққа!
Яхши боқинг, қурт тушмасин олмазор боққа!

О та Му ро д

(пастдан)

Омон бўлинг, минг йил яшанг, қиблайи олам!

У л у г б е к

(тўртинчи чоҳ олдида тўхтаб)

Бу ерда ким ўтирибди, гуноҳи нима?

Ф а р м о н ш о ҳ

Муҳтасибнинг амри билан, Сулаймон Мешкоб.
Рамазонда сув ичгану, рўзасин бузган.

У л у г б е к

Муҳтасиб ҳам заҳмат чекиб шунча ишласа,
Зарафшоннинг бор сувини сипқарар эди.
Бўшатилсин!

С у л а й м о н

(пастандан)

Омон бўлсин, қиблайи олам!

У л у г б е к

Қайда қипчоқ асирлари?

Ф а р м о н ш о ҳ

(бир неча чоҳни кўрсатиб)

Мана, ўралар!
Шаҳриёрнинг душманлари, юзи қоралар!

Улуғбек

Майли, майли, ўтган ишга салавот дерлар.
Ўзларини алдатганлар бу бадбахт кўрлар.
Бошлиқлари ҳалок бўлди... Ҳалок қилинди.
Бўшатилинсин, уй-уйига тарқаб кетсинлар!

Фармоншоҳ

Мен уларни сиздан сўраб олмоқчи эдим,
Экин-тикин рўзгоримда ишлатиш учун.

Улуғбек

Йўқ, уларнинг ўксиз қолган болалари бор,
Бораверсин юртларига! Озод этилинсин!

Шайхулислом

Давлатпаноҳ, булар сизга берган ташвишлар
Бир умрга унут бўлмас. Жазолаш лозим.

Улуғбек

Йўқ, муҳтарам Шайхулислом, жазо шарт эмас.
Биласизми, бировидан ўч-қасос олиб,
Уни хуноб кўрмоқликнинг завқидан кўра —
Кечирининг ҳаловати ширин минг карра.
Қасоскорлик бўлолмайди шоҳга раҳнамо,
Алалхусус, бу элатки алданган, холос.

Пастдан овозлар

Тавба қилдик, бош кўтариб, нодон эканмиз!

Улуғбек

(бошқа бир чоҳ олдида тўхтаб)

Хўш, бу чоҳда ўтирган ким? Нимадир касби?

Фармоншоҳ

(дафтарга қараб)

Бир бечора, Кўр қаландар деган бир дарвеш.

Бердиёр

Касби-пасби одамларга бўҳтон ағдариш.
Сиз Сирдарё сафаридан қайтганингизда
Кўп бемаза гиди-биди тарқатганига —
Талабалар ғазабланиб, тутиб келтирди.
Кейин билсак, ҳамма бунинг тилидан безор.

Улуғбек

Ҳа, эслайман, шу бойқушнинг хуружларини.
Ифтирочи, ўғридан ҳам баттар бир махлуқ.
Чунки, ўғри муҳтожликдан шу йўлга тушар.
Бировига гарази йўқ, унга нон керак.
Бўҳтон нима? Ғайирликнинг қопоғон ити,
Ийманишдан, хижолатдан холидир бети.
Бўҳтон, яъни бировларнинг фазилатига
Ич-ичидан қойил бўлмоқ, зоҳирда эса,
Худди ўша фазилатнинг аксин айтмоқ.
Тухматчи у — жирканч тана, қуртлаган мараз.
Қалб ўрнида қорнида бор бир кисса гараз.
Юрак деган бу киссани қўйсангиз агар,

Оч шақаллар гажиндан ҳам қилади ҳазар.
Сиртлон чўчиб тегизмайди уни тишига,
Илон келиб ундан заҳар олар нишига.
Сувга отсанг кўк ҳовузлар сасийди, ёхуд —
Алангага бир тутқизсанг кўкни босар дуд.
Мана шу хил мурдорлардан биридир бу зот.

Кўр қаландар

(пастан)

Не қилайки, тилим эмас ихтиёримда,
У ўзича гўлдирайди мендан берухсат.

Бердиёр

Зиндонда ҳам у тинмайди, ҳазрат шаҳриёр.
Амр этсангиз, тилин-пилин кесиб ташласак!

Улуғбек

Тухматчининг дарди тилда эмас, дилида.

(Пастига қараб Кўр қаландарга)

Боқ, сен тагин ўз тилинга ифтиро қилдинг,
Тил, у нима? Фикрларнинг қароли, холос.
Сенинг дилинг, тийнатларинг, хулқинг беҳаё.

Улуғбек бошқа чоҳ олдига ўтмоқчи бўлганида, Фармоншоҳ уни
тўхтатмоқчи бўлиб.

Фармоншоҳ

Бугун барча бандиларга шафқат қилгандай
Дарвешни ҳам очсакмикан, ҳазрат шаҳриёр.

Улуғбек

Йўқ, ўтирсин ҳали бунда бу эл балоси.

Бердиёр

(пастига қараб)

Кўр қаландар, тухмат-пуҳмат тўқиб ўтиргин,
Ҳечқиси йўқ, сенинг касбинг-пасбинг бемалол.
Асбоб-пасбоб бўлмаса ҳам ишлайверасан.
Сасиб ётган тилинг-пилинг сенга ускуна.

Чоҳнинг устига тош ёпиб қўядилар.

Улуғбек

(бошқа чоҳ олдида туриб)

Бу қудуқнинг сокини ким?

Фармоншоҳ

Бу — Бобо Кайфи!

Улуғбек

(кулиб)

Оббо, яна не қилибди ринди мастона?

Фармоншоҳ

Муҳтасибнинг амри билан ташланган шунга,
Маст ҳолида муҳтасибни хўрлаган эмниш.

Улуғбек

Тагин ўша пес бадбахтнинг касофатлари!
Бўшатилсин бу — беозор, бечора одам!

Б о б о К а й ф и

(пастдан)

Ё пирим-э! Бу ерга хўб кўникиб қолдим,
Лекин, мени бўшатсинлар, дер экансиз шоҳ,
Ялинаман, сиз кетмайин тез чиқарсинлар!

Ф а р м о н ш о ҳ

(дарғазаб)

Ясоқ-яроғ билмайсанми, ҳай беҳафсала!
Бемормисан?

Б о б о К а й ф и

(пастдан)

Беморманми? Йўғ-е, хуморман!

У л у ғ б е к

(навкарларга)

Чиқарингиз!

Навкарлар арқон ташлаб Бобо Кайфини чиқариб оладилар.

Нима қилдинг муҳтасибга сен?

Б о б о К а й ф и

(таъзим билан)

Кечиргайсиз, ҳаддан ошсам, қиблайи олам
Айбим шуки, ул жанобга «қизталоқ» дедим.

У л у ф б е к

Фақат шуми?

Б о б о К а й ф и

Шунинг ўзи унга бас экан.
Аммо унга тагин бошқа бир лақаб топдим:
Хўб десангиз, шу лақабни унга айтсаму,
Кейин, майли, зиндон қилсин мени қайтадан.

Ш а й х у л и с л о м

Муҳтасиб йўқ, Сайид Обид бадарга бўлди.
Бораверинг!

Б о б о К а й ф и

Шундай экан, сурбетлигим кечиринг, султон.
Буюрсалар, май мешимни қайтиб берсинлар.
Ҳабибим ҳам, табибим ҳам ўша май мешим.

У л у ф б е к

(кулиб, Бердиёрга)

Бу одамнинг май мешини тўлдириб бергин.
Утиргани товонига биздан мукофот.

Б е р д и ё р

Юргин, Кайфи, сенинг пиринг-миринг Хайём ҳам,
Сендек чоҳ-поҳ тушганида май-пай ичганми?

Б о б о К а й ф и

Эҳ, жўражон, мулло Хайём даврида билсанг,
Сайид Обид, кўп шукурки, туғилмаганди.

(Кета туриб)

Шафқатпаноҳ, омон бўлинг, яшанг ўзингиз!
Ҳайтавур, шу эркинлик ҳам зап яхши нарса.
Бандасига кўрсатмасин шу Кўксаройни.

Ф а р м о н ш о ҳ

(дафтарни ёпиб)

Давлатпаноҳ, бандиларнинг рўйхати тамом.

Б о б о К а й ф и

(кета туриб хиргойи қилади)

«Тушгали банд ичра бўлдим ул пари девонаси,
Кўксарой фонус эрур, ул шам, мен — парвонаси».

У л у ф б е к

(қизиқиб)

Бобо Кайфи, бу нима гап? Бу кимнинг шеъри?
Кўксаройнинг фонусида куюётган ким?

Б о б о К а й ф и

Давлатпаноҳ, Хуросонда ўсмир чоғимда
Бу нолани эшитгандим бир қўшиқчидан.
Бу кунларда Кўксаройда бандилигимда
Ўша байтни мингиллардим гоҳи-гоҳида.
Билишимча, буни айтган Мавлоно Тархон.
Аммо, нега, қачон, кимга, билмайман, воллоҳ.

У л у ф б е к

Сенга рухсат!

Б о б о К а й ф и в а Б е р д и ё р ч и қ а д и л а р .

Шайхулислом, шу мисраларда
Фожiali бир насиба борга ўхшайди.

Ш а й х у л и с л о м

Эшитингиз, ожизона изохотимни:
Соҳибқирон Амир Темур замонасида
Падаримиз Шайхулислом бўлган узоқ вақт.
Менга айтиб берган эди падар раҳматлик:
Бир замонда Самарқандда бир гуруҳ бебош
Ҳайдаб мўғул хонларини, тархонларини
Самарқандни бир йилгача қўлда тутганлар.
Улар ҳатто Темурбекка эгмаганлар бош.
Фуқарога ҳар хил катта ваъдалар бериб,
Оломонни ўзларига мойил қилганлар.
Бу гуруҳни тарихларда сарбадор дерлар.
Бу ҳаммаси яхши маълум давлатпаноҳга.
Соҳибқирон амри билан сарбадор қавми —
Жаозланди: ё сўйилди, ёки осилди.

Салтанатни худо қилди Темурга насиб.
Бу ҳаммаси яхши маълум давлатпаноҳга.
Лекин ўжар сарбадорлар яна ҳар замон
Шаҳарларда онда-сонда хуруж айлармиш.
Темурбекнинг авзойини бузармиш нуқул.
Бинобарин, соҳибқирон бир тадбир ўйлаб,
Унга беъат келтирмасдан қайсарлик қилган
Сарбадорнинг пешвосидан баъзи бирларин
Кўксаройда бир умрлик бандга буюрган.
Чоҳга эмас, ҳужраларга қамаб уларни,
Токи тавба қилмагунча чиқарманг, деган.
Фонус ичра бир шам куйиб қандай тугаса,
Буларнинг ҳам аксар қисми ҳужрадан чиқмай,
Сўниб кетган... Шу туфайли мавлоно Тархон —
У кўп жумард киши эди, Қарши шаҳридан,
Ўлганига кўп йил бўлди. Танирдим уни —
Сарбадордан бирон дўстин гамида куйиб,
Шу байтларни ҳасрат билан нолиб айтгандур.
Булар шояд маълум эмас давлатпаноҳга.
Соҳибқирон буни жуда пинҳон тутармиш.
Падаримиз буни айтди ўлим олдида.
Лекин алъон ўша худо осийларидан —
Биронтаси тирикмикан? Бу — амри маҳол.
Тирик бўлса, кароматдир, воллоҳ биссавоб!

У л у б б е к

Бу қандай сир, қандай сирки, беҳабар қолсам?
Айт, Фармоншоҳ, борми тагин бунда маҳбуслар?

Ф а р м о н ш о ҳ

Менга ҳам бу мажҳул бир сир, билмайман, султон.

У л уғ б е к

(зиндон чеккасин кўрсатиб)

У ёпиқлик эшик нима?

З и н д о н б о н

(ерга таъзим қилиб, чўкиб)

Ҳа, ҳа... йўқ, йўқ! У ҳужрами? У — хилватхона!

У л уғ б е к

(у томонга қараб юриб)

Оч!

З и н д о н б о н

Давлатпаноҳ, увол бўлар мен уни очсам.
Соҳибқирон фармойишин нечук бузгайман?
Менинг отам, бобом шунда зиндонбон бўлган.
Ўзгаларга унга кирмоқ — бутун қатоғон!
Соҳибқирон: ҳатто менинг авлодларим ҳам
Бундан воқиф бўлмасинлар, дея буюрган,
Токи, бирдан аяб амрим бузмасинлар деб!

У л уғ б е к

Ол калитни, очгин дарҳол!

З и н д о н б о н

(бошқа бир эски дафтарни очиб)

Бу дафтарда, мана султон, ўша фармойиш:
Марҳум бобом қўли билан ёзилган экан.

Дейилганки, ёвуз банди маҳкам ушлансин,
Иқомати чоҳда эмас, ҳужрада бўлсин.
Истаганча овқат беринг, токи у ўлмай,
Узоқ яшаб, бандиликнинг азобин тортсин.
Яна айтган: сира қўйманг у ўлсин, зеро,
Жазоларнинг энг энгили қатл этилмоқдур!
То бир куни бандиликдан безиб «дод» деса,
Эл олдида қилмишидан пушаймон еса,
Темурийлар давлатига беъат келтирса,
Темурбекнинг авлодига ҳурмат билдирса,
Фақат шунда подшоҳга қилинсин хабар!

У л у г б е к

Узи у ким? Номи нима? Буюраман, айт!

З и н д о н б о н

(дафтарни ёпиб)

Бунда исми ўчирилган... аммо зиндонда
Унга лақаб қўйганмиз биз:—Пири Зиндоний.
Йил бошида ҳар йил бориб сўраймиз ундан:
— Сенга сўроқ, қани айт-чи, Пири Зиндоний,
Қилмишингга сен пушаймон едингми, йўқми?

У л у г б е к

Хўш, сўроққа нима дейди Пири Зиндоний?

З и н д о н б о н

Бизга пирнинг жавоблари ҳамиша шу сўз;
Темурбекка айтганимдан бўлак гапим йўқ!

Улуғбек

Оч ҳужрани!

(Уша томонга қараб юради.)

НАРДА

ИККИНЧИ КҮРИНИШ

Яна ўша зиндон. Алоҳида ҳужра. Эшик очилгач, машғалнинг олови ҳужрани ёритади. Бир чорпояда одам ётгани кўринади.

Улуғбек

Мен бир ўзим кириб кўрай, у қандай инсон!

Бердиёр машғални ҳужрага тикиб қайтади. Бошқа одамлар ҳужрага кирмай, қайтадилар. Улуғбек ҳужрага кириб кетади. Бир оздан сўнг чорпояда ётган одам, машғалнинг ёруғидан бўлса керак, уйғониб туради. Бу ҳаддан ташқари кекса бир чол. Ҳамма ёғини соч-соқол босиб кетган банди.

Пири Зиндоний

Ким бўлурсиз? Нима керак бу ғамхонада?
Мени яна айнатмоқчи бўласизми, ҳа!
Қилмишимга мен надомат чекмайман, билинг!
Темурбекка айтганимдан бўлақ гапим йўқ.

Улуғбек

Мен Улуғбек Мирзодурман. Шоҳрухнинг ўғли,
Соҳибқирон набираси. Замон султони.
Сенинг барча саргузаштинг билмак истайман.

Пири Зиндоний

Нега даркор? Саргузаштлар, саргузаштлармиш!
Мен уларни айтган билан ёрийдими кун?
Ё лаънати зиндон қулаб келарми эрклик?
Ё қайтадан мен ёшариб, жўралар билан —
Жумъаликда яллахонлик қиламанми-а?
Подшоҳга инсонларни ўлдирмоқ осон!
Аммо, қани, улар кимни тирилтган? Ҳайҳот!

Улуғбек

Йўқ. Буларнинг чораси йўқ. Билмак истайман:
Сен ким?

Пири Зиндоний

Менми? Ҳасан деган битта чилангар.
Бу зиндонга тушганимга неча йил бўлди,
Бунга ўзим билолмайман, эслаёлмайман.
Кўп чидамли нарса экан, дейман одамзод...
Ҳеч бир махлуқ тўзолмасди шунча жабрга.
Бу дўзахга ташлаганда мени бобонгиз,
Сиз, дунёдан беҳабар бир гўдак бўлгансиз.
Кўп таажжуб тилу лафзни унутмаганим.
Чунки, бир чоғ ўтиб кетган ҳодисаларни
Ўз-ўзимга машқ қиламан ўзим ёдаки,
Айтинг, ҳозир ҳижриядан неча йил ўтган?

Улуғбек

Саккиз юзу эллик икки тарихи-ҳижрий.

Пири Зиндоний

Воҳ-воҳ, демак эллик йилдир мен бунда банди...
Аммо кўриб турибсизки, ўлган эмасман.

Чунки, йиғлаб кўз ёшни тўкмадим сира.
Йўқ, шаҳриёр, мен ўлмоқчи эмасман ҳали.
Бу ер гўрдан фарқи йўғу, аммо гўрда ҳам
Тирик одам яшар экан, демак оламдан
Зилзиладан, қирғинлардан ва ёнғинлардан,
Фарёдлардан, ур-урлардан, чопқа-чоплардан
Акси садо келиб турар бу мозорга ҳам.
Ҳа, Темурибек кўп азамат жаҳонгир эди.
Аммо, менинг назаримда у — қон тангриси.

У л у ф б е к

Темурибекка шу ғаразнинг боиси нима?

П и р и З и н д о н и й

Самарқанддан ҳайдаб мўғул золимларини
Сарбадорлар қўлга олди ҳокимиятни.
Косибларнинг, фақирларнинг қадри билинди.
Мен чилангар, отам, бобом, бари оҳангар.
Ҳокимлардан фақат тупук, дакки кўрганмиз.
Болғагина боқиб келган тоифамизни.
Аммо, амир соҳибқирон ишгир жаҳонгир,
Қальбаларни қақшатгучи қўрқмас саркарда,
Очиқ жангда бас келолмай сарбадорларга
Кони-Гилга чақиртириб найранглик қилиб,
Бошлиқларин сўйдирган ё остирган дорга.
Чунки, улар ўз азмидан айнамабдилар,
Ҳар хил ваъда, қутқуларга унамабдилар.
Меним бобом, менинг отам бошларин дорга
Бериб қўйиб ҳақиқатда сарбадор бўлди.
Энди айтинг, инсоф билан, Мирзо Улуғбек,
Нечук бўлмай бобонгизга ўзим даъвогар?

Улуғбек

Оталар-ку, қўзғолоннинг жавосин чекди.
Сенга нечук бобом қилди шу хил сиёсат?

Пири Зиндоний

Чунки бизлар шаҳид бўлган сарбадорларнинг
Етим-есир сабийлари улғайиб билдик:
Зулми жафо боислари подшоҳлар экан.
Биз Қаршининг қўрғонида бир тўп фидоий
Темурбекдан ўч олгани исён кўтардик.
Ва енгилдик, шерикларим бари сўйилди.
Ўта чаптаст қассоб эди, лекин бобонгиз!
Ҳа, бу гапга энди билсам эллик йил бўбди...
Эллик йил-а!.. Бандиликда умрим чириган,
Демак қанча фарзандларим туғилмай ўлган,
Қанча ўроқ, қанча омоч ясалмай қолган.

Улуғбек

Соҳибқирон сени нега қатл этдирмади?
Ёки сени аядими?

Пири Зиндоний

Йўқ, ундай эмас.

Беҳад золим бўлса-да, у зол киши эди.
Минбаъд исён бўлмасин деб Темур мулкида
Менга таклиф қўйди амир... Катта жомеда
Жамоатни бирга тўплаб ўз оғзим билан
Қораласам ва қарғасам сарбадорларни,
Ваъда берди тўққиз тортиқ, мансабу давлат.
«Хўб» демасам, мангу зиндон, умрбод зулмат!..

Улуғбек

Тириклайин кўмилмоққа унадинг, бироқ
У таклифга кўнмадингми?

Пири Зиндоний

Мен гўдакликдан
Султонларга адоватни кўнглимга битдим,
Зўравоннинг зиллатига ҳеч тоқатим йўқ.
Балохўрлар назаримда айни қаллоблар.
Текин еган ҳазратлар-чи, худди ҳашарот.

Улуғбек

Сўзларингда тафаккурдан зуғум ортиқроқ.
Султонлар ҳам худованднинг навкарлари-ку!
Кеча-кундуз эл ғамида безовта юрган —
Подшоҳлар йўқ дейсанми? Улар ташвиши
Минг тоштарош заҳматидан оғирроқ, ишон!
Йўқ, буларни ҳаромтомоқ дейиш ноҳақлик!
Салтанатки, султони йўқ — бошсиз бир танга.

Пири Зиндоний

Умнатларнинг ихтиёрин фақат бир одам
Уҳдасига олмоқлиги хатарли даъво.
Ёшлигимда талабадан ошнам бор эди.
Тунларда у ўқир эди ҳар хил ҳикматдан.
Абу Наср Форобийнинг бир китобида —
Ёзилганки, донишмандлар кенгашиб туриб,
Мамлакатни бошқарсалар эл бўлур обод!
Бировининг нафси, кайфи, ғарази эмас,
Инсоф аҳлин виждонига қолса идора,
На ҳақсизлик, на фитналар, на фисқу-фужур,

На мулк учун талаш бўлур, на қонли низо.
Эзилганлар қаддин ростлар, золим тийилар.
Хуросонда сарбадорлар шундай дейишган:
— Подшоҳсиз ўзимизча яшаб кўрайлик,
Нонимизни ҳадик олмай ошаб кўрайлик! —
Сабзаворда барча қуллар озод этилган,
Оғир ўлпон-хирожлардан улус қутулган,
Бек ва тўра, хону тархон юртдан қувилган.
Сарбадорлар кенгашиб ўй ўйлашар экан.
Донолардан раисларни сайлашар экан.
Аммо, ахир, уларни ҳам йўқ қилди Темур,
Гўё фалак қаҳрланиб юборган маъмур.

У л у ф б е к

Сен ўйлаган масалалар кўп қизиқарли,
Локин, замон ва заминдан узилган хаёл.
Шу учун ҳам бекор кетди ғайратларингиз.
Мамлакатга урфон керак, илму маърифат,
Бошбошдоқлик эмас, идрок, низом, фаросат.
Шундай қилса, бориб-бориб равнақ топар юрт.
Биринчи гал ориф бўлса султонлар ўзи,
Ғафлат кетиб очилади улуснинг кўзи.

П и р и З и н д о н и й

Эшитганман, ўтакетган фозил экансиз.
Аммо, асли шоҳ ўғлисиз, шу учун ҳар дам
Кўзингизни қамаштирар тож ялтироғи.

У л у ф б е к

Ким билади, бўлмасайдим шу замонада
Бу давлатнинг бошида мен, нелар бўларди!
Балки, диёр зулматларга чўкиб қуларди.

Аммо, билинг, гапим холис, Пири Зиндоний,
Фақат тожнинг меҳри эмас шу андишалар.
Мен шоҳликни маърифатга қилдим дастёр.

Пири Зиндоний

Тушунмайман, тушунмайман, шавкатли Мирзо.
Тахт қанақа маърифатга пойдевор бўлгай?
Ваҳолонки, тож бошдаги фикрга қафас.

Улуғбек

Сиз эллик йил гафлат ичра қолгансиз, уста.

Пири Зиндоний

Э, эллик йил... Эллик юз йил кечса-да тагин,
Ўзгармайди подшоҳларнинг зулмкор хулқи.

Улуғбек

Замонамиз ғоят нозик. Ҳар ёқ хатарнок!
Бизга лозим забардастлик, бирлик ва идрок.
Бу фурсатда оломонга ғалаён солиб.
Бизга қарши қўзғатганлар бизга дўст эмас.
Улар Темур хонадонин ёвуз душмани.
Бундай овоз зиндонлардан чиқмай бўғилар.

Пири Зиндоний

(қаҳқаҳа солиб кулади)

Майли, бизлар ҳурриятнинг фидойилари,
Ҳуррият деб бандиликка кўнган эркинлар.
Аммо, Мирзо, мен зиндоннинг ҳатто қаърида

Сизнинг баланд фаҳмингиздан бўлдим хабардор.
Истасангиз тиз чўкайин оёгингизга,
Сизга, буюк қалбли инсон, улуғ мунажжим!
Аммо, султон Улуғбекка, соҳиби тожга
Бош эгмайман, эголмайман, йўқ, эголмайман!

*(Бошини кўтарганича мағрур вазиятда
деворга ястаниб қотиб қолади.)*

У л у г б е к

Сиз эллик йил ғафлат ичра ётгансиз, уста!

*(Улуғбек оғир қадамлар билан ҳужрадан чиқади.
Чуқур ўйланиш билан ўз-ўзига.)*

Уҳ... кўп оғир мунозара! Бунақасини
Кўрмагандим умрим бино бўлгандан бери!

Фармоншоҳ ва зиндонбон унга яқинлашиб келадилар.

Ф а р м о н ш о ҳ

Бу кексани чиқаришни буюрарларми?

У л у г б е к

Не хоҳласа бериб туринг, иззат кўрсатинг!
Лекин... Бандда тура турсин Пири Зиндоний!

Улуғбек эшикка қараб йўналади. Зиндонбон дарҳол ҳужра эшигин
ёпиб қулфлайди.

П А Р Д А

УЧИНЧИ КЎРИНИШ

Самарқанддан жилла узоқ бўлмаган қишлоқ. Узоқда тоғ, дара, овлоқ, ўрмонлар ва боғлар кўринади, бир томонда деҳқон дахмалари. Ота Муроднинг содда кулбаси, ҳовлиси ва боғи йўлнинг қирғоғида ўрнашган. Б е р д и ё р ва бир неча на в к а р л а р елкаларида ва қўлларида овда отилган парранда, қуён, кийик, алқор кўтарган ҳолда кириб келадилар.

Б е р д и ё р

(қичқириб)

Ота Мурод, ҳай, оқсоқол!

Боғ томондан Ота Мурод қўлида кетмон билан шошилиб келади.
Уй эшигидан хотини югуради.

Ота Мурод

Лаббай, тақсир, хўш!

Хуш кебдилар кичик тўра!

Б е р д и ё р

Вой оқсоқол-эй,

Қўй ҳазлингни, тўра-пўра демагин мени!

Энди асл бош тўрани кутгин, оқсоқол!

Овдан қайтиб келиб, бир оз дам олмоқчилар.

Ота Мурод

Хуш келурлар, хуш келурлар бизнинг кулбага.

Ёраб, қандай азиз меҳмон, қиблайи-олам!

Хотин, кўрпа-ёстиқ чиқар!

Б е р д и ё р

Нон-пон ҳам бўлсин!

Х о т и н

(юрагин ушлаб)

Хўб бўлади, оҳ, шодимарг бўлмайин тагин.

Б е р д и ё р

Янга, қўйинг, сиз унақа ҳазил-пазилни.

Шодимарг ҳам гап бўладими? А, Мурод оға?

Сўрига гилам, кўрпа-ёстиқ ташлашади. Баркашда нон, мева-чева,
пишлоқ олиб чиқади.

О т а М у р о д

Суюнади, суюнади кампир муштипар!..

У л у ф б е к, С а к к о к н и й, А л и Қ у ш ч и, А б д у р а з в о қ о в
либосида ҳовлига кириб келадилар.

У л у ф б е к

Салом, ота, яна сизга қўноққа келдик.

Шу даҳага келганимга кўп йиллар бўлди!

Ҳууу... дарахтлар қаранг, қаранг, қанча улғайган!

Онабоши тузукмилар? Ҳорманглар!

Х о т и н

Шукур!

Ота Мурод

Ҳазрат ташриф буюрсинлар. Хуш келибдурлар.

Меҳмонлар сўрида ва курсида ўтиришади.

Улуғбек

Ота Мурод, сиз овора бўлманг, ўтиринг!
Бир косадан қимиз ичиб жўнаймиз уйга!

Суҳбат асносида Ота Мурод ҳам Бердиёр мешда қимиз олиб
келиб косаларга қўйиб, меҳмонларга тутадилар.

Ҳа, биродар шикорбонлар, бугунги овни
Чиндан қулинг ўргилсин ов деса арзийди.

Али Қушчи

Овнинг ўндан саккизтаси сизнинг ўлжангиз.
Мен ўзим ҳам, отамиз ҳам бургутлар боқиб,
Шикорбонлик ҳунарида ҳариф бўлганмиз.
Аmmo сизнинг ёйни тортиб узган ўқингиз,
Ҳар таърифдан ўзиб чиқар, сира янглишмас.
Мерганликни тангри ўзи сизга буюрган.

Улуғбек

Нега бир мен? Ўқни ҳамма баробар узган.

Абдураззоқ

Ўқ баробар узилгану, локин ҳамма гап
Шу ўқлардан кимникилар ҳадафга теккан.

(Саккокийга)

Оҳ, мавлоно, шеърингизнинг ҳамма ўқлари
Овда узган ўқингизга ўхшаса агар,
Демак сира дилбар дилин овламабсиз-да!
Овчиликда ўқларингиз анча бепарво.
Қофияси қовушмайди, жуфтин топмайди.

У л у р б е к

Нега шундай, сиз мавлоно, қуёни кўзлаб,
Уқ узсангиз бориб тушар лайлак инига.

А б д у р а з о қ

Сиз мавлоно, шахсан ўқни узгандан кўра,
Бировларнинг ўқин кўпроқ ебсиз чамаси.
Янглишмасам, шу мисралар ўзлариники:
«Мажруҳ бўлар ғамзанг ўқи бирла дамодам,
Бағримки, эрур тири-маломатга нишона».

Ҳамма кулади.

С а к к о к и й

Шундоғ ҳазрат! Назаримда золимлик қилиб,
Оҳуларни ўлдирмоқлик феълидан кўра
Оҳу кўзли дилбарларга нишона бўлмоқ,
Ва улардан яраланмоқ юз чандон аъло!

А л и Қ у ш ч и

Бу яхши-ю, дилбарларнинг олдида бироқ
Овчиликдан эртак тўқиб мақтанилмаса!

Саккокий

Жонон билан васл чоғи мақтансак агар,
Бу ёлгонни кечиради оллоҳ ҳам, шоҳ ҳам.

Улуғбек

(кулиб)

Оллоҳ буни кечирмасу, мен кечираман.
Бу бечора шоирларга нима қолади?
Кечираман, кечираман, ҳазрат Саккокий.
Яхши ният билан ёлгон — жиноят эмас,
Айниқса у — ишқ кўйида айтилган бўлса!

(Саккокийнинг қулоғига)

Бу ҳазиллар аммо сира унуттиролмас
Фирузани, у меҳрибон дилдор парини.
Усиз гўё юрагимда ҳамиша дард бор.
Кўп ҳақсизлик у шўрликнинг тушди бошига.

Саккокий

Айнан, фалак заҳар қўшди ширин ошига.

Улуғбек

Дард шундаки, била туриб, шу ишни қилдим,
Мулоҳаза муҳаббатдан чиқди устунроқ.
Эҳ, Саккокий, ўзингиздан қолар гапим йўқ...
Ҳай, Бердиёр, яна қуйиб бергин қимиздан,
Совуқ қимиз бир оз босар дилнинг ташнасин.

Б е р д и ё р

Қимиз-пимиз, қази-пази, қўзи-пўзиси
Бу ерда кўп соз бўлуру, аммо оз бўлур.

(Мешдан косаларга қимиз қуяди.)

У л у ф б е к

Хўш, Бердиёр, гапингдаги қўшоқ сўзлардан
Таноб эшса Бухорога етгайми дейман!

Б е р д и ё р

Ҳали сизга тежаб-тежаб гапирганим шу.
Мен мабодо уйда-пуйда бола-чақага,
Ёки гоҳи бозор-позор жамоатига
Сўзни жуфтлаб айтганимни улаб қўйганда,
Гап таноби бориб етар Маккатуллога.

У л у ф б е к

Сен сўзингни шошмай гапир! Сўзларни сўзга
Жуфтлай бериб эшитгани гаранг қиласан.

С а к к о к и й

Ҳар қачонки, айтаётган сўзинг ёнига
Қўшалоқ сўз чиқай-чиқай деб қолса борми,
Бир нафасга йўталиб қўй, сўнгра миянгдан
У яроқсиз алфозларни ситиб чиқаргин!

Б е р д и ё р

Ё, мавлоно, мен ҳам сўзга оро берай деб
Шошилмасдан гапирганда сўзни жуфтлайман.
Зора, шеър-пер чиқиб қолса, дейман-да!

Саккокий

Сен ҳам бизнинг шоирларни майна қиласан!..

Абдураззоқ

Унинг гапи жуфтлашади истар-истамас.

Бердиёр

Тақсир...

Улуғбек

(кулиб)

Майли, тақсир-пақсир, ишингни қилгин.
Сенинг менга садоқатинг ҳар гапдан афзал.
Бир хил сўзчан, тили ширин зотлар бўлади,
Аммо, сўзин чақиб кўрсанг, унинг данаги —
Шарқул-Ҳиндда ўсган заҳар-заққумдан аччиқ.
Билки, султон Улуғбекнинг кўзида сенинг
Тилинг-пилинг эмас, балки дилинг мўътабар!
Майли-майли, тақсир-пақсир, жилайлик энди!

Ҳамма кулади. Меҳмонлар турадилар. Улуғбек Али Қушчига секинроқ

Енингдаги ақчалардан отага пул бер,
Ҳамда овнинг ўлжасидан қолдир бир қисмин!

Али Қушчи Ота Мурод олдига бориб, бир чеккага чақиради ва унга
бир кисса ақча чўзади.

Ота Мурод

Йўқ, мавлоно, бизнинг элда бундай расм йўқ,
Меҳмонлардан харжлик олиш бизга эп эмас.

Али Қушчи

Олинг, олинг, меҳмон эмас пул бераётган.
Мамлакатнинг мезбонидан сизга тортиқ бу!

Ота Мурод ташаккур билан олади. Шу пайтда саҳна орқасидан хотин-халаж қичқирғи эшитилади. Бунинг устига, сипоҳларнинг дўқи қулоққа келиб етади. Ота Мурод у томонга югуриб боради.

Улуғбек

Буниси не? Не тўполон? Қандай бебошлик!

Ота Мурод қайтиб келиб Улуғбек олдида тиз чўқади.

Нима гап бу? Ота Мурод, тургин, тушунтир.

Ота Мурод

Сипоҳийлар шу қишлоқнинг аҳлини тамом —
Талон-торож қилиб ҳайдаб қувиб кетмоқда.
Элат жудо бўлди топган-таянганидан.

Улуғбек

(Бердиёрга)

Сен уларни тўхтатиб кўр, бу не кирдикор?

Бердиёр

(Йўлга чиқиб, саҳна орқасидаги сипоҳларга)

Ҳой, тўхтанглар, сизлар кимлар, бу не тўполон?

Йўлга бир-икки ясовул чиқади.

Ясовул

Биз Мирзонинг камарбаста хизматкорлари,
Хуросондан олиб келган сипоҳларимиз.
Ниманики у буюрса, бўлди. Гап тамом.
Чиқ кўчадан. Бу ҳовлининг эгаси қани?

Бердиёр

Қайси Мирзо? Айтгин, нодон!

Ясовул

Мирзомиз битта!
Бу бебошлар беҳурматлик қилган Мирзога.
Муҳлатида қази-қарта, каклик ва қимиз
Тайинланган кўламида тайёрлашмабди.

Чол

(орқадан)

Ҳай, золимлар, шу ўлпонни қайдан берайлик?
Болаларнинг этиданми қази қиламан?

Ясовул

Уларнинг шу қилғилиғи учун жарима
Қорақумга кўчиришни буюрган Мирзо.
Биз бу ерда Мирзомизга овлоқ очамиз.
Қани энди, бу қўрани кўрайлик. Сен қоч!

Қўра эшигидан ҳовлига кирмоқчи бўладилар.

Бердиёр

Ҳайвон-пайвон бу эшикдан киролмас, тўхта!

Ясовул

(қилични суғуриб)

Қоч деяпман! Худо урғур. Бу Мирзо амри!

Эшикдан босиб кирмоқчи бўлади. Бердиёр ва ёнидаги навкарлар ҳам қиличларини суғурадилар.

Бердиёр

Қайт, хумкалла! Сендақасин биз кўп кўрганмиз!
Калланг сенга оғир бўлса, кел бунга, қани!

Саҳна орқасидан от туёқларининг дукурлаши эшитилади.

Ясовул

Нима дединг? Хўрозланма! Шу заҳотиёқ
Мирзом ўзи адабингни беради. Шошма!

Абдуллатиф ўз сипоҳлари билан отдан тушиб келади.

Абдуллатиф

Бу қанақа лапашанглик, нега тўхтадинг?

(Ясовулга қамчи ўқталади.)

Ясовул

Мирзо, ахир нима қилай? Бу бетамизлар
Тиф ўқталиб йўлимизни тўсиб турибди.

Абдуллатиф

Босавергин! Қаршиликка кимнинг ҳадди бор!

Пайт кеч бўлгани учун Улуғбек ҳовлидаги дарахт тагида туриб қўларини Саккокий ва Али Қушчининг елкаларига қўйган ҳолда ўзи кўринмасдан кўчадаги бу ҳодисани кузатиб туради.

Улуғбек

(Абдураззоққа секин)

Мана, қаранг, бир одамнинг икки чеҳраси!

Абдулатиф ва ясовулар ҳовли эшигидан бостириб кирмоқчи бўлганларида Улуғбек дарахт тагидан чиқиб, уларга қарши юради.

Менинг ҳаддим сиғар шунга... Ғазабингни тий!

Абдулатиф

Оҳ, сизмисиз, бузрукворим! Узр сўрайман!

Улуғбек

Ҳа, бу менман! Яхшики, бу ўзга эмас, мен!
Сабр билан мен шу жойдан кузатиб турдим,
Сабр билан, аммо дилда ғалаён билан.
Урмонларда йўлбарслар ҳам шу ишни қилмас,
Одамхўрлик ё жиннилик? Бу феълинг нима?
Сенга қараб ўйладимки, мана одамзод
Қандай икки башаралик бўлар экан-а?

Абдулатиф

Бу ёғийлар жазосини бермоқчи эдим.

Улуғбек

Кимга? Нега? Нечун? Нима ихтиёринг бор?

Абдуллатиф

Дарҳақиқат, сиздан рухсат олмоқчи эдим,
Аммо, ўғри шабхун қилса тўсатдан уйни,
Шу балони даф этгали, қиблайи олам,
Юқоридан фармойишни кутмоқлик шартми?

Улуғбек

Қани ўғри? Сен элатни таламоқ бўлиб,
Уни қасддан ўғри десанг, бу исбот эмас.

Абдуллатиф

Бу қишлоқнинг аҳолиси буткул қотиллар!

Улуғбек

Кимни улар қатл этибди?

Абдуллатиф

Айтаман ҳозир.

Мен одатда салтанатнинг ҳолин билай деб,
Қишлоқларни, туманларни кезиб юраман.
Бугун, эрта бу қишлоқдан Бухоро томон
Бораётган катта йўлдан дарага тушсам,
Ё раббим — эй, нима кўрдим, ачинарли ҳол:
Сайид Обид! Сайид Обид... Шўрлик муҳтасиб...
Бир теракнинг бутоғига осифлик, бадбахт...
Самарқанддан уни сургун қилганингизга
Бухорога кетаётган бўлса керак у...
Бу қишлоқнинг ишидир бу, бунга шубҳа йўқ!

Улуғбек

Гумон билан бир қишлоқни куйдирасанми?
Рўзгорини талайсанми шуни важ қилиб?
Хайдайсанми ердан жудо қилиб уларни?

(Абдураззоққа)

Айтинг, бу ҳам инсофданми, жаноб тарихчи?
Чингизхоннинг қилмишлари бизга мақбулми?

Абдулла тиф

Йўқ, бу қонли жафокорлик, ҳазрат шаҳриёр
Сайид Обид ўзи халққа кўп озор берган.
Самарқанднинг бозорига қатнаб турганлар
Муҳтасибдан талайгина таҳқир кўрганлар.
Билиб бўлмас, қайси қишлоқ, қайси туманот.
Уч олгани уни ушлаб теракка осган.

Саккокий

Нима қипти? Мартабасин баланд қипти-да!

Бердиёр

(ўз-ўзига)

Энди иблис жаҳаннамнинг нақ ўртасида
Чўғ қизиган темирлардан босар танига.

Улуғбек

Бу таадди бас қилинсин! Дарҳол, тамоман
Қишлоқ аҳли қайтарилсин уй-уйларига!
Қайтарилсин молу анжом дарҳол ва мутлақ.

Абдуллатиф

Амрингиздан обрўйимга иснод келади!

Улуғбек

Амрим эмас, кўп бемаъни кирдикорингдан.
Валиаҳдинг ҳар бир иши эл назарида —
Салтанатнинг тадбири деб баҳоланади.
Шу қилмишинг ахир бари халқни қўзғайди —
Менга қарши, тахтга қарши, давлатга қарши.

Абдуллатиф

Бешта исқирт деҳқонга ҳам ўтмаса ҳукмим
Валиаҳдлик мансабига тушунолмадим...

Улуғбек

(асабий)

Менга қара, бу юрт қай юрт?

Абдуллатиф

Мовароуннаҳр

Улуғбек

Мовароуннаҳр ҳукмдори ким экан ҳозир?

Абдуллатиф

Шаҳриёри фалакқиқор ҳазрат Улуғбек!

Улуғбек

Улуғбекни биларкансан, у мен бўламан!

(Сипоҳларга)

Фармойишим ҳаялламай бажо келтиринг!

Сипоҳлар кетади, саҳна орқасида деҳқонларнинг розилик нидолари

Сен айтдингки, фуқарога жабр этолмасанг,
Валиаҳдлик мансабига тушунолмайсан.
Демак, хато тушунибсан ўз вазифангни.
Талай сирлар энди менга аён бўлмоқда.
Ҳиротдаги жанжалларинг, бошбошдоқлигинг,
Буруқбекнинг этигидан топилган нома,
У бадбахтнинг ҳийла билан ўлдирилиши,
Аббос каби нобакорнинг ғойиб бўлиши,
Хўжа Аҳрор иғволари, тахт даъволари,
Исён, туҳмат, талон-торож, ҳаммаси бир гап.
Булардан-ку, сен беҳабар эмассан, Мирзо!
Валиаҳдлик мансабига тушунолмабсан,
Чунки сенга бу лавозим камлик қилади.
Майли, сенинг эътирофинг менга етарли...
Бу мансабдан сени бугун хориж қиламан.

А б д у л л а т и ф

(ҳаяжонли)

Бузрукворим, наслингизни нобуд қиласиз.
Ахир бемор, ақли қосир Абдулазими
Улуғбекнинг салтанатин давом эттиргай?
Тахт ўтади бегоналар қўлига, султон!

Улуғбек

Тахт, текурый хонадонин бобо мероси.
Чиқиб қолар ақли расо бирон текурый.
Не қилайки, Улуғбекнинг зурриётига
Бу тахт насиб эмас экан. Ва яна билки,
Менинг ҳали ўлмоқликка иштиёқим йўқ.

Абдулатиф

Бу зиллатдан менинг ҳалок бўлмоғим афзал!

Ханжарини суғурмоқчи бўлади, сипоҳлар қўлидан ушлайди.

Улуғбек

Тутинг уни! Жаҳлингни бос! Сен сипоҳмисан?
Тожу тахтга жазманлигинг шунчалик зўрми?
Сенга асли оғир жазо бермоқ керакди.
Не қилайки, ўз пуштимдан келган фарзандсан.
Ота меҳри ушлаб турар жазонинг дастин.
Амир Текур ҳимматидин Улуғбек сўзим:
Бугун оқшом сенга ёрлиқ ёзиб берилур.
Эрта билан жўнагайсан Балх қўрғонига!
Минбаъд ўша вилоятда ҳоким бўласан.
Мендан рухсат бўлмагунча Балх қўрғонидан
Ҳеч қаерга жилолмайсан. Гапни уқдингми?

Абдулатиф

Уқдим... Лекин...

Улуғбек

Лекин... Лекин...

ПАРДА

ТҮРТИНЧИ КҮРИНИШ

Самарқанд, Регистон, мадраса. Катта дарсхона.
Тузли мамлакатлардан келган талабалар.

Ироқлик талаба

Буқрот ҳаким деганларки: умрлар қисқа,
Локин санъат нафосати яшар абадий.
Аммо, дарҳақ тўғри ёзган Мирзо Улуғбек:
«Улмай мангу яшар экан фан ҳақиқати».

Эронлик талаба

Аксар дунё зулматларда тўлғонар экан,
Самарқандда шу ошён — ягона чироқ.
Бахтиёрмиз таҳсил олдик шу мадрасада.

Қошғарлик талаба

Хатми-кутуб қилаётган муллабаччалар,
Домулломиз Улуғбекқа минг умр, омин!

Улуғбек ва Али Қушчи кириб келади. Талабалар туриб, бош
эгиб, Улуғбекнинг ишораси билан яна ўз жойларига ўтирадилар.

Улуғбек

Хайрли кун, ёш олимлар анжуманига!

Абдураҳмон Жомий талабалар ўртасидан туриб Улуғбек ҳузурига
бориб таъзим қилади.

Али Қушчи

Ушбу мулло Жомий, ўзи Ҳирот шаҳридан!

Улуғбек

Мулло Жомий?! Абдурахмон?! Сизни биламан.
Алалхусус, мен раҳматлик қозизодадан
Эшитганман, бир замонда таърифингизни.
Сизни ҳаким, ақли равшан, доно дерди у.

Жомий

Жаҳонпаноҳ, улуғ устоз, буюк аллома!
Бугун бунда жам бўлишган фан толиблари.
Йиллар бўйи илмингиздан, шафқатингиздан
Баҳра олиб хатми-кутуб қилган ёшлардур.
Шамчиروққа парвоналар учиб келгандек,
Биз ҳам Ҳинддан, Хуросондан, Мулки Қошғардан,
Аштархондан, Бағдод ёқдан, Озарбайжондан
Келган эдик мадрасангиз остонасига.
Энди сизнинг нурингиздан бўлиб файзиёб
Таълим учун, тадрис учун «шукрон» айтамиз.
Олий рухсат бўлса агар уйга қайтамиз.

Улуғбек

Илм йўлида ҳимматингиз муборак бўлсин!
Лекин, сизга кетиш олди баъзи маслаҳат:
Аввал шуки, илм нурин халққа элтишда
Тушунарли тилда айтинг маромингизни.
Илми ҳикмат, риёзиёт, фалакиётнинг.
Табобатнинг, жуғрофиянинг ҳамма дастури
Инсонликка наф қилмаса бу катта нуқсон.
Сизга мисол: ўттиз йилча бундан муқаддам,
Сиз ўтирган шу мадраса очилишида
Биринчи дарс ўқиб бериш шарофатини —
Мен, мавлоно Хоразмийга топширган эдим,
Чунки менга ошкор эди билимдонлиги.

Тўқсон олим, юз талаба ҳузурида у
Кўп бамаъни, серфазилат каломлар айтди.
Аммо... унинг ҳикматомуз каломларини
Фақат бир мен, бирда Қозизодадан ўзга
Ҳеч бир кимса тушунмади! Шу учун сизлар
Ҳазар этинг такаллуфдан, ғализ сўзлардан.
Илм инсон кўзин очар, қулоғин очар.
Фан мияга идрок билан ёруғни сочар.
Фан мияга кирган жойда, билинг, муҳаққақ,
На шайтонга ўрин бордир ва на фолбинга.
Алалхусус абадийдур ҳикмат фанлари.
Дақиқ фанлар таништирар бизга дунёни.
Коинотга очиб берар эс деразасин,
Олиб ташлар ниқобларни сирлар юзидан:
Замон ўтар, ваҳшат битар, ёмонлик кетар,
Ўзгаради дунёмизда динлар, миллатлар,
Ўзгаради миллатларда тиллар, одатлар,
Аммо фаннинг шавкатига чўкмайди ғубор.
Яна шуни унутмангки, илму маърифат
Худованднинг даргоҳидан бизга иноят.
У олимнинг шуурида омонат, холос.
Уни фисқу-фужур учун қўлламоқ гуноҳ,
Яхшиликка, тараққийга хизмат этгай у.
Мен сизларга айтадиган насиҳатим шу.
Хотирларда сақланурми шу ўғитларим?

Ж о м и й

Албат, устоз, пандларингиз ёдда сақланур,
Китобларнинг зарҳалланган сарлавҳасидек.

У л у ғ б е к

Энди мендан туҳфа бўлсин ҳар бирингизга —
Шу жадваллар! Али Қушчи, тарқатиб бергин!

Али Қушчи катта ипак қоғозларга кўчирилган жадвалларни талабаларга тақсимлаб беради.

Али Қушчи

Бу жадвални давлатпаноҳ ҳазрат шаҳриёр
Узоқ йиллар мобайнида тайёр этганлар.
Изоҳни ҳазрат султон ўзлари бергай.

Улуғбек

(мутоиба билан)

Али Қушчи, мен бир-икки сенга айтгандим,
Тагин сени бу хусусда огоҳлантирай.
Илму фанда шоҳу гадо тафовути йўқ.
Мен девонда ва ўлкада султонман, холос.
Мадрасада ё олимлар анжуманида
Менга етар шу: мударрис Мирзо Улуғбек!

Али Қушчи

Устоз, узрим қабул этинг, чунки фанда ҳам
Бизлар сизни олимларга султон биламиз.

Ҳамма

Айнан тўғри! Биз ҳаммамиз шунга қойилмиз!

Улуғбек

Бу фикрда аллақандай хатоликлар бор.
Чунки, султон буюради, мажбур этади.
Ҳазолайди, гоҳо эса қатл эттиради.
Аммо, илм оламида буюриб бўлмас.
Чунки фаннинг ўз шоҳи бор, ўз даргоҳи бор.

Унинг шоҳи — ҳақиқатни топмоқ қонуни.
Даргоҳидир китобларнинг муқовалари.
Энди, ҳамманг эшитинглар: шу жадвалларда
Тарихларнинг тафовути, таносиби бор,
Ва бирини иккинчига кўчирмоқ тарзи.
Биз дунёнинг бино бўлган чоғин билмаймиз.
Аммо инсон алифбони ихтиро этиб,
Тарих ёзмоқ ҳунарини эгаллаганда,
Ҳодисалар силсиласин боғламоқ учун
Тарихбоши белгилабди — йиллар саноғин.
Турли динлар ва миллатлар турлича олган.
Ҳижрий тарих бошланади пайгамбаримиз
Муҳаммаднинг Мадинага кўчган йилидан.
Румий тарих юнонларда қабул этилган,
Искандари Зулқарнайннинг вафотидан сўнг
Ун икки йил ўтганида бошланибди ул.
Эронийлар тарихбоши дея санайди
Язди Журднинг шоҳ тахтига чиққан кунини.
Туркманларда мақбул экан Маликий тарих,
Жалолиддин Маликшоҳнинг номига боғлиқ.
Бошқа-бошқа тарихлар бор Чинда. Фарангда.
Бу хил-хиллик фикримизни чалкаштиради.
Айни битта воқеани турли тилларда
Ҳар тарихчи ҳар рақамда баён этади.
Воқеа бир, йиллар бошқа, тасаввур чигал.
Миллатларнинг ўртасида англашмовчилик.
Биз узоқ вақт бу фарқларни қиёслаб кўрдик.
Истадикки, гов тўсмасин дўстликнинг йўли.
Қўлингизда ушбу жадвал — бу иш самари.
Бу соҳада бизга доим раҳнамо бўлди.
Абурайҳон Бирунийнинг ёққан машъали.
У буюк зот — Хоразмнинг нурафшон ақли
Номин билан ватанимиз фахр этса ҳақли.
«Ал — осори — боқия»да ёзганларини
Эсда тутиб биз ҳал этдик бу муаммони.

Бу жадвалда турли-туман йиллар саногин
Бир-бирига айлантирмоқ тарзин, усулин
Рақамларда ҳисобладик, осонлаштирдик.
Булар сизга ишингизда қўлланма бўлсин.
Мисол учун: Абу Али ибн Синонинг
Туғилгани, ҳижрий уч юз етмишинчи йил,
Сафар оғи эканини яхши биласиз!
Хўш, румларнинг тарихида бу қайси йилдир?
Мана жадвал! Шу хонадан топасиз жавоб.
Ёхуд бизнинг Самарқандни ҳоқон Чингизхон
Олти юзу ўн олтинчи ҳижрийда босиб,
Ерга яксон этганлиги бизларга маълум.
Хўш, чинлилар тарихида бу қайси йилдур?
Мана жадвал! Шу хонадан топасиз жавоб.
Кўрасизки, биз тарихни, риёзиётни
Бирлаштириб шу мушкулни ҳал эта олдик.
Нега шундай? Чунки узоқ йиллар мобайни
Биз ҳисоблаб қуёш кунин аниқлай олдик.
Зеро, барча эски саноқ хатолик экан.
Ҳар йилда бор уч юз олтмиш бешта тўлиқ кун,
Яна тўққиз дақиқа-ю олти сония.
Ана, ҳозир ҳижрий йилни шунга зарб этинг!
Энди нима қилмоқ керак?

Б е р д и ё р кириб келиб Улуғбек қўлига пойғир топширади. Улуғбек хатни олиб тез кўздан кечиради. Али Қушчини имлаб, хатни унга кўрсатади.

Энди нима қилмоқ керак?.. Мавлоно Али Масаланинг ечимини сизга уқтирар.
Ғоят оғир кулфат тушди давлат бошига.
Менга яна хатарли йўл... Сизларга оқ йўл!

Тез қадамлар билан дарсхонадан чиқиб кетади. Орқасидан Бердиёр ҳам эргашиб боради. Али Қушчи чуқур ўйга толади. Талабалар ҳайрон.

Ж о м и й

Не ҳодиса рӯй берибди, айтинг мавлоно?
Нега шунча изтиробда устоз Улуғбек?
Е бу сирми?

А л и Қ у ш ч и

Афсус, буни яшириб бўлмас.
Туркистонга зўр фалокат юз берган, дўстлар.
Абдуллатиф катта исён кўтарган Балхда!

Ҳ а м м а

(ҳайрат ва ташвиш билан)

Ҳа?!

П А Р Д А

БЕШИНЧИ КҮРИНИШ

Парда олди.

Чап томондан саҳна олдига Улуғбек ва Бердиёр чиқиб келадилар. Унг томондан эса Шайхулислом, Бек Арслон, Фармоншоҳ Қўрчи келиб, Улуғбекка тенглашганда таъзим қиладилар.

У л у г б е к

Номард ўғил кирдикорин эшитдингизми?

У ч а л а с и

Шундай, султон!

Улуғбек

Шайхулислом, фатво не бўлди?
Шу паллада Хўжа Аҳрор энг йиртқич ғаним,
Уни дарҳол панжаларин қирқмоқлик лозим.

Шайхулислом

Султон, фатво тайёр! Аммо...

Улуғбек

Нимаси аммо?

Шайхулислом

Шу кечаси у беш-ўнта муриди билан
Хуфия ҳолда чикиб кетган Балх томонига.

Улуғбек

Нима? Нима? Сиз кўрмисиз. Фармоншоҳ Қўрчи?
Нечук бундан доруға ҳам беҳабар қолса?!

Фармоншоҳ

Давлатпаноҳ, сиз бир қошиқ қонимдан кечинг!
Балх исёнин эндигина биз билиб қолдик.
Эшон эса кеча кетган афтидан унинг
Илгаритдан бу фитнадан хабари бўлган.

Улуғбек

Эҳ, лапашанг!

(Бек Арслонга)

Сиз эшоннинг кетидан дарҳол
Чаққон, абжир йигитлардан бир тўда йўлланг!
Шайхулислом, энди сизга сафар мос келмас,
Пойтахтда қолиб халққа далда берингиз.
Фармоншоҳ, сиз тўзим-тартиб сақланг шаҳарда!
Аммо энди бўш келсангиз, афв этмайман.
Бердиёр, сен саройдаги тинчликка кўз бўл!
Сиз билан биз эрта билан сардор Бек Арслон
Лашкар тартиб отланамиз! Эй, толеи мадад!

Парда очилганда Самарқанд дарвозасини кўрамиз. Оқшом чоғи Улуғбек Дамашқ қишлоғидаги қаттиқ жангда енгилган лашкарларнинг қолган-қутгани билан қайтиб Самарқандга кирмоқчи, аммо дарвозалар берк. Улуғбек бир тош устида маъюс ўтирибди. Унинг ёнида Бек Арслон ва бошқа сипоҳийлар тикка турганлар, тепасида ёнаётган машъални бир маҳрам тутиб турган. Самарқанд қўрғонининг устида шаҳар соқчилари кўринади. Улар ўртасида пойтахт доругаси Фармоншоҳ Қўрчи ҳам бор. Парда очилганда Бек Арслон билан Фармоншоҳ ўртасида бўлиб турган музокараларнинг давоми эшитилади.

Фармоншоҳ

(қалқонни юзга тутиб)

Очолмайман дарвозани, сардор Бек Арслон!

Бек Арслон

Бу — жаноби шаҳриёрга кўрнамаклик-ку!

Фармоншоҳ

Йўқ, бу замон тақозосин англаганлигим.
Кетиб қолди Улуғбекнинг омади, тахти.
Янги султон келаётир анови йўлдан.

Ану Дамашқ қишлоғида Абдуллатиф хон.
Тоқатим йўқ у жанобдан жазо олмоққа.

Бирдан узоқдан узилиб келган бир ўқ Улуғбек ёнида турган сипоҳ-
нинг кўкрагига санчилади.

С и п о ҳ

(йиқила туриб)

Улар сизни мўлжаллабди, сизни шаҳриёр.
Машғалларни ўчирсинлар. Алвидо, дунё!

Сипоҳ ўлади. Машғал дарҳол ўчирилади. Урта тагин ҳам хираланиб
кетади.

Б е к А р с л о н

Улар қасди сиз экансиз, қиблайи олам.

Ч о п а р шошилиб келади.

Ч о п а р

Ёв кўприкка кела солиб ҳамла қилмоқда.
Сипоҳийлар жон аямай турса-да, султон,
Истеҳком кўп бардош бермас. Ёв қўшини кўп.

У л у г б е к

(ўрнидан туриб)

Номард ўғил билганини қила берсин, қўй!
Сиз кўприкни сақлаб туринг, сўнгги дамгача!
Сипоҳларга амрим сўйла: агар дарвоза
Тез фурсатда очилмаса ўзим қайтаман,
Бор куч билан ёв устига ҳамла этаман.

Ч о п а р чопиб кетади.

Толе биздан юз ўғирди, у билан бирга
Юз ўғирди мен ишонган ноибларим ҳам.

(Қўрғондаги Фармоншоҳга)

Эшит, Қўрчи! Бобом Темур пойтахтида сен
Мен топширган омонатга хиёнат қилдинг.
Ўз эгасин қопган кўппак — қутурган итдур
Ит ўлими бирла ўлгай қутурган кўппак!
Сени ҳайдаб даф этаман доруғаликдан!

Б е к А р с л о н

Посбонлар, Улуғбекдур юртнинг султони.
Бу хоинни йўқотингиз, ҳар биригизга —
Шаҳриёрдан инъом тушар шу хизмат учун!

Посбонлар ўртасида безовталиқ.

Ф а р м о н ш о ҳ

Қимирламанг, қулбаччалар, қириб ташлайман!
(Қиличнинг дастасини ушлайди.)

Сен, Бек Арслон, собиқ сардор, ҳовлиқма ҳали,
Сенга собиқ шоҳинг билан, кўп ўтмай, тездан
Инъомларни етказди Абдуллатиф хон!

Ч о п а р чопиб келади.

Ч о п а р

Аълоҳазрат, ёв қўшини ўтди кўприкдан!
Сипоҳийлар нобуд бўлди...

Улуғбек

Оҳ, толесиз юрт!
Баднафсларнинг фитнасидан қулади давлат!
Энди жангда шаҳид бўлиб бош қўймоқ аъло!
Сардор, қани, уюштиринг қолган лашкарни!
Ҳай, онтига содиқ қолган мардлардан ким бор?

Шу аснода қўрғон тепасида Ф и р у з а, ёнида канизи ва Бердиёр
пайдо бўлиб қоладилар.

Ф и р у з а

Валинеъмат, бизлар бормиз!

(Қўлидаги қоғозни Фармоншоҳга кўрсатиб)

Фармоншоҳ Кўрчи!
Мана сизга, дарҳол шаръий фатвони ўқинг!
Шайхулислам Бурҳониддин имзоси, муҳри.
Шаҳриёрнинг мушкул ҳолда бўлганин билгач,
Фатво ёзиб буюрдилар:— Очилсин қопқа,
Ва шаҳарга киритилсин султон Улуғбек!
Чунки, шаръан ва қонуна удир ҳукмдор.

Ф а р м о н ш о ҳ

Шайхулислам Бурҳониддин менга буюролмас,
Унинг ўзи бедин шоҳнинг мухлиси, бедин.
Мен қўл бериб, келтирганман беъат шу кунда —
Улуғ эшон Убайдулло Аҳрор Хўжага.
Уэлари ҳам Абдуллатиф Мирзога ҳамроҳ,
Дамашқ ёқдан иншооллоҳ тездан келурлар.

Б е к А р с л о н

У бадкирдор пирни айтма, у қаллоб эшон.
Сипоҳарим унга етай-етай деганда,

Кайиқ тушиб қочиб кетган Амударёдан,
Пирнинг ўзи гойиб бўлса, ҳукми ҳам бекор.

Фармоншоҳ

Эшонимиз ғозиларнинг муршиди, пири!
Ҳар кимдаки қувват бўлса, шарият унда.
Шайхулислом ҳукми эса, ожиз ва соқит,
Фатвоси ҳам, хутбаси ҳам мен учун бир пул!

(Фатвони Фирузанинг қўлидан олиб йўқотмоқчи бўлади.)

Бир сипоҳ

Ҳай, шаллақи, қандай жонсан ҳай фалак урган!

Қалъа ичидан овоз

Шаръи шариф топтайсанми, телба, қутурган!

Қалъа ичидан дарвешлар

Е раббано, қаландар,
Дар хору хас баробар.
Дарвозайи ажалга
Шоҳу гадо баробар!

Бердиёр

(айёрлик билан)

Баракалла, баракалла, Фармоншоҳ ноиб!
Зийраклигинг-пийраклигинг жуда жойида!

(Унга яқинлашади.)

Фармоншоҳ

(*эхтиёткорона*)

Сенга нима? Сен-ку, ахир ана улардан.

Бердиёр

Йўқ, айнадим. Сенга қойил, сенга қўл бердим.
Баракалла! Сендан менга хизмат тегса бас!
Баракалла! Қучиб олай сендек ботирни!

Бек Арслон

Ҳай, Бердиёр! Подшоҳингга паймонинг шуми?

Бердиёр

Ҳа, Бек Арслон, паймоним шу!

(*Фармоншоҳга*)

Ҳа, баракалла!

(*Фармоншоҳни қучоқлайди ва Фармоншоҳ уни қучмоқчи бўлганда ханжар тиқиб Фармоншоҳни ўлдиради.*)

Қалъа ичидан овоз

Балли, ўғлон! У лаинни дўзахга жўнат!

Фармоншоҳ қалъа орқасига йиқилади. Қўрғон ичидаги посбонлар дод-вой солиб қочиб кетадилар.

Ф и р у з а

Устоз, устоз, кўзлар ойдин, очилсин қопқа!

Қалъа орқасида қувонч ниadolари. Дарвоза тамбалари орқадан
жаранглайди. Дарвоза тавақалари очилади.

Б е к А р с л о н

Юринг султон, бу Самарқанд ўз пойтахтингиз!
Жадал бўлинг, ана яқин келди ғанимлар!

У л у ф б е к

(дарвозадан кира туриб)

Салом сенга Самарқандим, дорилсалтанат!

Ўз кишилари билан ичкарига кириб кетади. Дарвоза дарҳол ёпилади.
Қўрғон тепасида Ф и р у з а ғойиб бўлади. Б е р д и ё р ва бир неча
сипоҳлар қўрғон тепасида қолади. Яқинлашаётган исёнчиларнинг ҳай-
қириқлари эшитилади.

И с ё н ч и л а р

Урҳо-ур! Урҳо-ур!

Б е р д и ё р

(уларни масхара қилиб)

Урҳо, уриб бўлибсан! Урмай тур, ҳой қурғур!
Шундан кўра, сен кўппак, ҳурҳо-ҳур!

П А Р Д А

5-ПАРДА

БИРИНЧИ КҮРИНИШ

Самарқанд. Кўксарой. Кечки пайт. Улуғбекнинг девонхонаси. Шифтда қандиллар. Саккокий ва Абдураззоқ шатранж ўйнаб ўтирибди. Булар ёнида Али Қушчи тикка туриб қараб турибди.

Абдураззоқ

(кулиб)

Мана биз ҳам филни юрдик. Сиздан, мавлоно!

Али Қушчи

(кулиб)

Мавлононинг йўллари берк, шоҳлари асир.

Саккокий

Э, кўрмабман, пистирмада экан руҳингиз!

Абдураззоқ

Кўрмайсиз-да, шатранж учун тажриба керак!
Буни сўранг тарихчидан... Шоирлар эса,
Ҳадис эмас, сезги билан иш қиладилар.

Али Қушчи

Йўқ, шатранжда иш беради олимнинг зеҳни.

Ичкаридан Улуғбек чиқиб келади.

Улуғбек

(ҳазилона)

Шатранжбозлар тек турмайди.

(Шатранжга қараб)

Уҳў-ў, Саккокий,

Шоҳингизнинг жиладиган йўли қолмабди.

Шу бечора энди таслим бўлмоғи лозим.

(Жиддий)

Кўрасизми, азиз дўстлар, шу чарх гардишин,
Тахтлар денгиз тугёнида қайиққа ўхшар.
Бугун шоҳсан, эртага-чи, занжирбанд асир.
Бугун жойинг баланд даргоҳ, бошингда тож бор,
Эртага-чи, бошинг балки баланд дордадир.
Ана кўринг: бир тасодиф, ногоҳ бир журъат
Ҳалокатдан нажот берди менга ул оқшом.
Фирузанинг топқирлиги, Бердиёр тиғи —
Бўлмаганда қирқ йил тахтда ўтирган султон
Бебошларнинг фитнасига бўларди қурбон.
Биз-ку, у кун Самарқандга киролдик омон.
Локин, ҳозир халқнинг куни қамалда ёмон.
Биламанки, қаҳатчилик бу элни эзар,
Кўчаларда қонсираган Азроил кезар.
Шу изтироб қийноғида, тунда уйқу йўқ,
Кўз олдимга келиб турар очлар шарпаси.

Девонбеги кириб келади.

Девонбегӣ

Аълоҳазрат, маҳду-улё Гавҳаршод бегим
Ҳузурларига келмоқчилар!

Улуғбек

Айтинг, келсинлар!

Абдураззоқ ва Али Қушчи

Бизга рухсат!

Чиқадилар

Саккокий

Давлатпаноҳ, лутфан ижоза!

Густоҳлигим кечирсинлар шу сўзим учун.
Фирузаой кўп қийналди назардан тушиб.
Бир соядай кезиб юрар атроф-атрофда.
Бир гуноҳсиз гуноҳкордай, умидсиз қушдай.
Унинг сизга садоқати очиқ, аён-ку!
Мени кўриб, Боғи-Чинор йўлида кеча
Бинафшадай бошин букиб кўз ёши тўкди.
Менга айтди: сиз-ку, шоир, ҳассос бир одам,
Ишқ тўғралаи кўп ёзгансиз, аммо ўзингиз
Чин юракдан севганмисиз, ҳеч куйганмисиз?
Йўқса, нега ҳақимда сиз оғиз очмайсиз?!
Яна айтди:— Бўстонидан қувилган қумри
Мен бўламан, умрим ўтар дарбадар, гирён.
Таажжубки, бу аёлда бор шер журъати,
Тағин оҳу нозиклиги... Ҳа, заифа-да!

У л у ғ б е к

Хўп биламан, унинг ҳолин, меҳрибон шоир.
Аммо лозим шу бўҳтоннинг фош этилиши.
Шунинг учун у шум Аббос мутлақ ушланиб,
Ифвосини зиммасига олиши керак!
Акс ҳолда шу қамалда, шу қора кунда,
Фирузани олиб келсак, эл назарида —
Аза чоғи ялла тортиб ўйнагандай гап.
Эҳ, бўлмаса, сизга овда айтганимдек,
Фирузасиз юрак-бағрим қонар ҳамиша.

Гавҳаршод кириб келади. Саккокий таъзим билан чиқади.

Г а в ҳ а р ш о д

Мирзо, барбод бўлаяпти бутун Самарқанд.
Хотин-халаж оч-яланғоч, гангиб юрибди.
Уч ойдан ҳам ошиб кетди қамал, аросат.
Бу ҳолатни кўрмоқликка дилим чидамас.
Мени энди жўнатсангиз Ҳирот шаҳрига,
Қолган умрим зора ўтгай осойишликда.

У л у ғ б е к

Волидажон, йўллар хатар, замона бетинч,
Хуросонга бориб етмоқ осон гап эмас.
Самарқанднинг қалъасидан қандай чиқасиз.
Абдуллатиф сизни омон ўтказадими?

Г а в ҳ а р ш о д

Бунга қандай ботинади менинг набирам?

У л у ғ б е к

Сиз парвариш қилган сизнинг набирангизу —
Аммо сизни қамаб қўяр, бунга шубҳа йўқ.

Г а в җ а р ш о д

Нега ахир?

У л у ғ б е к

Чунки аниқ биладики у,—
Сизнинг суйган арзандангиз Алауддавла.
Уни подшоҳ кўрмоқликдир чин армонингиз.
Шу учун ҳам ўтказмайди сизни Ҳиротга.

Г а в җ а р ш о д

Йўқ, у бунга журъат қилмас, ийманар бир оз.

У л у ғ б е к

Нишопурда сизни, худди шу Абдуллатиф
Қамаганин унутмаган бўлсангиз керак.
Не чора бор? Тарбиянгиз мевасидир у!
Мен шуларни айтмас эдим сизга волда.
Аммо огоҳ қилай дедим сафар хавфидан...

Г а в җ а р ш о д

Хато қилиб кечиринг деб уэр сўради,
Ешликдир деб авф этдим, унутиб қўйдим.

У л у ф б е к

Мен ҳам унинг узрин тинглаб, кечиравериб,
Ахир шундай бир балога юзма-юз келдим.
Аниқ, унинг ҳар бир узри, ҳар бир тавбаси
Янги-янги иғволарга дебоча экан.

Г а в ҳ а р ш о д

Мен намозни канда қилмай, борайин энди.
Парвардигор мўъминларга қилсин шафоат!

У л у ф б е к

(хонада айланиб юриб)

Мени туққан она бундоқ! Мендан туғилган —
Уғил ундоқ! Эй, кажрафтор фалак, уялгин!

Девонбеги киради.

Д е в о н б е г и

Давлатпаноҳ, ҳеч айтгани тилим бормади.
Яна вакил келиб қолди «ҳалигилардан».
Уларга мен нима айтай? Аҳвол кўп оғир.
Халойиқ оч, эл норози, ёв қўли баланд.
Кечалари шаҳар ичра талон-торожлар.
Ҳатто ҳазрат Шаҳриёрнинг шаънига доир
Гоҳо нобоб қийқириқлар чиқиб турибди.
Бутун шаҳар гўё қафас ичида асир.
Ким шаҳарга бир захира келтирай деса,
Ушлаб бурун-қулоғини кесади улар.
Ким шаҳардан чиқай деса, қўлга тушириб,
Пўписага баланд дорга осади улар.

Уч ой ўтди, ammo улар кетмоқчи эмас.
Аҳолининг тўлиб-тошди сабр косаси.
Султон, тагин бир фалокат чиқиб қолмасин!

У л у ф б е к

Ким экан у, «ҳалигилар» юборган вакил!

Д е в о н б е г и

Қози Мискин.

У л у ф б е к

Топиб олган қозигин Қози.
Хўш, қанақа талаб билан келган шу вакил?

Д е в о н б е г и

Талабларни ўзи кириб айтмоқчи Қози.

У л у ф б е к

Йўқ кирмасин, кўрмайин ҳам унинг афтини.
Остонада туриб айтсин!

Девонбеги чиқади. Қози Мискин эшик орқасидан гапирди.
Девонбеги эшик ўртасида тўхтаб туради.

Қ о з и М и с к и н

(орқадан)

Мирзо Улуғбек,
Парвардигор амри билан шу замонда

Давлат қуши Абдуллатиф бошига қўнди.
Шаҳодайи жувонбахтнинг таклифлари шу:
Ё Самарқанд дарвозаси очилиб қушод
Салтанатдан воз кечади султон Улугбек,
Ёки тагин шиддатланиб босқин ва қуршов,
Уруш давом этгусидир беаёв, бераҳм.
Қаҳатчилик сиртмоғига солиниб пойтахт,
Азройилнинг ҳосилоти ошади беҳад.

У л у г б е к

Қози, сиз-ку, бир вақт тўғри одам эдингиз,
Энди нечун Азроилга шунча хайрихоҳ.
Майли, майли, тақозойи замон экан шу.
Талабларга жавобимни сизлар эртага,
Оласизлар шу даргоҳда, намоз пешинда.

(Девонбегига)

Жўнатингиз! Сўнгра бунга чақиринг дарҳол
Кошонада ҳозир бўлган даврам дўстларин.

Девонбеги чиқади, Улугбек ўйланиб юради.

Ёв найзасин кўкрагимга ўқталиб туриб,
«Ҳами, йўқми?» деб турибди шу кун, шу кезда.
Самарқанднинг аҳолиси, юз мингта киши
Ҳаёт-мамот тақдирини кутар бир сўзда.
Замонанинг зайли билан ўзгариб толе,
Ҳаққа — ноҳақ, мардга — номард қилди устулик.
Дунёдаги биноларнинг энг лиқилдоғи
Темурнинг шу кошонаси, Кўксарой экан!

Шайхулислом, Абдураззоқ, Бек Арслон, Али Қушчи,
Саккокий ва Девонбеги кириб келадилар.

Аҳволимиз сизга маълум, азиз аҳбоблар:
Шаҳримизни душман темир ҳалқага олган.
Е қамалга бардош бериб, очидан ўлмоқ,
Пойтахтни мазористон ҳолига солмоқ,
Ёки тожни қўлдан бериб, тахтдан воз кечиб,
Шунча халқни ҳалокатдан қутқариб олмоқ!
Нима дейсиз бу тўғрида, синашта дўстлар?

Ш а й х у л и с л о м

Баён қилай ожизона мулоҳазамни:
Фитна-фасод юрти бўлди Мовароуннаҳр.
Бу ҳаммаси инқирознинг ибтидосидир.
Қачон тугар? Тугайдими бу фиқу-фужур?
Етмиш яшар чолнинг кўзи бу ишда ожиз.
Фикрим шуки, чора топиб эсон ва омон.
Бу диёрдан чиқиб кетмоқ, жонни сақламоқ.
Замон ўтиб равшан бўлса юртнинг кундузи,
Боз пойтахтга, иншооллоҳ, қайтиб келарсиз.

Улуғбек Абдураззоққа ишора қилиб, фикрин сўрайди.

А б д у р а з з о қ

Тарихларда ўқиганмиз ва биламизки,
Бир хил даҳшат юз берганки, бузургворларга,
Бизнинг қамал ўшаларга нисбатан байрам.
Аммо улар айнамаган қилган азмидан.
Соҳибқирон Амир Темур қочоқлик чоғи
Мурғоб ёқда туркманларнинг қўлига тушиб,
Бир қудуқда ўтирганда олтмиш икки кун
У ноумид бўлган эмас, жазм этиб чиққан.
Ўзи чиқиб у қудуқдан амри ҳақ ила
Ўзин барча душманларин қудуққа тикқан.

Сиз ҳам чиданг, ҳар курашда қурбон муҳаққақ.
Худо собир деган гапда маъно бор, алҳақ.

Улуғбек Бек Арслонга ишора қилади.

Бек Арслон

Таслим бўлмоқ маъқул эмас, қиблайи олам.
Биз пойтахтни исёнчилар қўлига берсак,
Камар боғлаб юрганимиз бекор экан-да...
Баҳодирлик шаъни билан шаҳидлик мутлақ
Тизза чўкиб яшамоқдан минг бор яхшироқ.

Улуғбек

Нима дейди шу ҳолатга меҳрибон шоир?

Саккокий

Фақат султон ҳал қилолур тахт масаласин.
Бизга ўхшаш бандаларнинг бунга ҳақи йўқ!
Лутфан, сизга чин кўнгилдан илтимосим бор!
Қарорингиз не бўлса-да, азиз шаҳриёр,
Вақт асрасин Улуғбекнинг юлдуз жадвалин.
Сақлагандек элнинг тили шоир газалин.

Улуғбек

Али Қушчи, азиз дўстим, сен нима дейсан?
Биламанки, сен ийманмай, ростин сўзлайсан.

Али Қушчи

Осмонни ва замонни кузатиб турган
Валинеъмат устозимга нима дер эдим.

Агар ганим қасам ичиб ишонтиролса,
Олимларни қийнамаса, қувғин қилмаса,
Отхонага ағдармаса мадрасамизни,
Гирдибодга совурмаса расадхонани,
Тандирларда куйдирмаса фан китобларин,
Фан йўлида салтанатдан кечгани яхши,
Шу замонда сиёсатнинг авзойи ваҳший.

Улуғбек Девонбегига ишора қилади.

Девонбегиги

Илож қилиб бир мураса тополсак маъқул.
Султонликда гоҳи лозим қилич билан дор,
Гоҳи эса, ёвни қучиб, бўлмоқлик дилдор.
Ҳокимият жиловлари рақибга ўтса,
Кейин давлат отин минмоқ бўлмас муяссар.

Улуғбек

Ҳаммангизнинг раъингизни тингладим, дўстлар.
Ҳаммангизга астойдил арзи — ташаккур!
Биламанки, гапларингиз виждон садоси.
Дўстлик билан садоқатнинг қайғуси, холос.
Ёлғиз қолиб бу пандларни тортиб кўрамэн
Тафаккурнинг ғоят ҳассос тарозусида.
Энди рухсат, ҳаммангизга — хайрли кеча.
Менинг яна бир кенгашим бордур, бузруквор,
Мен у билан шу тундаёқ кенгашмоқчиман!

Ҳамма туриб чиқади.

Томиримда оқар экан Темурнинг қони,
Нафас олиб турган шаҳрим, бобом пойтахти.
Мен юз йиллик хонадоннинг муқаддаротин

Ёлғиз ўзим ҳал қилмоққа ихтиёрим йўқ.
Мамлакатнинг эгаги у, мезбони удир.
Дайди йиллар сурувсининг чўпони удир.
Шу алпозда нима деркан?

П А Р Д А

ИККИНЧИ КЎРИНИШ

Самарқанд. Гўри Амир. Темурнинг мақбараси. Улуғбек кириб
келади, орқасида машъал кўтарган икки маҳрам.

Улуғбек

(маҳрамларга)

Сиз машъални шунга тикиб эшикда кутинг!

Маҳрамлар чиқади

Шу — қирқ йиллик андишага аламли якун.
Кетиб қолди замонадан диёнат, ростлик.
Мудҳиш бир жар ёқасида турмиш мамлакат.
Зулматли тун қўнаётир юртнинг уфқиға.
Бобо Темур, омонатинг сақлаёлмадик.
Авлодларинг чиқиб қолди ғоят ноқобил.
Бобо Темур, тиригингда ўзинг ва сўзинг
Улканликда сизмас эди шу ер юзига.
Энди нега майдаланди Темур уруғи.
Энди нега разиллашди ҳокимлар руҳи.
Энди нега мирзоларнинг кўзлари ожиз,
Қулоғи кар, идроки бўш, ирода кучсиз.
Ёв найзасин кўкрагимга ўқталди ёвуз,
Бу ёв сенинг эварангдир, ғоят беномус.

Машъал секин ўчиб боради.

Мен у ёвни кўкрагимда парвариш этдим.
Уғил дедим, нуқсонларин ундан бекитдим.
Яхши сўзнинг уруғидан яхшилик кутдим.
Тарбияда талабчанлик шартин унутдим.
Хўп меҳрибон ота бўлдим, шафқатли султон.
Маърифатнинг душманлари мисоли шайтон.
Васвасалаб қитиқлади унинг томирин.
Шонпарастлик, такаббурлик кекин, гурурин.
Оталарнинг мусибати шундаки, улар
Фарзандларин боридан ҳам яхши деб ўйлар.
Маслаҳат бер, менга бобо!

(Қабр ёнига ўтиради.)

Гоят муҳтожман!

Мен, ўсмирлик чоғларимда пандинг эсимда.
Иккиланмай сен ҳар кимга йўл-йўриқ бериб,
Буюрардинг, жазолардинг ёки силардинг.
Бу кулфатли замонада бергин маслаҳат,
Тагин лашкар, тагин жангу, яроқ-аслаҳа!
Охиратга қадар шуми, султонлар иши?
Темурийлар манглайига битилган шуми?
Томиримда гарчи юрар Темурнинг қони,
Аммо менда Темурбекнинг шаддодлиги йўқ.
Мен ҳеч қандай таҳликадан ҳайиқмайман, йўқ.
Мен ўлимни ҳоким эмас қул, деб санайман.
Уни фалак овчисининг кўппағи дейман.
Туркистонда гарчи менга тенг келадиган
Мерган йўғу, аммо уруш таъбимга ёқмас.
Жанг, маърака, одам қириш, сафарда юриш.
Баракатнинг боғларини кесиб кўйдириш —
Сенинг севган набирангга, менга изтироб.
Бобо Темур, бу жумбоққа ўзинг бер жавоб:
Шоҳлар бурчи яшатмоқми ёки ўлимми?
Қувват нима? Мурувватми ёки зулмми?

Улуғбек қабрга энгашиб чуқур хаёлга ботади. Бирдан Темур тобути карсиллаб очилгани эшитилади. Сағанани тутун босиб, машғал ўчади. Шу пайтда саҳнанинг орқа пардасида соялар қўйида бир баландликда Амир Темурнинг мужассам қомати пайдо бўлади. Унинг қиёфаси ҳайбатли. Қўлидаги узун қиличини ҳавода ўйнатиб, қаҳқаҳа уриб юборади.

Темур арвоҳи

Урҳо-урҳо! Еғи, қочди, ё оллоҳ, урҳо!
Ер юзида бузилганга ўхшар интизом.
Авлодимдан соҳибқирон чиқолган ким бор?
Эҳ, жангларнинг дағдағаси, гашти қолмабди.
Майдонларда иссиқ қоннинг буғи кўринмас.
Мен тўлдирган уммонларнинг савлати қани?
Қани ўшал қутурувчи ёлдор денгизлар?
Уммонларнинг ўрнида мен ҳовуз қураман.
Бир ҳовузки, кафтимга ҳам қилади камлик.
Қон пуркаган сипоҳларнинг туёқ изидан
Санқиб юрар бугунги кун анқов сарбозлар.
Мен олтмиш йил от белидан тушмадим, токи,
Илал-абад авлодларим бўлсин жаҳонгир.
Ҳар кун беш бор айтар эдим: бутун ер юзи
Торлик қилар: сиғдиролмас икки подшоҳни.
Аммо, бугун кўраманки, эллик шоҳга ҳам
Кенглик қилар, ортиб қолар шу латта дунё.
Осмонда битта тангри, ерда бир султон.
Акс ҳолда тўполонлар лобид, муҳаққақ.
Шаҳрисабзлик Темурбекнинг ваҳимасидан
Қалтирарди етти иқлим тоғу тошлари.
Самарқандда бир йўталсам, бунинг зарбидан —
Ёриларди халифайи Бағдоднинг ўти,
Исфаҳонда зилзиладек қимирларди ер,
Бир наърамдан қулар эди шоҳларнинг тожи,
Пойтахтимга оқар эди дунёнинг божи...
...Улуғбекни мен кўргидек бўламан ҳозир.

Уғлим, сенинг иродангни еб қўйди китоб.
 Сипоҳийлик расмларин қилмайин писанд,
 Юлдузларнинг қўшинига бўлдинг фармондор.
 Осмоний ўлкаларни олмоқчи бўлиб,
 Ердаги нақд диёрингни бой бердинг қўлдан.
 Унутдингки, шамшир, ҳужум, қақшатғич зарба...
 Ва буларга акси садо бўлар ғалаба.
 Инсоният тарихининг қалами шамшир,
 Унинг учи қонли бўлса ўхшайди тасвир.
 Қилич билан қурган эдим салтанатимни,
 Қилич билан ёзган эдим васиятимни.
 Умрим вафо қилганида яна беш-ўн йил,
 Мен ўтмаган бирон дарё қолмас эди, бил!
 Оҳ, ур-урнинг, қилич чопиб ёвни қувмоқнинг
 Кўз ёшларда қиличларнинг қонин ювмоқнинг,
 Кимки сенга бош эгмаса, бошин узмоқнинг,
 Қаллалардан фалакос минор тузмоқнинг
 Лаззатини унутмайман қиёматгача!
 Урҳо... Урҳо... Ёғи қочди! Ё оллоҳ, урҳо!

Темур қиличини ўйнатиб, ҳайбатли қаққаҳалар қўйиб юборди.
 Шу пайтда бирдан Темур қиёфаси ёнида тўсатдан бошқа бир инсон
 жуссаси пайдо бўлиб қолади. У қўлидаги болгани баланд кўта-
 риб Темур қиличига қаттиқ уради. Қилич Темурнинг қўлидан
 тушиб кетади. Шу аснода бирдан саҳна орқаси ёриб кетиши билан
 Темур ер тагига чўкиб кетади. Тепаликда қўлида болға кўтарган
 Пирин Зиндоний тургани кўринади.

Пирин Зиндоний

(Қаққаҳа уриб кулади.)

Ҳо!.. Еруққа чидолмади, зулматшоҳ Темур!
 Болғаларнинг зарби, ана, қиличингдан зўр.
 Ҳаётпарвар меҳнатга нур, қотилларга — гўр.

Яна қоронғи бўлиб қолади. Пирин Зиндоний ғойиб бўлади.

У л у ғ б е к

(Чуқур хаёлдан уйғониб)

Ҳай, маҳрамлар, қаердасиз, машғал келтиринг!

Ма ҳ р а м л а р машғал олиб кирадилар.

Сағанадан бирон киши чиқдимиди?

Ма ҳ р а м

Йўқ, йўқ!

У л у ғ б е к

Бўлмаса, ким кирди бунга?

Ма ҳ р а м

Кўрмадик. Ҳеч ким!

У л у ғ б е к

Шу атрофда бирон махлуқ кўриндимиди?

Ма ҳ р а м

Йўқ!

У л у ғ б е к

*(Темур қабрини ва ёнидаги гўрларни диққат
билан кўздан кечириб)*

Ундай бўлса, бу хаёлот самарасидур.
Е кундузги андишалар соясидирки,

Туш либосин кийиб келар фикр уйига.
Бўлмаса шу берк гўрида Темур ғафлатда.
У ҳеч қайға қимирламас қиёматгача.
А, бу ёқда отам Шоҳрух унга ҳамсоя.
Ухланг, ухланг шум дунёнинг бетинч шоҳлари.
Сиз пашшадан ҳам беозор ётибсиз бунда.
Фақат гоҳо кирасизлар тушларга тунда.
Ётасизлар янги-янги қўшнилари кутиб,
Шаҳрингизга улар келар вақтида етиб...
Шоҳлар умрин пучлигига бу исбот тугал.
Тирикларнинг рўйхатидан, ким билар, бу гал —
Қай бирини ўчираркан котиби азал.
Ким билади, балки навбат менга етгандир,
Чунки умрим ози қолиб, кўпи кетгандир.
Йўқ, йўқ, султон ўлса ҳамки, донишманд яшар.
Олимларга мангу ҳаёт тарихи-башар.
Нима, нима деган эди Пири Зиндоний?
«Ҳаётпарвар меҳнатга нур, қотилларга — гўр...»
Эҳ!..

Маҳрамлар, отни олиб келинг эшикка!

П А Р Д А

УЧИНЧИ КҮРИНИШ

Самарқанд. Кўксарой. Катта меҳмонхона. Унинг бир ёнида қабулхона ҳам кўринади. Уртадаги эшик устига зарбоф пардалар осилган. Шайхулислом, Абдураззоқ, Саккокий, Бек Арслоқ,
Девонбеги.

Девонбеги

Туни билан ухламайин ҳазрат Шаҳриёр,
Соҳибқирон мазорини зиёрат қилди.

А б д у р а з з о қ

Ҳозир шаҳар бетинч маҳал. Тун палласида
Давлатпаноҳ қандай қилиб бир ўзи борди?
Хўжа Аҳрор келишини кутиб қутурган
Ёввойи ит қаландарлар дайдиб юрмоқда.
Ҳар балода Улуғбекни айблашади.

Б е к А р с л о н

Мен, султонга билдирмасдан ҳамма жой-жойда,
Кўксаройдан Гўри-Амир қопқасиғача
Пистирмада сипоҳларни пойлоқда қўйдим.
Дарвешлардан бир галаси хонақоҳлардан
Хуруж қилиб чиққан эди, буюрдимки, мен.
Сипоҳийлар саваб-саваб қувсин уларни.
Хайриятки, аблаҳларнинг шу хуружидан
Аълоҳазрат озор топмай, қайтолди омон.

Ш а й х у л и с л о м

Хўп қилибсиз, тадбирингиз савобли амал.

С а к к о к и й

Таажжубки, мамлакатда биринчи мерган
Шаҳриёрнинг ўзлари-ю, аммо, душманнинг
Кўкрагига ўқ узишга қўллари бормас.

А б д у р а з з о қ

Чунки, душман ўз ўгли-да, иллат шунда-да!

Б е к А р с л о н

Тунов кунги маъракада, Дамашқ ёнида
Абдуллатиф кела солиб ҳамла қилганда,

Султон ўқни унга қараб мўжаллади-ю,
Аммо яна бир зум ўйлаб ўқни узмади,
«Шум зурриёт» деб ўқини санчди тупроққа.
Сал қолганди ҳалокатга. Илғорлар аранг
Ёвни тўсиб шаҳриёрни чиқарди жангдан.

А л и Қ у ш ч и

Уруш унинг тийнатига тамоман хилоф.
Зилзиладан иморатсоз қанча ҳайиқса,
Мироб қанча ёқтирмаса селни-тошқинни,
Ит увлашин қанча манфур билса бастакор,
Улуғбек ҳам қирғинлардан шунча жирканар.

У л у ғ б е к кириб келади.

У л у ғ б е к

Биродарлар, ғоят оғир ўйлашлардан сўнг,
Қатъий қарор чиқармоққа мажбур бўлдим мен.
Биламанки, кўп-кўп дўстлар ранжийди шундан.
Биламанки, толеини менга улаган
Арбобларда безовталиқ бошланур альён.
Амир Темур ҳимматидин Улуғбек сўзим:
Биродарлар, эски дўстлар, оғир бўлингиз!
Балки, бунга кенгаш берган жанобларга ҳам
Бу қарорим туюлгуси ногоҳ балодек.
Мен — тахтимдан воз кечмоққа жазм этдим бугун.
Соқит бўлинг, оғир бўлинг, иззатли дўстлар!
Ҳеч бир кимса туғилмабди бошда тож билан.
Темурбекдан оғир мерос бу қалпоқ, холос.
Биламанки, шу кунчага темурийлардан
Ўзи хохлаб ҳеч ким тожни ташлаган эмас.
Подшоҳлик ҳашамидан ким ҳам ажралгай?
Аммо, мен-чи, кўп ёввойи даштлар ортида

Нур қўшиғини ҳавосида боғлар кўраман.
Илму урфон замонасида боғлар кўраман.
Инсоният саройининг дабдабасини,
Уфқларнинг туманида гулгун йўлларда,
Фирузаранг бахт шаҳрига учиб борувчи
Илм аҳлининг сим қанотли аравасини —
Тирик қолиб кўрмасам-да, ҳозир кўраман.
Олислардан санабгина сайр этиш эмас,
Юлдузларга оёқ босиб, қўл билан ушлаб,
Қайтиб келган сайёҳларни равшан кўраман.
Ўтиб кетар бу даҳшатлар, бу маъракалар.
Уруш, вабо ва жаҳолат ўтиб кетади.
Оҳ, нақадар саодатли бўлур дунёмиз,
Ва нақадар азиз бўлур эркин одамзод.
Бу жаҳонда биродарлар қолур-ку, охир
Бир сўзимиз ё изимиз. У ойдин элда
Зора мени ва бизларни эсласалар бас!
Шундай дўстлар

Ҳаммада ҳаяжон.

Аммо, ҳануз султон эканман.

Салтанатнинг муҳри менинг қўлимда экан,
Буюришга ҳали боркан салоҳиятим,
Бу мансабда қилиб қўяй сўнгги яхшилик.
Азиз ўғлим, Али Қушчи, олгин қаламни,
Фармойиш ёз!

С а к к о к и й

(ўз-ўзига)

Ўғиллардан ялчимаган, бенасиб падар,
Ўз шогирдин ўғил дея топар тасалли.

Улуғбек

Амир Темур ҳимматидин Улуғбек сўзим:
Авахтадан бўшатилин Пири Зиндоний!
Тайёрлаб бер!

Абдураззоқ

Ким экан бу Пири Зиндоний?

(Секин.)

Шайхулисом ҳазратлари, сиз биласизми?

Шайхулисом

Бунда ётган энг ашаддий сарбадорлардан...

Абдураззоқ

Давлатпаноҳ, сарбадорлар қиссасин ўзим
Эшитганман тарихнавис Ҳофиз Абрудан.
Соҳибқирон ўзи унга нақл этган эмиш.
Ўйлашимча, сарбадорлар чин инсон бўлган.
Ҳақ йўлида, халқ йўлида бош қўйган улар.
Ҳалол, ростгўй фуқаролар экан ҳаммаси.

Улуғбек

Бу гаплар рост... Аммо тахтга душман эканлар.
Шу туфайли бандда кўриб уни, танишиб —
Авахтада қолсин деди султон Улуғбек.
Ҳозир эса, мен қутулиб тахт ҳавасидан,
У одамга озодликни қайтиб бераман.
Шоҳлар зулмин токи олим қилолгай бекор...

Али Қушчи, фармойишни ёзиб бўлдингми?
Бергин менга!

(Кўздан кечириб)

Фармонларга охирги имзом!

(Фармонга имзо ва муҳр қўяди.)

Али Қушчи, Абдураззоқ, меҳрибон дўстлар!

(Фармонни уларнинг қўлига бериб)

Сиз зиндондан олиб чиқинг у бечорани.
Қароримни мен ганимга айтишим билан.
Самарқанднинг қуршови ҳам тугатилади.
Ҳаялламай, Хуросонга йўлга чиқингиз.
Али Қушчи, тўплаб менинг асарларимни —
Ҳиротга элт. Зиндон пирин топширгайсизлар
Жомий билан шоир Лутфий паноҳларига.
Сизга рухсат, тез ва пухта тайёрланингиз.
Замонада инобату ишонч қолмади,
Мендан кейин бу шаҳарда сизларга кун йўқ.
Сизга ҳамроҳ бўлиб боргай, бизнинг Бердиёр.
У кўп жасур, садоқатли, йўл билогон, шўх.
Қисмат бўлса кўришгаймиз!

Али Қушчи ва Абдураззоқ

Иншооллоҳ, хайр!

Чиқадилар.

Улуғбек

Фитнакорнинг одамлари келдими?

Девонбеги

Султон,

Остонада кутмоқдалар улар ўзлари.

Улуғбек

Келсинлару, кирмасинлар бу ерга локин...
Мен уларнинг башарасин асло кўргум йўқ.
Собиқ ўғлим овозини эшитгум ҳам йўқ.
Айт, уларга, битта вакил тайинласинлар.
Сўзлашаман улар билан парда кетидан.

Девонбеги чиқади.

Саккокий

(ўз-ўзига)

Шоир қалби бу мотамга чидаёлмайди.

(Секин чиқади.)

Шайхулислом

Худовандо, оқпадарнинг жазосин бергин!

Қабулхонага Девонбеги кетидан Абдуллатиф, Хўжа Аҳ-
рор, Қози Мискин ва яна бир неча имом ва муфтилар
кириб келиб парда орқасида тўхтайдилар. Девонбеги ичкари
киради.

Улуғбек

Вакилингиз кимдир, айтсин!

Қозимискин

Мен, Қозимискин!

Улуғбек

Амир Темур ҳимматидин Улуғбек сўзим:
Мамлакатнинг оромини назарда тутиб,
Низоларга барҳам бермоқ нияти билан...
Қарор қилдик: Амир Темур пойтахтида биз
Унинг бизга мерос қўйган олтин тожини
Бошимиздан билкуллия олиб қўймоққа!

*(Бошидан олтин тожни олиб маҳрам тутган
олтин баркашга қўяди.)*

Бир замонлар етти иқлим хазиначиси
Хирож берган бу тож энди ҳукмин йўқотди!

Абдуллатиф гуруҳида босиқ ҳолда қувонч ҳолатлари кўринади. Хўжа
Аҳрор қўлларин осмонга кўтариб, худога ҳамду сано қилади.

Аммо, бунинг шартлари бор. Эшитасизми?

Қозимискин

Эшитамиз.

Улуғбек

Мамлакатда фитнаю фасод
Бутунича тугалиши, битиши лозим.
Розимилар бу шартимга?

Қозни Мискин

Абдуллатифга қарайди. У ҳам ўз навбатида Хўжа Аҳрорга боқадн. Хўжа бошини розилик маъносида қимирлатиб қўяди. Абдуллатиф ҳам унга ўхшаб бошини қимирлатиб Қозни Мискинга кўрсатма беради.

Розимиз, маъқул.

Улуғбек

Қўни-қўшни ўлкаларга босқинлар қилиб,
Наслимизга ёғилмасин қарғиш ва лаънат.
Бу шартимга аҳли-парда розими?

Қозни Мискин

(яна бояғи усул билан)

Рози!

Улуғбек

Хизматимда, суҳбатимда юрган дўстларга,
Арбобларга қасос тиғи ботирилмасин!
Бу шартимга аҳли-парда розими?

Қозни Мискин

(яна бояғи усул билан)

Рози!

Улуғбек

Бизга оид ҳарам аҳли, аҳли аёлнинг
Иффатига, иззатига ғубор чўкмасин!
Бу шартимга аҳли-парда розими?

Қ о з и М и с к и н

(яна бояғи усул билан)

Рози!

У л у ғ б е к

Мадрасага ва расадга етмагай завол!
Кутубхонам, китобларим сақлансин омон!
Шу шартимга аҳли-парда розими?

Қ о з и М и с к и н

(яна бояғи усул билан)

Рози!

У л у ғ б е к

Пича таскин топай дея кетгум сафарга.
Бу диёрдан тез фурсатда жўнаб кетаман.
Ўзим эсам изтиробдан, андуҳу ғамдан
Шартим шуки, берилмагай бизларга халал,
Шу шартимга аҳли-парда розими?

Қ о з и М и с к и н

(яна ҳалиги усул билан)

Рози!

У л у ғ б е к

Бу ваъдага аҳду паймон қиласизларми?

Абдуллатиф одамлари

Онт ичамиз, аҳд этамиз, баҳаққи худо!

Улуғбек

Билиб қўйинг, бу қасамни бузсангиз агар,
Қайда бўлмай, мен ўзимман сизга даъвогар.
Тангри сизни осий санар, эл шарманда дер.
Тарих сизга лаънат ўқир.

Абдуллатиф одамлари

Қасам ичамиз!

Улуғбек

Бугун барча васиқалар ёзилиб бўлур,
Имзо учун мадрасага келсин элчингиз.
Алвидо, тахт ва салтанат изтироблари!
Энди султон Улуғбек йўқ, дўстларга раҳмат.
Мажлис тамом. Аҳли-парда сизларга рухсат.

Абдуллатиф одамлари чекиниб кетадилар.

Бугун оқшом Самарқанддан чиқиб кетамиз.
Девонбеги ва Бек Арслон, бориб шу топда,
От ва навқар, пул-озуқа тадбирин кўринг!

Бек Арслон

Оҳ, шаҳриёр, нега керак менга бу қилич?
Шу пеларга сира хизмат қилолмайман, йўқ!
Сиз қаерга, ҳатто Ҳиндга борсангиз борай...

Улуғбек

Садоқатли мард сардорим, маъюс бўлмангиз.
Кетиб қолса бу шаҳардан ҳамма яхшилар,
Кимлар ейди халойиқнинг, элнинг гамини?
Буюрганим бажаринглар!

Девонбеги ва Бек Арслон чиқадилар.

Майли, ўтсин оқпадарга эртанги кундан
Салтанат ҳам, изтироб ҳам, безовталиқ ҳам.
Кўп афсуски, Абдуллатиф бошга тож қўйгач
Отин тагин югуртирар зулм йўлида.
Унга мендек қирқ йил султон бўлиш қаерда.
Қирқ ҳафта ҳам тахт тутолмас... Сўзимни эсланг!

Шайхулислом

Давлатпаноҳ, сиз буларга ишонасизми?
Тагин аҳдин бузмагайлар бу беномуслар!

Улуғбек

Шайхулислом, булар аҳдин бузиши аниқ...
Хоинларга инонмоқлик ўзи тентаклик.
Улар билан мен барала аҳд қилганимда
Бир оз фурсат қозонмоқди асл мақсадим.
Хоин киши қанча пасткаш, разил бўлса ҳам,
Эл олдида қасамини дарҳол бузолмас.
Шайхулислом, сиз бир муддат шаҳарда қолинг.
Оиланинг эсонлиги сизга ҳавола.
Ушалардан ҳеч ким менга йўлош бўлолмас,
Чунки йўлим машаққат ва йироқ бўлгуси.
Чндай олмас хонимларнинг оёғи бунга.
Ғоят эрка яйраганлар улар саройда.

Мен Табризда ё Боғдодда қилиб иқомат,
Қолган умрим бахш этгумдир илмга — фанга.
Гурбатларда бу ҳам хизмат бўлур ватанга.
Юртга қайтмоқ бўлмас эса менга муяссар.
Хонадоним кўчиб борар турган шаҳримга.
Шайхим, доим умид билан башар авлоди
Хар балога бардош бериб олға юради.
Энди сафар ҳозирлигин кўрмоқлик керак.

Саккокий кириб келади.

Саккокий

Сиздан гарчи беижозат бўлса ҳам ҳазрат,
Бир мухлисни олиб келдим ҳузурингизга.

Улуғбек

(кайфияти яхшиланиб, қувноқ тарзда)

Шоир, шоир... Дарҳақиқат, бебошвоқ гўдак.
На чиқишга у султондан ижозат олар,
На мухлисга рухсат сўрар собиқ султондан.
Оҳ, бенизом, Улуғбекнинг тахтдан тушгани
Ўн дақиқа бўлмагану, сиз ортиқ унга
Тоби бўлмай, ўзбошимча ишлар қиласиз.
Ҳа, шоирлар яхшилиқнинг жазманидурлар,
Бўлмасайди шеър шоир, балки одамлар
Бир-бирини этин ерди!.. Сирингиз маълум
Ваъдангизни бажарибсиз, қани мухлисим!

Саккокий

Мана, ҳазрат!

Қайрилиб эшик орқасидан Фирузани қўлидан тутиб ичкари кир-
гизади. У ҳаяжон билан Улуғбек оёғига йиқилиб, қўллари билан
қучоқлайди.

Ф и р у з а

Ҳамма гапни биламан, устоз!
Ҳатто мазор уйигача сизга йўлдошман.

У л у ғ б е к

Шунча тухмат ва ҳақорат сени енгмабди,
Бир мансабсиз мусофирга кўнгил берасан!

Ф и р у з а

Сиз дилимга нур бердингиз, умримга маъно.
Дунёдаги инсонларни, ҳодисаларни
Менинг кўзим кўрар сизнинг кўзингиз билан.
Султон номи сизга кейин тақилган унвон.
Ундан олдин Самарқандда, менинг шаҳримда
Бор эди-ку, ахир йигит Мирзо Улуғбек!
Тоққа қорлар ёғиб сўнгра эриб боради,
Аммо тоғнинг чўққилари ҳамон туради.

У л у ғ б е к

Тур, Фируза, сенинг ўрнинг оёқда эмас,
Тожлардан ҳам азиз бўлган кўз устидадир.
Зотан, сенсиз бу диёрдан кетармидим мен?
Сенга талоқ берган эди султон Улуғбек,
Қайта никоҳ ўқиттирар Улуғбек сайёҳ!

(Хурсанд.)

Ишонингки, содиқ дўстлар, биллоҳ, одамзод
Тож юкидан қутулганда виждони обод.
Кетдик, дўстлар!

П А Р Д А

ТҮРТИНЧИ КҮРИНИШ

Кўксарой. Меҳмонхона. Намозгар пайти. Чап томонда меҳмонхонанинг иккинчи бўлаги ҳам кўринади. Хўжа Аҳрор ва Абдулатиф. Эшик олдида қотиб қолган вазиятда Аббос турибди. Кўча томондан қаламдарларнинг: «Е оллоҳ, дўст, ё оллоҳ» садолари эшитилади.

Хўжа Аҳрор

Алҳамдулилло раббил оламин! Парвардигори лаязолга шукурлар бўлгайки, Самарқанди фирдавсмонанд ва лаҳазо билкуллия Туркистони исломпайванд шароратдан ва қабоҳатдан халос бўлди. Йиллар мобайни олиб борган жунбушларимиз зафар билан хитом топди.

Мирзо, альюн ўзларига аён бўлиб қолгандирки, менинг дуойи бадим бирла подшоҳлар хароб бўлади ва дуойи хайрим бирла гадолар файзиёб. Ўзингизни шу олий мансабга ва эзгу матлабга еткизган пирингизга рноя қилсангиз, ҳар қандай балойи мусибатларга балоғардон топишингиз айни ҳақиқат.

Абдулатиф

Пиримнинг нафаси муборақлари билан мен эришган шу салтанатнинг ҳар фуқароси ва кўзимнинг оқу қораси ҳазратимга тасаддуқ.

Хўжа Аҳрор

Аммоки, ғанимлар макридан ғофил ва Улуғбек фикрилли жоҳил қолмаслик фарз. У кетгани кетади-ю, бироқ қайтмасликка аҳд этгани йўқ. Бориб-бориб, дейман бирор бешпанада фурсатни пойлаб турмагай!

Абдуллатиф

Собиқ султон ва собиқ ота!.. Ул шаҳардан бугун чиқиб йўлга жўнайди. Аммо унинг бу шаҳарда мухлислари кўп. Иблис қадар сеҳргар ва иблис қадар зийрак Фируза ҳам у билан бирга. Биз унинг шартларига ва аҳдномасига қўл қўйиб, хато қилмадикмикин? Ё пирим! У бизга на муҳрини топширди ва на тожини! Бир баҳона бирла қайтадан салтанат даъвосини қўзгаса-я! Уни қамаб қўйсак, қандай бўлар экан, ҳазрат?

Хўжа Аҳрор

Кўп бесабр экансиз! Сабр қилмоқ — собирлик худованднинг мазиятларидан-ку! Сизнинг жисмоний отангиз у киши бўлса, руҳоний отангиз мен! Тингланг, Мирзом, агар биз Улуғбекни қамаб қўйсак эртага Фарғонадан, Тошкентдан, Ҳиротдан, Хоразмдан темурий қариндошлар ва ориф, олим деб аталган бединлар ва энг ёмони шуки, косиб ҳам фуқаро Самарқандга юзланиб, унинг ётган зиндонини зиёратгоҳ мақомида тавоф айлайдилар. Менга бисёр ошкорки, бировни қийноққа итариш дегани, уни эл кўзида авлиё қилиб кўтариш дегани бўлади.

Абдуллатиф

Бунинг иложи қаерда, пирим?

Хўжа Аҳрор

Бу масала сизга ҳали ҳам муаммо бўлиб кўринурми? Билгайсизки, тирик Улуғбек бизнинг нақшибандия тарийқатимизга ҳамиша жонли таҳликадур!

Абдулатиф

Яъни?

Хўжа Аҳроф

Яъни, яъни! Шунинг ўзи пурмаъни... Аммо шундай қилмоқ лозимки, на зиёратгоҳ бўладиган мазори, на унинг ғойиб бўлгани осори қолмагай. Бу амал ҳукми шаръий билан бўлмоғи даркор.

(Қоғоз кўрсатади.)

Абдулатиф

Ҳукми шаръий билан-а? Аббос ўғлон, бормисан? Энди сенинг қочқинлик заҳматларинг тамом бўлди.

Аббос

Султони азимушшон! Қулингизман!

Абдулатиф

Аббос, сен ахир отангинг кимдан жафо кўрганни биласанми? У бўлмаса бадарға, ким осарди уни дорға? Сен ўзинг ҳалолзодами, йўқса ҳаромзода?

Аббос

Мен қулингиз, сайидзода...

Абдулатиф

Сайиднинг хунини туққан фарзанди олмаса, боққан асранди оладими?

А б б о с

Мен қулингиз!

Х ў ж а А ҳ р о р

Аббос ўғлон, ҳазратларни кутиб ол!

Меҳмонхонага уламолар, имомлар, муфтилар, фақиҳлар, қозилар кириб келади. Қози Мискин ҳам улар қаторида келиб, ҳар қайси ўзига хос ўринда ўтиради. Хўжа Аҳрор мажлисининг тўридан жой олади.

Х ў ж а А ҳ р о р

Ё ҳазарот! Подшоҳи азимушшон Мирзо Абдуллатиф саодатларида ҳамду сано ўқийлик: илоҳим, султони-замон ва ҳоқони-жаҳонбон Мирзо Абдуллатифхон лозоли зи-лоли рифъат оло охирил — даврон! Омин!

Ҳ а м м а

Омин!

А б д у л л а т и ф

Шаръи-шарифнинг ҳар бир ҳукми уламои замоннинг ўз раъйи бирлан бўлгай. Подшоҳ бу ишга аралашмоғи жойиз эмас.

*(Ён эшикдан иккинчи бир бўлмага ўтади
ва у ерда разм солиб уламонинг мажлисини
эшитиб туради.)*

Х ў ж а А ҳ р о р

Ҳамду сано худованди ламязалгаки,
Улуғбекдан нажот топди Мовароуннаҳр.

Қамоҳува ҳаққуҳо, у сазойидур
Аҳли оллоҳ наздларида оғир жазога.
Узоқ замон жафо кўрдик унинг дастидан,
Эшонларни, қозиларни таҳқир этди у.
Шайхлар сўзин наворати остига олди,
Ҳадисларнинг тафсирини тақиқлади у.
Шариатнинг посбонлари музтар бўлдилар.
Бундай диндан айнаганнинг жазоси нима?
Султон, вазир шайхулислом, маҳрамлар, сарой,
Маликалар, оғачалар, сарбозлар бари
Айшу ишрат, ўйин билан ўтказар кунин.
Хонимларнинг юзи очиқ, бари бепарда,
Фаҳшу зино авж олгандур ҳар кун, ҳар ерда.
Бундай диндан айнаганнинг жазоси нима?
Худованднинг ўзи соҳиб бўлган осмонни
Қавлаб алланималарни излар Улуғбек.
Биру борнинг ҳикматига шерик бўлмоқчи.
Бундай диндан айнаганнинг жазоси нима?
Тамга деган фалокатни ўйлаб чиқариб,
Бозаргонлар хирожини оширди зиёд.
Бизга банда бўлиб келган қўшчи деҳқонни
Қаландардан баланд қўйиб қутуртирди у.
Самарқандда дини ислом таянчи бўлган
Сайид Обид ўз шаҳридан ҳайдалди нега?
Акси ҳолда Бухоронинг хилват йўлида
Уни осиб қўярмиди осий ўғрилар?
Мавлонолар, қамоҳува ҳаққуҳо, айтинг:
Бундай зolim ҳукмдорнинг жазоси нима?

Уламолар бош қуйи солиб ўйлаган маҳалда, бирдан эшик олдида
турган Аббос мажлис олдига бориб тиз чўкади.

А б б о с

Қуллингизман, эй шариат пешволари,
Мен ўз шаҳид падаримнинг хунин истайман!

Хўжа Аҳрор

Мавлонолар нима дейди? Бу — шаръий даъво!
Отасидан жудо бўлган бу ўғлон ҳақли.
Бу хусусда биз фатво ҳам тайёрлагандик.

Қўлида ёзилган фатвони чўзиб муллаларга беради, улар битта-биттадан муҳр босиб ўтказадилар.

Мунозара ё иштибоҳ бунда ортиқча,
Уламолар шунга муҳрин босиб қўйса бас.
Улуғбекдан отасининг қонин олмоққа
Аббос ўғлон ҳақли деган фатводур, холос.
Қози Мискин, ё мавлоно, сиз нега хомуш?
Ё муҳрингиз эсдан чиқиб уйдаи қолган?

Қози Мискин

Йўқ, пир-эшон, шунга муҳрим босолмайман мен.

Хўжа Аҳрор

Раъйингизни тафсир этинг, мавлоно Мискин!

Қози Мискин

Шариатга ва инсофга хилоф бу фатво.
Мен Улуғбек ишларига кўп зид бўлганман,
Аммо ёлғон ва номардлик у жанобга ёт.
Мен сизларга бовар қилиб қасам ичдимки,
Улуғбекнинг бошида бир туки чертилмас.
Мен бу ёшга келганимда онтхўр бўлайми?
Қози Мискин кўр бўлару жаллод бўлолмас.
Йўқ, муҳримни босолмайман...

Хўжа Аҳрор

Кимга қасам ичилгану, нега ва қачон?
У бузилса, шундан келса — исломга равнақ,
Машойхлар буни жоиз билганлар мутлақ.
Кофирларга қарши жаллод бўлмоқ ёмонми?
Пири Аъзам Баҳоуддин хўжа Нақшбанд
Бир чоғ жаллод бўлган билан фахрланган-ку,
Мен ҳам агар лозим топсам жаллод бўламан.
Сиз не дейсиз?

Қози Мискин

Ҳазрат эшон, раъйингизда муболаға бор,
Уламони кўп сиққандур Мирзо Улуғбек,
Аммо, тангри таолони инкор этмади.
Бу қандай гап: биз-ку унинг тахтини олдик,
Хонадондан жудо айлаб дарбадар қилдик.
Оромини барбод этдик ва пироварди
Ватангадо қилмоққа ҳам муяссар бўлдик.
Етар эшон, шунча жазо. Биз қасам ичдик.
Мен қасамни бузолмайман, муҳр босмайман.

Хўжа Аҳрор

(қаҳрланиб, фатвони қозининг қўлидан тортиб олади)

Уламоий ислом-имомлар, муфтилар, қозиларнинг аксарият ризоси, муҳр ва имзоси билан ушбу фатво феълий қувватга ўтади. Ол, Аббос ўғлон, ҳукмини ижро эт!

Қози Мискин

Шайхулислом лавозимин қўлга олсангиз,
Сиз қозилик мансабидан бўшатинг мени.

Чиқиб кетади, Аббос фатвони олиб ўпиб, кўзига босиб, қўйнига солади ва орқа-орқа тисланиб эшикдан чиқади. Иккинчи бўлмада шу воқеаларни эшитиб турган Абдуллатиф уни орқасидан ушлаб тўхтади.

А б д у л л а т и ф

Бу ҳукми шафқат қилмай ижро этгайсан,
Мен уларнинг орқасидан чопар юбориб,
Бир важ билан пастқам жойда тўхтаттираман.
Сен ҳукми бемурса амалга ошир.
Жўнаб боргин! Мана, сенга ханжари шоший.
Буни Тошкент усталари тоблаб ясабди.
Ҳатто филга учи ботса чўкдирар ҳамон.

(Аббосга ханжар беради.)

Аммо ўша боғбон қизни соғу саломат
Бир чодрага ўраб олиб ўрдага келтир.
Сўнгра эса... Жон сеники, жонон сеники.

А б б о с

(таъзим билан)

Қулингизман!

(Чиқади.)

А б д у л л а т и ф уламолар мажлисига киради.

Х ў ж а А ҳ р о р

Ғози султон Абдуллатиф Низомиддиннинг
Давлатлари дунё борча бўлғай поянда!

Ҳ а м м а

Омин!

У л а м о л а р чиқиб кетади. Хўжа Аҳрор билан Абдуллатиф иккиси олиб, хусусий суҳбатга бериладилар. Шу пайт кўча томондан шовқин шитилади. Абдуллатиф бориб деразадан қарайди ва кафтини кафтига уриб сипоҳни чақиради.

А б д у л л а т и ф

Майдондаги у тўполон, у ғалва нима?

С и п о ҳ

Хўжа эшон ҳазратлари билан келишган
Қаландарлар пирни кутиб турган маҳалда,
Қаердандур Бобо Кайфи келиб қолди-да,
Дарвешларни майна қилди, ҳақорат қилди,
Дарвешлар ҳам уни тутиб хўп дўппослади.
Шуни кўриб мадрасанинг талабасидан
Уч-тўрт йигит дарвешларга ҳамла қилишди.
Тўполонни босаётир ҳозир миршаблар.

А б д у л л а т и ф

Олиб келгин ул аблаҳнинг ўзин бу ерга!

С и п о ҳ чиқади.

Х ў ж а А ҳ р о р

Астаффурулло! Улугбекнинг сархуш мухлиси,
Эгасини ғойиб қилган итдек довдирар.
«Кўп бефаҳм ҳушёрлардан у доно» эмиш!

Сипоҳ Б о б о К а й ф и н и судраб олиб келади.

Абдуллатиф

Бобо Кайфи, хўш, дунёдан хабаринг борми?
Хозир султон ким эканин биласанми, сен?

Бобо Кайфи

Билсам билдим, билмам билдим, билмасам билмам.
Билганим шу; ҳақ барҳақдир, билмаганимчи;
Ҳақ ноҳақдир, ноҳақ ҳақдир, ҳақиқат йўқдир.
Ҳаққу ноҳақ, ноҳаққу ҳақ... Бай-бай-бай... бой...
Бобо Кайфи калласининг тарозулари
Шунча юкни торта олмас, чарсиллаб синар.

Хўжа Аҳрор

Сафсатагни энди бас қил, тавба қил, кофир!

Бобо Кайфи

Тушунмайман, тушунмайман, тушунолмайман.
Улуғбекни ёмон дейсиз, тахтдан ҳайдайсиз.
Худо билур, балки бўлак қасдингиз ҳам бор.
Тушунмайман, тушунмайман, тушунолмайман!
Яхши — ёмон. Ёмон — яхши. Тафовут қайда?
«Улуғбекнинг мадрасаси» оламга машҳур.
Мадрасаси кўп яхши-ю, Улуғбек ёмон.
Маза қилиб сиз ювинган «Мирзо ҳаммоми»
Таги мрамор, суви кавсар, Улуғбек қурган.
Ҳаммом ўзи заи яхши-ю, Улуғбек ёмон.
Зарафшондан сув чиқариб экин-тикинга
«Мирзо ариқ» ўзанини у киши очган.

«Мирзо ариқ» кўп яхши-ю, Улуғбек ёмон.
Сувга ботмай, сиз дарёдан ўтасиз омон.
Кўприк бор-да! У кишининг «Мирзо кўприги»,
Аммо кўприк яхши нарса, Улуғбек ёмон.
Битта боғ бор. «Боғи Майдон», Улуғбек эккан.
Мусулмонлар унда кезиб топади ҳузур.
У боғ яхши, аммо боғни яшнатган киши.
Шўрпешана Улуғбек-чи, ёмондан ёмон.

Хўжа Аҳро р

Бас, беимон, жоғинг чиққур!

Бобо Кайфи

Сўрадингиз, сўраганга билганим дедим.
Билмаганим билдиринг деб билдирдим сизга.
Аммо, ҳануз билолмадим, мен шўрлик нодон:
Ҳазрат эшон, тангри кўнглин рози қилай деб,
Қанча-қанча сабийларни қолдирган етим,
Қанча бева молу мулкин чангаллаб олган.
Билолмадим санаб-санаб санаёлмадим.
Неча қизча зўрлаб унга никоҳ қилинган,
Неча минг қўш ҳўкиз унинг ерин экади,
Неча минг қул эшон пирга бўйин букади,
Билолмадим, санаб-санаб санаёлмадим.

Хўжа Аҳро р

Абдуллатиф, қачонгача шу телба итни
Увлатасиз? Бу бадмастнинг гапларин қаранг:
Бу маст эмас, бу ўзини мастликка солиб,
Аркони диш, валилардан кулгани-кулган.

Б о б о К а й ф и

(кулиб)

Гапларимнинг жони борга ўхшайди, эшон!

А б д у л л а т и ф

Олиб кетинг, авахтага, лаҳад тортгурни!

Б о б о К а й ф и

Қайси жойга буюрдилар?

А б д у л л а т и ф

Зиндонга! Дарҳол!
То суяги чиригунча ётсин у ерда!

Сипоҳ Бобо Кайфини олиб кетаркан

Б о б и К а й ф и

Зиндонгами? Эҳ, у бизнинг ўз хонамиз-ку...
Йўлин ўзим хўп биламан, овора бўлманг!
Улуғбек йўқ, демак бутун шаҳар зиндон-да!
Эмиш-демиш, эмиш-демиш! Бай-бай-бай-бай...
Бухоро қуввати исломи дин аст,
Самарқанд сайқали рўйи замин аст...
Бай-бай-бай-бай...

Олиб чиқадилар.

П А Р Д А

239

БЕШИНЧИ КЎРИНИШ

Самарқанд атрофида қишлоқ. Намозгар вақти. Гира-шира қоронги. Кўз фасли. Ота Муроднинг ҳовлиси. Боғча, гулзор, айвон, шийшон кўринади. Ҳаво булут. Ота Мурод бир ўзи ҳовлининг ўртасида туриб осмонга қарайди. Боғ томонида хўрозлар қичқиради.

Ота Мурод

Эҳ, қовоғин шунча солган, бадбуруш фалак.
Хўмраяди Хўжа Аҳрор каби беўхшов!
Ҳа, не керак, бол бермасанг, мева бермасанг,
Шу етмасми, ҳали менга дўқ ҳам урасан.
Нуқул сенга қарздор экан бечора қўшчи!
Ёки, судхўр растасида Ҳожи Калмисан?
Жала қуймай ўтиб кетса шу булут, ёраб!
Даладаги меҳнатимиз нобуд бўлмагай!..

Йўлда, дарвоза орқасида отлар туёғининг дукурлаши эшитилади.

Ким экан, шу бемаҳалда келган отлиқлар?
Бахайр бўлсин!

Бориб дарвозани очади. Улуғбек, Фируза, Саккоккий,
Девонбеги ва икки навкар кириб келадилар.

Ота Мурод

Буюрсинлар, бошларимиз осмонга етди,
Қадамларига ҳасанот, қиблайи олам!

Улуғбек

(хушчақчақ)

Ота Мурод, бардаммисиз? Ҳа, баракалло!

Ота Мурод

Сиз-ку, борсиз, бизга қувват, қиблайи олам!

Улуғбек

Сиёсатдан сен беҳабар қолибсан, ота!
Мен қиблайи олам эмас шу кундан бошлаб.

Ота Мурод

(маънос)

Хабарим бор, хабарим бор, қиблайи олам!
Жоним билан қувонардим, беҳабар бўлсам.
Аммо, ҳазрат, ишонингки, минбаъд ҳамиша —
Бизлар учун сиз ўзингиз қиблайи олам.
Ҳалиги, у номард бўлса... Телбайи олам.

Улуғбек

Йўқотганим тож бўлди-ю, топганим эрклик!
Ота Мурод, олис сафар олдида бирпас
Самарқанднинг тупроғида ўтирмақчимиз.

Ота Мурод

Ҳаво салқин. Буюрсинлар кулбага ташриф!

Улуғбек

Очиқ ҳаво бизга маъқул. Биз кўникканмиз!
Шу айвонда дўстлар билан хайрлашгани
Бир оз суҳбат қиламизу, нон ушатамиз.

Ахир, сиз-ла, ернинг, юртнинг боғбони билан
Видо қилиб хўшлашмасдан кетармидим мен?

Айвонда курсига ўтиришади. Ўзаро суҳбат қизиб кетади. Ота Мурод
ва хотини дастурхонда нон ва мева олиб келиб қўяди. Навкарлар
шароб олиб келиб пиёлаларга қуядилар.

У л у ғ б е к

(узумдан олиб)

Соҳибидек узум борми яна дунёда?

(Хомуш ва маънос ўтирган Саккокийга
ҳазиллашиб.)

Хўш, Саккокий, нега яна ғамга ғарқ бўлдинг?
Тахтдан тушган сенми, менми? Нима ўйлайсан?

С а к к о к и й

Айрилиқнинг шу жонгудоз қайғуси, ғами
Чумқортоғдан минг бор оғир туюлар менга.
Оҳ, Шаҳриёр, сизсиз шеърим қолур бемазмун.

У л у ғ б е к

Эҳ, биродар, Самарқанддан Табризга қадар
Қанча бўлса йўл ораси билинг, қайтганда
Яна ўша масофадир, камаймас, ортмас.

Д е в о н б е г и

Кошки, кошки!

Ф и р у з а

Битта ғазал ўқиб беринг, шоир Саккокий!
Тагин, қачон сизни тинглаш муяссар бўлар?

С а к к о к и й

Лутфан, агар тингласалар, баъзи парчалар,
Ҳозир йўлда кела туриб шунга битилди.
Сизлар кетиб, мен кетолмай қолганимдан ҳам,
Бу ҳижронда дарду ғамга тўлганимдан ҳам
Куйиб-куйиб нола билан туғилган байтлар.

(Кўйнидан қоғоз чиқариб ўқийди.)

«Кўзларингиз оҳуни ҳар дам жигархун айлади,
Мушк ҳидли зулфингиз Лайлини Мажнун айлади.
Ниятим бор эрди кезсам дунёнинг мажмуини.
Кўр они даври фалак не так дигаргун айлади.
Шукур, бори душманам билмас юзимнинг соригин,
Қаҳрабо янглиғ ингимни ашк гулгун айлади.
Мовароуннаҳр ичра қолдим, чунки икки ёнима —
Кўзларимнинг бири Сайхун, бири Жайхун айлади.
Ишқ фани барча фанлардин эрур нозик, магар —
Ишқингиз Саккокийни бу фанда зуфнун айлади».

Ф и р у з а

Оҳ, нақадар чиройли байт, нафис манзара:
«Мовароуннаҳр ичра қолдим, чунки икки ёнима,
Кўзларимнинг бири Сайхун, бири Жайхун
айлади».

(Кўзларин рўмолча билан артиб.)

Дарҳақиқат Сирдарёмиз, Амударёмиз,
Уртасида қолган ўлка Мовароуннаҳр.
Бизнинг диёр, она юрти, оталар боғи...

У л у ф б е к

Сизнинг юртда қолишингиз керак, Саккокий,
Шоирсиз, юрт бир боғдирки, булбули ўлган,
Юртда қолинг, яхшилиқни тараннум айланг,
Байтингизда бизларни ҳам гоҳо ёд этинг,
Қайда бўлсак, руҳимизни сийлаб, шод этинг!

Ота Мурод фонус олиб келиб шийпон ёнидаги дарахтга осадн.

Қоронғилик қуюқлашди. Қайтиб боринглар
Бекилмасдан Самарқанднинг дарвозалари!
Хўжа Ўзбек, вафокор дўст, ташаккур сенга!

(Пиёлани кўтариб.)

Яхши кунда яна бирга кўришмак учун
Ичинг дўстлар!

(Қучоқлашиб хайрланади.)

С а к к о к и й

Шу ёруғда дийдорингиз яна бир кўриб,
Тилда «хайр», дилда «эвоҳ» билан қайтамиз.

Қучоқлашиб бўлгандан кейин Саккокий ва Девонбеги чиқадилар. Дарвоза орқасидан узоқлашаётган отларнинг туёқ дукурлаши эшитилади.

Ф и р у з а

(булутли осмонга қараб)

Гўё сирли самовотда биронта қасд бор,
Ниқоб кийган кушандага ўхшар кoinот.

Улуғбек

Сабр эт, жоним! Ироданинг фарзанди умид.
Тундан кейин тонг отмасдан қолганмиди ҳеч.
Анов тоғлар орқасида, булут сиртида
Қоинотнинг ёш келини моҳтоб ўрмалар.
Гарчи уни кўрмаймиз, у бизларни кўрар.

Фирюза

Устоз, кетиш қанча оғир, аммо сиз билан
То дунёнинг чеккасига борсам розиман.
Лекин айтинг: фикрингизча яна бир карра
Самарқандни кўрмак бизга бўлурми nasib?

Улуғбек

Сизлар бешак кўрарсизлар. Мен-чи, мабодо
Умрим вафо қилса, мен ҳам кўрарман албат.
Бу ўғрилар салтанати кўп узоқ бормас.
Аммо шояд Самарқандни мен кўрмасам-да,
Самарқанднинг шаҳри мени албатта кўрар.

Ота Мурод

Чунки сизни виждони бор эл яхши кўрар.

Фирюза

Нима деган, сиз кўрмайсиз, сизни у кўрар?

Улуғбек

Яъни тирик қайтолмасам Самарқандга мен,
Бу шаҳарда кўмилгуси таним ҳар ҳолда.

Уз ўглини наҳот четда қўйса Самарқанд?
Наҳот, қирқ йил меҳнатимнинг эвазига мен
Уз шаҳримдан икки газлик ер ололмасам...
Эҳ, шу гамгин ташвишларни қўйгин, азизам,
Мен умримда кўп саргузашт, кўп одам кўрдим,
Хоқонларга ҳамкасб бўлдим, жангларда юрдим,
Гоҳи тунда мусофирлар либосин кийиб,
Шаҳарларни, қишлоқларни бирма-бир кездим.
Қирда, даштда овчиликнинг гаштини сездим,
Танилмасдан ўғриларга гоҳо йўлиқдим,
Кўкни аниқ кўрмоқ учун тоғларга чиқдим,
Баъзан овул тўйларида ўйинга тушдим,
«Манман» деган паҳлавонлар билан курашдим.
Булар сенга қизиқ-қизиқ қисса эмасми?
Мен буларни сенга бир-бир айтиб бераман,
Иншооллоҳ, узоқ сафар манзилларида.
Йигитали, от-эгарни яхшилаб тахла!
Йўл қоронғи... Биз тундаёқ довондан ошиб
Шаҳрисабзга етмоғимиз лозим саҳарда.

Ф и р у з а

Валинъмат, мен сиз билан бўлсам ҳар қайда
Аждарни ҳам, девларни ҳам кўзга илмайман.

У л у ф б е к

(кулиб)

Зўр экансан, аммо улар йўқ нарсалар-ку!

Навкарлар баъзи ашёларни кўтариб борадилар.

Йигитали, ишлар тахтми?

Йигитали

(йўл томондан келиб)

Тахтдур, шаҳриёр.

Аmmo, сизни сўраяпти шаҳардан чопар.

Улуғбек

(бир оз безовталаниб)

Келсин, қани!

Чопар кириб келади.

Чопар

Янги султон, сиздан қилар илтимос:

Истайдилар, сафарингиз ясалса

Султонларга лаёқатли шоҳона.

Истайдилар, карвонингиз, исмингиз

Тантана-ю, дабдабага ўралсин.

Шоҳ отасин ҳашаматли юришин

Катта-кичик, турку тожик кўролсин.

Шу кечани шунда тунар экансиз,

Издихом-ла эрта жўнар экансиз.

Улуғбек

Улар хоҳлар шу сафарим бўлгай шоҳона!

Йўқ, Улуғбек бола эмас. Бу — бир баҳона.

Мен кетаман. Мен жўнайман. Модомки, улар —

Ҳалитданоқ менга қарши суиқасд ўйлар,

У номардлар қасамларин буздилар шу кез,

Буни-ку, мен билар эдим, аммо шунча тез —
Бўлишини ўйламаган эдим сира ҳам!
У аблаҳлар ўйладики, Улуғбек сайёҳ!
Сафаридан қайтиб келса тагин бўлур шоҳ,
Темур тожи яна топар ўз ворисини.
Шундан чўчиб хон юборган суворисини.

Улуғбек дадил туриб ҳовлидан чиқмоқчи бўлади. Чопар дарҳол кўздан йўқолади. Аммо Улуғбек қайси томонга йўналса, девор орқасида, эшик олдида, дарахт тагида, панжара ёнида найзалик сипоҳлар нистирмада тургани маълум бўлади. Сипоҳлар унинг йўлини тўсиб, ҳовлидан чиқармаслик учун қуршовга олганлиги аён бўлади.

Улуғбек

Аҳ-ҳа, тузоқ! Бир кишига қарши бир лашкар!
Оқпадарнинг қўрқоқлиги шундан ошкор!

Ота Мурод

Ё раббано, бу золимлар нима қилмоқчи!
Ялмоғизми, нима булар, ақлидан озган!

Фируза

(югуриб Улуғбекни қучоқлайди)

Устоз, тўхтанг, булар билан олишманг, устоз!

Шу пайтда дарахт тагида сояда турган Аббос ёруққа чиқиб
Улуғбекка қараб юради.

Улуғбек

Сен ҳали ҳам тирикмисан, ҳароми, хабис!

А б б о с

Тирикманки, токи кўрай ўлимингизни.
Мен отамнинг хунини деб, қасосин кутиб,
Биру бордан шу фурсатни ялиниб келдим.

У л у ф б е к

Отанг қилган бадкирдорлик, беинсофликка
Энг енгилроқ жазо эди шаҳардан сургун.
Балки ундаи жабр кўрган оломон ўзи
Алаш қилиб ўз ҳукмича теракдан осиб,
Худ асфалас-софилинга жўнатган уни.
Бу гапларинг ё туҳматдир ёки баҳона.

А б б о с

Падаримнинг ўлимига шаръий маҳкама
Фақат сизни жавобгар деб билади.
Мана!

(Отавони қўйнидан олиб кўрсатади.)

У л у ф б е к

Жаллодларнинг малайсан, бадбахт кушанда!

Бир зарба билан уриб Аббосни йиқитади. Аббос ўрнидан туриб сипоҳларга ишора қилади. Сипоҳлар Улуғбек навкарларига ҳужум қилганда биттаси қочади. Йигитали эса қиличини сугуриб, уларни яқинлатмайди. Ота Мурод: «Мусулмонлар», «вой дод», «босқин» деб қичқариб қишлоқ томонга қочади.

Йигитали, қиличимни бергин, кўрай-чи,
Қиличбозлик билармикан бу нобакорлар!

Йигитали Улуғбекка қилич беради. Ұзи ҳам қилич тутиб Улуғбекнинг чап томонида туради.

Йўқ, бўшашган эмас ҳали Улуғбек қўли,
Мен қилични олмасликка қасам ичгандим,
Аммо бунга сен ҳароми мажбур этасан.
Гоҳо керак бўлар экан бобо мероси.

Улуғбек фонус орқасида туриб ҳужум қилаётганларни равшан кўргани учун Аббос ва шерикларининг ҳамлаларига радди-бадал бериб яқинлатмайди. У ўзини ҳам Фирузани ҳимоя қилади. Йигитали жароҳат еб йиқилади.

А б б о с

(сипоҳларга)

Фонусни ур! Йўқса унга бас келолмаймиз!

Бир неча сипоҳи фонусни уриб туширадилар. Уртага қоронғилик чўкади.

У л у г б е к

Эҳ, номардлар, япалоқлар, кўршапалаклар,
Қоронғида фақат сизнинг ишингиз унар!

Тўрт сипоҳи қоронғидан фойдаланиб Улуғбекка орқадан ҳужум қилдилар, ўнг қўлидан яралайдилар, қилич Улуғбек қўлидан тушиб кетади.

А б б о с

Дарҳол боғланг! Учни ўзим олмоғим керак.

Сипоҳлар арқон ташлаб Улуғбекни дарахтга боғлайдилар.

Ф и р у з а

Қўлларингиз фалажлансин, йиртқич сотқинлар!
Биласизми, не кишини яраладингиз!

А б б о с

Олинг уни, паранжига ўраб кўтаринг!

Икки сипоҳи Фируза бошига паранжи ташлашади.

Ф и р у з а

Сен азозил... Ўша аблаҳ, ўша ғаразгўй!
Сен туфайли бошим кўрди не-не балолар!

А б б о с

Хўжа эшон буйруқлари: барча аёллар
Еттидан то етмишгача ёпиниб юргай...
Олинг, жадал!

У л у ф б е к

Улим мени қўрқитмайди. Лекин, афсуски,
Мен дўстларни ҳасрат ичра қўйиб кетаман.
Фируза, сен, мендан кўрган жафони унут,
Асл севги ҳурматига мени эсда тут!

Ф и р у з а н и олиб кетадилар.

А б б о с

Ҳукми-шаръий бажарилур. Айтинг васият!

У л у ф б е к

Васиятим, васиятим! Ким ҳам эшитгай.
Мулким йўқки, бировларга мерос қолдирсам,
Хазинам йўқ, бировини бойитиб қўйсам.
Меросимдир китобларим ва жадвалларим.

Бир мероски, замон уни маҳв этолмайди,
Бир мероски, ворислари бу ватан аҳли,
Бир мероски, баҳра топар ундан ер юзи.
Эсиз, эсиз, ватанимга сўнг хитобимни
На бировлар эшитади ва на ёзмоққа —
Бу бойловлиқ ва ярадор қўлим қодирдир.
Евуз душман олдида мен бойловлиқ қўлим,
Парвардигор, бундан ортиқ бормикан зулм?
Қаердасан дастёрим, содиқ навкарим,
Ҳай, Бердиёр, нега йўқсан шу дамда ўзинг?
Нега сени мен жўнатдим ўзимдан йироқ?
Сен бўлмасанг кетар экан омадим, ҳар чоқ.
Сен қайдасан, ҳай, Бердиёр, Чотқол шунқори!

Саҳна орқасидан Бердиёр товуши эшитилади.

Б е р д и ё р

Лаббай, ҳазрат, садонгиздан айланай, ҳазрат!
Ҳозир келдим, ҳай, номардлар!

А б б о с

(чўчиб, сипоҳларга)

Жадал бўлинг, тез отланинг, дарҳол кетамиз,
Мана қасос, мана сизга отамнинг хуни!

Улуғбек кўксига ханжар тикади.

У л у ғ б е к

Ҳаромзода!

Арқонда дарахтга осилганича сустлашиб қолади. Аббос ва шериклари
қочаётганида Бердиёр ва яна болта, таёқ кўтарган деҳқонлар ва От
Мурад чопиб кирадилар.

Бердиёр

Сени тирик қочирмайман!

Аббосга ўқ узади. Аббос «ўлдим» деганича ерга йиқилади. Бердиёр ва деҳқонлар Улуғбекни дарҳол дарахтдан ечиб ерга ётқизадилар. Одамлар унинг атрофида тиз чўкадилар.

Улуғбек

(кўзини очиб)

Бу сенмисан, Бердиёрми? Кечикдинг бир оз.

Бердиёр

Оҳ, кечикдим бир дақиқа, қиблайи олам!
Биз у чолни аяб секин йўл юриб эдик,
Бу қишлоқнинг яқинидан ўтганимизда,
Ота Мурод жар солганин эшитиб дарҳол.
Ўзим топиб келдим бунга... Оҳ, золим фалак!

Фирюза

(уй ичидан)

Валламати кўрай, вой дод, қутқазинг мени!

Ота Мурод югуриб уйга кириб кетади.

Бердиёр

(Аббос қўлидан олган ханжарни қараб)

У лаънати, сизга тикқан шу ханжар тигин,
Абдуллатиф исми бунга ёзуғлик экан.

Бу Тошканднинг ханжаридур, дами заҳарли...
Эй худо, сен гувоҳ бўлгин, бу ханжар билан
Абдуллатиф калласини олмасам агар
Юз минг лаънат бўлсин менга!

Фируза ва Ота Мурод уй ичидан чиқиб келадилар. Фируза
келиши билан Улуғбек ёнига чўкиб, унинг қўлини ўпади, кўкрагини
ешиб ярасига рўмол қўяди ва йиғлайди.

Ф и р у з а

Уҳ, бу яра кошки менга урилса эди...
Валинеъмат, сизга эмас, бу қонли ханжар.
Бу диёрнинг миясига берди жароҳат.

Абдураззоқ, Али Қушчи ва Пирн Зиндоний келади.

У л у г б е к

Мен даврамда дўстларимни кўраман яна,
Демак, бизга ўлим йўқдир, мен бўлмасам-да.

(Одамларни бир-бир кўрсатиб.)

Сен яшарсан, сиз яшарсиз, сиз яшарсиз, сиз!
Ҳа, қўлимда Фирузанинг шу ипак қўли.
Ўлганда ҳам мен қўлингни адаштирмайман.
Қўлинг сиқиб, бу дунёдан кўзим юмаман.

Шу пайтда осмонда булутлар орасидан тўлин ой кўриниб қолади.

Сен ҳам бир оз кечикибсан, кўкнинг фонуси!
Душман мени енголмасди, чиқсанг олдинроқ.
Ортиқ тамом, гурбатларда дайдиб юрмоқдан
Шу ватанда шаҳид бўлмоқ олий саодат.
Хайр сизга, шўх юлдузлар, сенга ғамли ой!

Хайр сизга, дўстлар, хайр жами инсонлар!
Хайр сенга, оқ Фирузам, қалбим синглиси!
Абдуразвоқ, батафсил ёз бу қиссаларни!
Дунё, дунё, бевафосан, биламан сени.
Аммо, сенга ёмон фарзанд эмас эдим-ку!
Ёруғ кунда, бахт айёми, мени ёд айла,
Битди нафас. Йиғламайман. Сиз ҳам йиғламанг!

Улади.

Ота Мурод

Бошпанамиз тўзиб кетди, синди белимиз!

Абдуразвоқ

Эй-воҳ! Энди егим қолди ақлу маърифат.
Лак-лак аблаҳ Аббосдеклар ҳаром қотади.
Аммо, ҳайҳот, тирилмайди битта Улуғбек!

Али Қушчи

Қоинотнинг чаманига очган йўлингиз
Йўлчиларсиз қолмас, билинг, азиз муаллим!
Орта борар юлдуз сони жадвалингизда.
Қонингиздан ўсиб чиқар шодлик гуллари.

Пири Зиндоний

Мен эллик йил зиндонларда чиритдим таним,
Не-не бало, уқубатлар кўрмади кўзим.
Аммо тангри шоҳиддирки, бирон лаҳза ҳам,
Кўзларимда кўз ёшлари ялт этган эмас.
Воасафо, ҳеч кимсадан уялмай бугун,
Мен йиғлайман, юрак қони билан йиғлайман!

Етим қолган эл дардига куйиб йиғлайман!
Бош қўяман тупроғига улуғ инсоннинг!

Ф и р у з а

(Улуғбек жасадини қучоқлаб)

Устоз, устоз!

Парда аста-секин тушаётганида, узоқдан қизлар қўшиғи эшитилади.

Қ и з л а р қ ў ш и ғ и

Учар юлдузлар, кўчар юлдузлар.
Кўкларда оқ йўл очар юлдузлар,
Висол боғига, ёр ётоғига
Олтин нурини сочар юлдузлар.
Зумрад чамандан кечар юлдузлар,
Учар юлдузлар, кўчар юлдузлар.

П А Р Д А

Т А М О М

А

Абу Маъшар— IX асрда Бағдодда яшаб, математика ва астрономия билан шуғулланган олим Абу Маъшар Жаъфар бин Муҳаммад бин Умар Балхий (вафоти 886 й.) кўзда тutilади.

«Абунаср Форобийнинг бир китобида...»— Улуғ ўзбек олими, файласуфи ва санъатшуноси Абунаср Муҳаммад бин Тархон бин Узлиғ Форобий (870—950) ўз даврининг чуқур мутафаккири бўлиб, табиёт, тиб (медицина), сиёсат, фалсафа, психология, мантиқ, музыка соҳасида юздан ошиқ илмий асар ёзган. Унинг «Китобул-мадинатул-фозила» асарида адолатли давлат, дўстона жамият ҳамда донишмандлар қаторидан сайланган ҳукумат ҳақида гоят илғор фикрлар баён қилинган. Пири Зиндоний Форобийнинг шу асарига ишора қилади.

Адан— Арабистон ярим оролининг жанубида кичик бир араб ўлкаси. Бу ўлканинг соҳилларига туташган Араб ва Қизил денгизлардан қимматбаҳо дурдоналар чиқарилар эди. Шоирлар дилбарларнинг тишларини дурга ўхшатиб, «дурри Адан» (яъни Адан дурри) деб таърифлаганлар.

* Лугатлар ва изоҳлар автор томонидан тузилган. Сўзларнинг ёнида (а) белгиси сўзнинг арабчадан, (ф) белгиси эса форсчадан олинганига далолат қилади.

(Қ. ўзб.) таъбири сўзнинг қадим ўзбек тилига хос бўлганини кўрсатади.

А к с и р, а к с и р и й — қадим астрономларнинг фикрича, фазоний қоплаган сеҳрли модда, «элексир» сўзидан олинган.

А л и С и н о — бухоролик буюк файласуф, табиб, табиётчи ва шоир Абу Али ибн Сино (980—1037).

А л л о м а (а) — гоят чуқур маълумот эгаси бўлган олим. Утмишда камдан-кам олимга шу унвон берилган.

А л а у д д а в л а — Шоҳрух ўғли, Бойсунқорнинг фарзанди, яъни Абдуллатифнинг амакиваччасидир. У Ҳирот вилоятида кўп йиллар давго кўтарган ва Абдуллатиф билан низолар қилиб, уни асир олиб қамоққа ҳам солган шахзода.

«**А м и р Т е м у р ҳ и м м а т и д и н У л уғ б е к с ў з и м**» — Мирзо Улуғбек ўзининг фармонларини, буйруқларини шу тадбир билан бошлаб берар экан. Ҳатто, у зарб эттирган ақчаларда ҳам шу ибора ўйилган эди.

А р к о н и - д и н (а) — дин арбоблари.

А ф л о т у н — машҳур юнон файласуфи Платоннинг Шарқдаги номи.

«**А х и р а т и р б и р ш и ш а г а б е р к и т и л г а н д а.**

Б у г а п, а т и р п а с т н а р с а д и р д е г а н и э м а с.» — Улуғбекнинг замондоши, тарихчи Абдураззоқ Самарқандий ўзининг «Маглаус-саъдайн ва мажмаул-баҳайн» асарида ёзганидай, ҳақиқатда ҳам, Абдуллатиф Ҳиротдаги бандиликдан қутулиб, Самарқандга келганида Мирзо Улуғбек унга тасалли бериб, шундай деган: «Банд бар мушк на аз хорий наҳанд ва қайд бар зар на аз камаъёрий» (яъни: мушкни бекитар эканлар, бу унинг хорлигига далолат қилмайди ва олтинга тамға босилар экан, бу унинг меъёри кам эканига исбот бўлмайди).

А ш к (ф) — кўз ёши.

А ш ʼ о р (а) — шеър сўзининг кўплик шакли, шеърлар.

А ʼ л о ҳ а з р а т (а) — Шарқ мамлакатларидаги ҳукмдорларнинг шахсан ўзига мурожаатда ёки улар эсланганда (ҳаётлик вақтларида) «аълоҳазрат» дейдилар.

А қ л и қ о с и р (а) — калтафаҳм, етилмаган ақл. Одатда бу таъбирни камтаринлик тариқасида ишлатиб келинган.

А қ л и д у с — машҳур юнон математиги Евклид (милоддан олдин III асрда яшаган) Шарқда ана шундай ном билан юритилган.

Унинг асосий асари «Унсурлар» математиканинг тараққийига катта таъсир кўрсатган.

Аҳбоб (*a*) — дўстлар, оғайнилар, жўралар.

Аҳкоми-дин (*a*) — диннинг қоида ва қонунлари.

Аҳли-урфон (*a*) — илм ва маърифат аҳллари, эишлилири.

Аҳсан (*a*) — бирон сўзни ёки ишни қадрлаш маъносиди дгйи-лади, «баракалла», «балли» деган маънони ифодалайди.

Б

Балх қўрғони — Балх вилояти ва қалъаси (ҳозир Афғонис-тонда) Миср Улугбек даврида ва ундан кейин ҳам бир неча асрлар давомида Ўрта Осиёнинг сиёсий тузумларига кириб, ўзбек давлат-ларининг бир вилояти ҳисобланган.

Беъат (*a*) — подшоҳга итоат қилиш.

«Билишимча бунга айтган мавлоно Тархон» — Бобо Кайфи зикр қилган байт мавлоно Тархоний деган кишига мансубдир. А. Навоий ҳам ўзининг «Мажолисун-нафоис» асарининг иккинчи маж-лисиди уни эслаб ўтади.

Билкуллия (*a*) — бутунлай, тамоман.

Биллоҳ (*a*) — «Оллоҳга қасам ичаман» деган маънодаги ибора.

Биҳил (*a*) — кечирмоқ, афв этмоқ.

Бода (*ф*) — шароб, май.

Ботил (*a*) — тўғри бўлмаган фикр, ёлғон ва сохта ишонч.

Боқий (*a*) — доимий, абадий.

«Боғи Мирзо» — Тарихчи Ҳофиз Абрӯ (вафоти 1430 й.) ўзи-нинг «Зубдатут-таворих» асарида Самарқандга туташ солинган ўнга катта боғни санаб ўтиб, «Боғи Шимол», «Боғи дилқушо», «Боғи чинор», «Боғи биҳишт», «Боғи Мирзо Шоҳрух», «Боғи бўлди», «Боғи зоғон», «Боғи баланд», «Боғи майдон» қаторида «Боғи амирзода Улугбек»нинг таърифида «бу боғда шоҳона кўшк айвонлар бор эди» дейди. Бу боғ халқ ўртасида «Боғи Мирзо» номи билан машҳур бўлиб кетган.

«Бу шогирдим, Али Қушчи, маҳрагим, дўстим» —

Пастки табақадан чиқиб ўз ақлу фаросати билан зўр илмий кашфиётлар қилган Али Қушчини Улуғбек кўп яхши кўрар ва «менинг ўғлим ҳам дўстим» деб атар эди.

Б у д д о и й — будда мазҳабидаги киши.

«...Бу ни ёз га н... Си з!» — Фируза ёддан ўқиб берган форсий байт ҳақиқатан Улуғбекнинг ижод самарасидир. А. Навоий ўзининг «Мажолисун-нафоис» асарида Улуғбек ҳақида маълумот берганида унинг шеър билан ҳам шуғулланганини айтиб, бу фикрга далил тариқасида мазкур байтни келтиради.

Б у р ҳ о н (а) — далил, исбот.

«Б у х о р о қ у в в а т и и с л о м и д и н а с т.

С а м а р қ а н д с а й қ а л и р ў й и з а м и н а с т...» — Бу байт форсча бўлиб, ўтмиш асрларда халқ ўртасида кенг тарқалган. Маъноси: Бухоро мусулмон динининг таянчи бўлса, Самарқанд ер юзининг сайқали (жилоси)дир. Бобо Кайфи бу таъбирни киноя ва таъна билан ишлатиб, Самарқанднинг Мирзо Улуғбекдан кейин инқирозга юз тутишига ишора қилади.

Б у қ р о т — қадимий Юнонистоннинг буюк олими, антик медицинанинг асосчиси Гипократ (милоддан олдин 460—377 йиллар) Шарқ мамлакатларида ҳам машҳур бўлиб, уни араб манбаларида «Буқрот» деб атаганлар.

В

В а л и (а) — авлиё. Зотан, авлиё сўзи арабча «вали»нинг кўплик шаклидир.

В о а с а ф о (а) — аттанг, афсус, ҳайҳот маъноларини ифодаловчи нидо.

В о л л о ҳ б и с с а в о б (а) — чин ҳақиқатни фақат худо билади (таъбир).

Г

Г у л г у н (ф) — гул рангли.

Д

Давлатпаноҳ (*a—ф*) — Шарқда подшоҳларга мурожаат қилишда қўлланилган таъбир. Маъноси — давлат ва мамлакатнинг таянчи, сигинадиган бошпанаси, демакдир.

Дарбор (*ф*) — подшоҳнинг қасри ва қабулхонаси.

Дасиса (*a*) — иғво, фисқу фасод.

Дақиқ фанлар (*a*) — аниқ, қатъий фанлар.

Даҳрий (*a*) — дунё масалаларига қизиқиб, дин ва охираат ташвишларига бепарво қараган киши.

«Демак бунда янглишибди юнон ҳакими» — Али Қушчи шу билан милоднинг II асрида яшаган юнон астрономи Птолмей (Птоломей) жадвалининг тўлиқсиз бўлганига ишора қилади.

«Дерлар, гўё, Хўжа Аҳрор Сайид Обидни.

Ҳатто Мусо пайғамбардай воиз деганмиш...»

Абдуллатиф шу сўзи билан Хўжа Аҳрорнинг Сайид Обидга (Сайид Ошиққа) юксак баҳо берганини уқтирмақчи ва шу билан муҳтасибни жазодан қутқазмоқчи бўлади. Дарҳақиқат, «Рашаҳот» автори Али ибн Ҳусайн Воизнинг айтишича, Хўжа Аҳрор муҳтасибга шундай ихлос билан баҳо бериб, унинг обрўйини қувватлаб турар экан. Хўжа Аҳрор хусусий суҳбатида Али ибн Ҳусайн Воизга шундай деган экан: «Самарқандда мен икки кишининг ваъзларига қойил эдим: бири мавлоно Ошиқ, иккинчиси мавлоно Абу Сайид Тошканди. Сайид ошиқ Мусо Калимулло даражасида воиз ва сўзамол эди».

«Домуллоамиз Улуғбекка минг умр, омин!»

Мирзо Улуғбек Самарқанддаги ўзи қурган мадрасасида дарс берганини тарихчилар таъкидлайдилар.

Дорилдавлат (*a*) — давлат маркази, пойтахт, баъзан ҳукумат маҳкамаси маъносида ҳам қўлланилган.

Дорилсалтанат (*a*) — салтанат маркази, пойтахт.

Доруға — шаҳар бошлиғи.

Ж

Жайхун — Амударёнинг қадимий номи.

Жаннатмакон (*a*) — ўлган киши ҳақида хайр-дуо маъносида

айтиладиган ибора. «Ўйи жаннатда» демакдир.

Жигархун (ф) — хуноба, қаттиқ маънос бўлган киши.

Жолинус — Қадимий Римда яшаган (130—200) машҳур табиб ҳам табиёт олими Гален (лотинларда ҳам унинг тўғри номи Галенус бўлган).

Жунбиш (ф) — интилиш, толпиниш, ҳаракат.

Жуфрофия — юнонча «география» сўзининг араблаштирилган шакли.

З

Заккий (а) — зийрак, пухта ва топқир киши.

Замир (а) — бир нарсанинг ич-ичи.

«Зиллалоҳу фил-арз бўлган султонни хорлаш...»

Мусулмон давлатларида подшоҳлар тангрининг ер юзидаги сояси деб ҳисоблаганлар. Шуни оқлаш учун «Ас-салотин зиллалоҳу фил-арз» (султонлар худонинг ер юзидаги кўланкасидир) деган арабча ҳадис ҳам яратилган.

Зоти-шарифлар (а) — шарофатли, ҳурматли, олинасаб жаноблар.

Зуррият (а) — бола-чақа, авлод.

Зуфнун (а) — билимдон, кенг фан ва тажриба эгаси.

И

Илми-ҳикмат (а) — ҳикмат илми. Умуман фалсафа фанини шундай деб атаганлар. Лекин Мирзо Улугбек шу терминни қатъий, аниқ фанлар (математика, астрономия ва ҳоказо) маъносида қўллаган.

Исматулло Бухорий — тўлиқроқ исми Хўжа Исматулло Бухорий бўлган бу киши Улугбекнинг ёшлик йилларида саройда ёш шаҳзодаларга адабиёт ва аруз дарсларидан таълим берган машҳур шоир ва олим.

К

Камоҳува ҳаққуҳу (а) — «Ҳақ гап шу» маъносидаги ибора.

Кўксарой (ёки Кок сарой ва Кўксаро) — Самарқандда Амир Темур томонидан қурилган катта кошона. Темурийларнинг давлат-хонаси ва иқоматгоҳлари шу сарой доирасига ўрнатилган эди. Саройнинг тағ қаватида машҳур Кўксаро зиндони бўлган.

Л

Л о б и д (а) — ноилж, муқаррар.

М

М а в л о н о (а) — «жаноб» дегани бўлади. Одатда олим, фозил, шонр кишиларга нисбатан мурожаат қилишда шу иборани ишлатганлар.

М а з и я т (а) — фазилат, устунлик.

М а н к у ҳ а (а) — никоҳли хотин.

М а р ҳ а б о (а) — «Хуш келибсан» маъносига қутлов.

М а т л а б (а) — мақсад, ният.

«М а т л а у с - с а ъ д а й н» — Абдураззоқ Самарқандийнинг машҳур тарихий асари. Бу асарнинг тўла номи «Матлаус-саъдайн ва мажмуан баҳрайи» (икки бахтнинг туғилиши ва икки денгизнинг қўшилиши).

М а т н (а) — асарнинг сўз таркиби, тексти.

М а ғ р и б — умуман ғарб мамлакатларини араблар «мағриб» деб юритганлар. XV асрда «мағриб» сўзи остида Ғарбий Европани кўзда тутар эдилар. Ҳозир эса «Мағриб» деб Шимолий Африкани — Марокаш, Тунис, Ҳазоирни белгилайдилар.

М а ҳ д и — У л ё (а) — подшоҳларнинг оналарига берилган унвон. Бу таъбирнинг лугавий маъноси — «баланд бешик» демакдир.

М а ҳ о б а т (а) — салобат, ваҳимали савлат.

«Мен, атайлаб, бажармайман шу орзунгизни...»

Мирзо Улуғбек Сайид Ошиқни (пъесада Сайид Обидни) таъна билан мот қилиб, айнан шундай жавоб берганини тарихчилар очиқ кўрсатадилар.

«Мен сеҳргар Ҳинд мулкида кезган чоғимда..»

Мирзо Улуғбекнинг яқин мухлисларидан бўлган тарихчи Абдураззоқ Самарқандий (1413—1482) ҳақиқатан ҳам Шоҳрух Мирзо ва

Улуғбекнинг топшириғи билан 1441—44 йилларда темурийлар элчиси сифатида Ҳиндистонга сафар қилган. Узининг бу саёҳатини ва умуман замонасидаги муҳим тарихий ҳодисаларни у ўзининг машҳур «Матлаус-саъдайн» асарида батафсил тасвир қилган.

«...Мен ўзим Сайид...» — Мусулмон мамлакатларида сайидлар Муҳаммад пайғамбарнинг авлоди ҳисобланганлар ва шу учун имтиёзли табақа бўлганлар.

«Мирзо ариғи» — Зарафшондан Улуғбек чиқарган канални халқ у вақтда «Мирзо ариғи» деб юритар экан.

Мовароуннаҳр — (баъзан шеърда «Мовароннаҳр» шаклида ҳам ишлатилади) — араблар Амударёдан Шарққа томон чўзилиб ётган ерларни «Мовароуннаҳр» яъни «дарё орқасидаги ер» деб атаганлар. Бу термин тақрибан ҳозирги Ўзбекистон территориясини ўз ичига олган.

Муסיқий — юнончадан (мусика) олинган сўзнинг араблаштирилган шу шакли Шарқда ва шу жумладан, ўзбек классик адабиётида қўлланилган.

Мушриклар — ягона танрига эмас, бир қанча худоларга топинган, яъни тангрининг шериклари бор деган эътиқодда юрган тонфаларни мусулмон руҳонийлари «мушрик» деганлар. Бу ерда ҳақорат тариқида келтирилиб «кофир» маъносида қўлланилган.

Муҳтасиб (а) — феодал мусулмон давлатларида катта шаҳарларнинг бозор ва кўчаларида тартиб ва интизомнинг сақланиши устидан назорат қилиб турувчи диний амалдор. Муҳтасиблар диний қоида ва қонуларнинг бузилмаслигини ҳам кузатиб юрганлар. «Муҳтасиб» сўзининг луғавий маъноси — фуқародан ҳисоб сўровчи, айбдорни жавобгарликка тортувчи демакдир.

Н

Насроний — христиан.

Нақшибандия тариқати — ўрта асрларда, айниқса XV асрда Ўрта Осиёда кенг тарқалган тасаввуф (суфизм) оқими. Бу оқим диний-фалсафий моҳиятда бўлиб, турли даврларда ва турли шаҳарларда турли характерга эга бўлган. Бу тасаввуф оқимига ўз

даврининг пешқадам сиймолари (Абдурахмон Жомий ва бошқалар) мансуб бўлганидек, ўша замоннинг энг ашаддий реакцион арбоблари (Хўжа Аҳрор ва бошқалар) ҳам кирганлар. Лекин, булардан биринчи гуруҳ (илгор гуруҳ) нақшибандлик фалсафасидан ўз гуманистик мақсадларида фойдаланган бўлса, иккинчи гуруҳ (реакционерлар) нақшибандликнинг диний ақидаларини пеш қилиб, халқни жаҳолатда сақлашда ва илму маърифатга қарши курашда қурол қилиб фойдаланганлар. Бу диний-мистик оқимнинг асосчиси машҳур авлиёлардан саналган Хўжа Муҳаммад Баҳоуддин Нақшибанд (1319—1390) бўлиб, у тасаввуфга доир «Хаётнома» ва «Далилул-ошиқин» номи асарларнинг муаллифидир.

«Нишопурда, сизни худди шу Абдуллатиф...»

Тарихчиларнинг айтишича 1447 йилда, Шоҳрух вафотидан кейин, Абдуллатиф ўз амакизодалари Алауддава ва Абулқосим Бобир билан қилган жанглардан бирида Рай ва Симнон (Эронда) ўртасида бувиси Гавҳаршодни (у бошқа набираси — Алауддавани ёқлагани учун) қамаб, Нишопур қалъасига банд қилган. Кейинча Алауддава қайтадан ҳужумга ўтиб, Абдуллатифнинг ўзини асир қилиб олган ва бувисини қалъадан озод этган.

Нукта (а) — нозик гап, имо ва ишорали таъбир.

Нур-аланнур (а) — жуда соз, гоят маъқул маъносини ифодаловчи бир таъбир.

Муширвон (ёхуд Ануширвон) Одил — Эронда ҳукм сурган Сосонийлар сулоласининг йигирманчи ҳукмдори бўлиб, унинг даврида Эрон мамлакати анча равнақ топган. Қарийб ярим аср ҳукмдорлик қилиб, милонинг 579 йили вафот этган. Шарқ тарихчилари уни идеаллаштириб, адолатли ва инсофли шоҳ сифатида таъриф этганлар ва шу туфайли Нуширвонга — «Одил» (адолатли) лақабини қўшганлар. Шу вайдан кўп шоирлар ҳам Нуширвон Одилни ўз замонларидаги султонларга ва хонларга ўрнак қилиб талқин этганлар.

О

Олампаноҳ (а—ф) — подшоҳга мурожаат қилганда қўллани-

ладиган ҳурматни ифодаловчи сўз. Маъноси — «дунёнинг бошпанаси» демакдир.

П

Петлимиус — милоннинг II асрида Искандария шаҳрида яшаб, «Альмагест» (Шарқда «Алмажиди») номли машҳур астрономик асарни яратган буюк юнон олими Птоломей.

Р

Расад (*a*) — кузатиб турмоқ. Юлдузларни кузатиб туришни ҳам «расад» деб атаганлар. Бориб-бориб «расад» сўзи «расадхона» (*обсерватория*) маъносини ҳам ифода этган.

Риёзий ёки риёзиёт (*a*) — математика фани.

Рум — бу ерда Кичик Осиё ва кўпинча Туркия кўзда тутилади.

С

Сабий (*a*) — фаҳми ва ёши етилмаган гўдак.

Сабақдош (*a—ў*) — мактабдош, ҳамдарс.

«*Сайидсиз, деб қирдирмадим соқолингизни...*» — Улуғбек замонда руҳоний арбобларда содир бўлган нолойиқ ҳаракатлар учун, жазо шаклларида бири сифатида айбдорнинг соқоли қирилиб, шаҳарда халқ олдида сазойи қилнаар эди.

Сайхун — Сирдарёнинг қадимги номи.

Самарқанди — фирдавсмонанд (*ф*) — Жаннат боғига ўхшашлик Самарқанд демакдир. Утмиш тарихчилар ва шоирлар Самарқанднинг XV асрдаги дабдаба ва ҳашаматини кўзда тутиб, уни доимо шундай таъриф этганлар.

Санойи (*a*) — санъатлар, нозик ҳунарлар.

Сарбадорлар — XIV асрнинг биринчи ярмида Хуросонда ва Туркистонда мўғуллар ҳокимиятига ва маҳаллий феодалларга қарши кўтарилган халқ қўзғолонининг актив иштирокчилари. Булар ўзларини «сарбадор» деб атаганлар. Улар «*Ё* зolimларни йўқотиб озод бўламиз, ёки бошимизни дорга бериб ҳалок бўламиз!» деган шиорни

қўлаганлар. Сарбадорлар 1337—1381 йиллар давомида Сабзавор шаҳрини марказ қилиб олиб, деярли ярим аср мобайнида сиёсий ҳокимиятни ўз қўлларида тутганлар. 1365—66 йилларда Самарқанд фуқароси ҳам мўғул хонларига қарши сарбадорлар раҳбарлигида қўзғолон кўтарганлар. Бироқ Амир Темур маккорлик билан уларнинг бошлиқларини ҳалок қилиб, Самарқандга босиб кирган ва ўз ҳокимиятини ўрнатган.

«Сиз фикрнинг, маърифатнинг, инсониятнинг
Энг ашаддий душманисиз, эркининг жаллоди».

Мирзо Улуғбек замонасида Самарқанд шаҳрида муҳтасиб (диний терговчи) бўлиб юрган Сайид Ошиқ (пьесада Сайид Обид) билан Мирзо Улуғбек ўртасида қаттиқ баҳслар бўлганини у давр тарихчилари очиқ қайд қиладилар.

«Сиз эшоннинг жоҳилона гапларин қўйинг!»— Улуғбек, Қози Мискинга қараб айтган шу огоҳлантиришида «Эшон» деб Хўжа Аҳрорни кўзда тутди. Зотан, маълум бўлишича, Ўрга Оснё тарихида биринчи марта «Эшон» унвонини олган авлиё Хўжа Аҳрор бўлган.

Соқит (а) — амалдан тушмоқ, мансабдан туширилмоқ.

Соҳибқирон — Амир Темурнинг унвони бўлиб, «қирон эгаси» демакдир. Эски астрологияда Зухра (Венера) юлдузи билан Муштарий (Юпитер) юлдузининг бир бурчда яқинлашув пайти (қирон пайти) бахтли ирим деб ҳисобланган. Амир Темурни яхши толе эгаси деган маънода шундай атаганлар, гўё у туғилган маҳалда Зухра ва Муштарий бир-бирига яқин масофада турганлар.

Султонизим ушшон (а) — улуғ султон.

«Султонимиз сизга ёзган саломномани...»

Миср элчилари Шоҳрух ва Улуғбек даврида темурийлар давлатига тез-тез келиб турганлар. Абдураззоқ Самарқандий Миср подшоҳи Султон Аззоҳир ёзган номани элчилар Ҳиротга олиб келганини кўрсатади.

Т

Табобат (а) — медицина ва умуман касалликларни даволаш ҳунари.

Т а л а ф (а) — йўқ бўлмоқ, ҳалокатга учрамақ,

Т а ш б и ҳ (а) — ўхшатиш.

Т и й н а т (а) — кишининг хулқи, табиати.

У

У м м о н — Арабистон ярим оролининг жанубидаги денгиз. Бу денгиздан қимматбаҳо садафлар чиқарилади. Классик поэзияда дилбарнинг тишларини оқ садафга ўхшатиш анъана бўлган.

«Унга мендек қирқ йил султон бўлиш қаерда,

Қирқ ҳафта ҳам тахт туюлмас...»

Мирзо Улуғбекнинг бу сўзи кароматдай бўлган, ҳақиқатан ҳам Мирзо Улуғбекнинг номардона ўлдирилишидан (853 ҳижрий йилнинг 8 рамазонида, 1449 милодий йилининг 7 ноябрида) сўнг 1450 йил 8 мартда, яъни отасининг вафотидан йигирма тўрт ҳафта (6 ой) сўнгра Абдуллатифни Мирзо Улуғбек навкарлари у «Боғи Чинор»дан шаҳарга қайтаётганида, йўлда отиб ўлдирганлар ва калласини кесиб олиб келиб Улуғбек мадрасасининг дарвозасига осиб қўйганлар.

Ф

Ф а й л а қ у с — юнончадан Филипп исмининг арабча бузилган шаклидир. Саккокий шу. Файлақус номи остида кимни кўзда тутганини аниқ айтиш қийин. Шу исм билан Юнонистонда бир қанча ҳукмдорлар ўтган бўлиб, булар илм соҳасида шуҳрат қозонган эмаслар. Эҳтимол, шоир Искандар Зулқарнайннинг шахсий табиби машҳур медик Филиппни зикр этмоқчи бўлгандир.

Ф а л а к и ё т (а) — юлдузлар ва осмонни (фалакни) текширувчи фан. Астрономияни шундай ҳам деб юритганлар.

Ф а н т о л и б л а р и — фан ва илм изловчилар. Одатда олий ўқув юртларида (мадрасаларда) ўқиган шогирдлар. «Талаба» сўзи «толиб» сўзининг кўплик шаклидир.

Ф а р а н г — умуман Ғарбий Европа халқларини XV асрда «франг» деб атаганлар. Бу сўз «франк» сўзидан бузиб олинган.

Ф а х р и я (а) — шоир ўз қасидасининг охирида ўзига юксак баҳо бериб, ўз маҳоратини мадҳ этиш усулига эски поэтикада

«фахрия» (фахрланиш) деб ном қўйганлар. Араб шеъриятида «фахрия» деган алоҳида лирик жанр ҳам бўлиб, бошдан-оёқ шоирнинг ўз фазилатларини таъриф қилишга бағишланар эди.

Х

Хабис (а) — пасткаш, бадкирдор, разил киши.

Хасорат (а) — зафар, зиён.

Хатмикутуб (а) — мадрасада ўқиш вазифасини битиришни, умуман олий таҳсил олиб чиқишни «хатми кутуб қилди», деб юртилар эди.

Хатокор (а—ф) — янглишувчи, хато қилиб қўйган киши.

Хитом (а) — тугаш, охирга етиш.

Хонақоҳ (ф) — дарвишларнинг ибодат ва зикру жавоалари учун тайинланган уй ва ҳовли.

Хуросон — XV асрда темурийлар қўлидаги давлатлардан энг каттаси Хуросон салтанати бўлиб, унга ҳозирги Эроннинг шарқи-шимолий қисми, Амударёнинг чап томонидаги ерлар, Хоразм ҳамда Афғонистоннинг ғарби-шимолий қисми кирар эди. Бу катта давлатнинг маркази Ҳирот шаҳри эди.

Хонбалиқ — Пекиннинг қадимий номи, маъноси «хон шаҳри» демакдир.

«**Хўжа Аҳрор** буюрганки...» — реакцион дарвешизм ва хурофий динпарастликнинг пирин ҳисобланган **Хўжа Аҳрор Вали Тошкандий** (1404—1490) ҳақиқатан дарвишлар ҳақида бундай деганини «**Рашаҳотул-айн ҳаёт**» китобининг муаллифи **Али ибн Ҳусайн Воиз** Хўжадан ўзи эшитганини нақл этади.

Хўтан — Шарқий Туркистонда бир вилоят. Одатда **Шарқ поэзиясида** Хўтанинг оҳулари машҳур бўлиб, дилбарларнинг кўзларини Хўтан кийикларининг кўзларига ўхшатиш анъана бўлиб қолган эди.

Ш

«**Шайядоллоҳу арконуҳу**» (а) — бировга хайри дуо ўқиш тариқида айтиладиган таъбир. Маъноси: «худо унинг ыегичларини мустаҳкам қилсин!» демакдир.

«Шайх Низомий «Хамса»си» — тарихчи ва тазкира соҳиби Давлатшоҳ Самарқандийнинг кўрсатишича Мирзо Улуғбек Низомийнинг «Хамса»сини жуда севар ва уни ҳамма бошқа шоирлардан юқори қўйиб, адабиёт масалалари бўйича инилари Бойсунқор ва Иброҳим билан хат ёзишиб баҳслашар экан.

Шарофат (а) — шараф, яхшилик.

Шарқулҳинд — эски араб жуғрофиячилари Индонезияни шундай деб атаганлар.

Шақоват (а) — ёмонлик, бадбахтлик.

Шаҳриёр (ф) — подшоларга айтиладиган лақаблардан бири.

Шаҳриёри фалак иқтидор (ф—а) — осмонча куч ва қудратга эга бўлган подшоҳ дегани бўлади.

«Шоҳрух даври Ҳирот эди мусулмонобод».

«Шоҳрух Мирзо ғоят диндор, тақводор ва шариятпараст подшоҳ бўлган. У ҳақиқатан (1440 й.) мухтасибларнинг гапи билан ўғли Жўки Мирзонинг уйига борганини ва уйда топилган шаробни тўқдириб ташлаганини замондошлари хабар қиладилар.

Э

Эн, энг (қ. ўзб.) — юз, чеҳра.

Қ

Қабоҳат (а) — аблаҳлик, разиллик, ёмонлик.

Қароқ (қ. ўзб.) — кўз, қараш.

«Қишлоқий пир» — Мирзо Улуғбек даврида ва ундан кейин ҳам Самарқанддаги илғор зиёли ва олим доираларда Хўжа Аҳрорнинг илму фанга қарши бўлганидан кулиб, уни «Шайхи рустойи» яъни «Қишлоқий пир» деб юрар эдилар.

Ғ

Ғино (а) — қўшиқ, умуман, хушоҳангли музика.

Х

Ҳ а з а р а т (*a*) — ҳазрат сўзининг кўплик шакли.

Ҳ а з о р (*ф*) — минг. Ҳазор-ҳазор — минг-минглаб.

Ҳ а ш т-ҳ и к м а т (*ф—a*) — ўрта асрларда мусулмон шарқида ҳикмат (фалсафа) билимининг «илмий табиий» деган қисмида дунёни ўрганиш учун саккиз (ҳашт) усул белгиланган эди. Саккокий ўз шеърисида шунга ишора қилади.

Ҳ у с н у т о қ (*a*) — ҳусн ўз маълум маъносида, яъни гўзаллик маъносида қўлланилган, тоқ сўзи эса аслида гумбаз, қубба демак бўлиб, бу ерда мажозий маънода дилбарнинг қошига таққосланган.

На *узбекском языке*

М. Шайхзаде

СОЧИНЕНИЯ В ШЕСТИ ТОМАХ, ТОМ III

Д Р А М А

Редактор *Х. Пйлатов*

Рассом *Э. Исҳоқов*

Расмлар редактори *Н. Холиқов*

Техн. редактор *Т. Мирқосимов*

Корректорлар *М. Орифжонова* ва *М. Қудратова*

Босмахонага берилади 16/III-1972 й. Босишга рухсат этилади 27/VI-1972 й. Формати 70×108^{1/32}. Босма л. 8,3. Шартли босма л. 11,9. Нашр. л. 9,93+0,11 (вкл.). Тиражи 10 000. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 11—70.

Ўзбекистон ССР Министрлар Совети Матбуот Давлат Комитетининг Тошкент полиграфкомбинатида № 1 қозоғга босилади. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Заказ № 1726. Баҳоси 94 т.

III 18

Шайхзода Мақсуд.

Асарлар. 6 томлик Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.

Т. 3. Мирзо Улуғбек. Беш пардали тарихий фожиа. 272 бет.

1. Улуғбек, М. унинг ҳақида.
Шайхзода, М. Сочинение. Т. 3.

Уз2

№ 505—70

Навоий номли ЎзССР Давлат кутубхонаси

Индекс 7-4-3